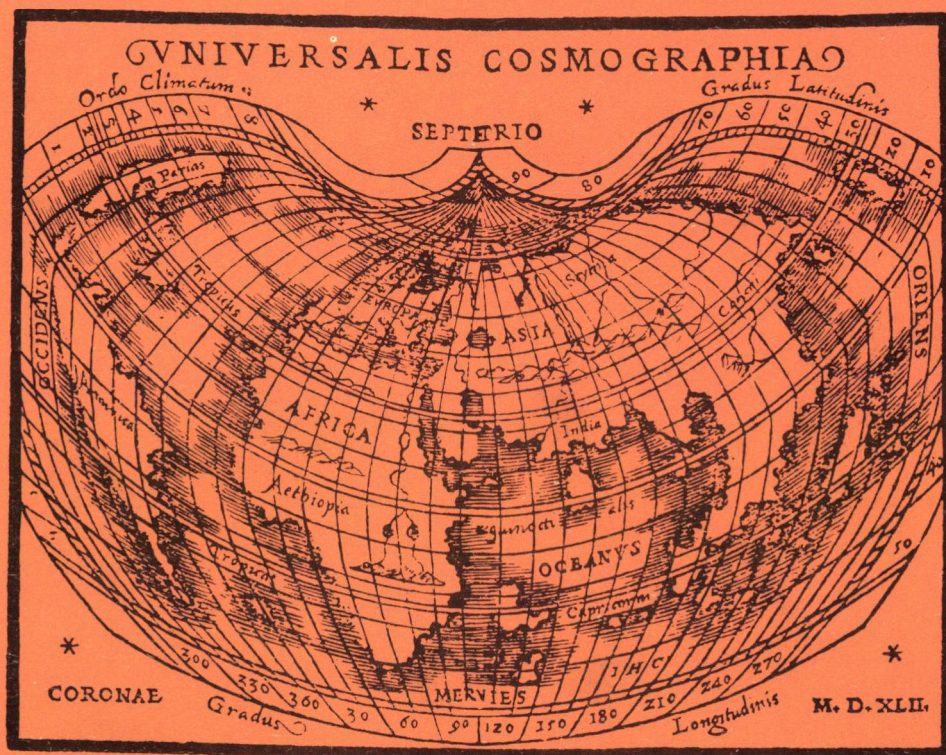


57779

VILÁGTÖRTÉNET



1994. ős - tél

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOMJEGYZÉK

Láng Imre: Társadalompolitikai eszmék és mozgalmak az Egyesült Államokban a 19. század második felétől 1917-ig	3
Varga Beáta: A zaporozsjei kozákság születése	24
Szász Erzsébet: Angol-francia versengés a keleti Mediterráneumban, 1797–1815	34
Kaló Ferenc: Franciaország és Itália 1848 előestéjén	41
Vadász Sándor: A Dreyfus-ügy legújabb irodalmáról	51
Harsányi Iván: A Franco-diktatúra első, 1943–1944-es válsága a korabeli dokumentumok tükrében	63
Székely Gábor–N. Szabó József: Magyar–szovjet kulturális és tudományos kapcsolatok a II. világháború után, 1945–1946	86

SZEMLE

The Laws of Rus' – Tenth to Fifteenth Centuries (Ism.: Niederhauser Emil)	104
Egy rendhagyó „politikai életrajz”. – Jemnitz János: Léon Blum. Politikai életrajz (Ism.: Incze Miklós)	106
Paul Preston: Franco (Ism.: H. Haraszi Éva)	107
Il tribunale speciale fascista (Ism.: Harsányi Iván)	108
Helmut Gruber: Red Vienna. Experiment in Working-Class Culture, 1919–1934 (Ism.: Jemnitz János)	110
Új esszencializmus? – Leo Sweeney: Authentic Metaphysics in an Age of Unreality (Ism.: Cselényi István Gábor)	111
Charles Higounet: Die deutsche Ostsiedlung im Mittelalter (Ism.: Tagányi Zoltán)	112

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 200,- Ft, példányonkénti eladási ára: 100,- Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-62265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Kutatás- és Szerveztelemző Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

9421411 AKAPRINT Nyomdaipari Kft. Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

TÁRSADALOMPOLITIKAI ESZMÉK ÉS MOZGALMAK AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉTŐL 1917-IG

Amerika felfedezésének négyszázadik évfordulója alkalmából az Amerikai Történelmi Társulat Chicagóban ülésezett. A fiatal Frederick Jackson Turner 1893 júliusában „A határvidék jelentősége az amerikai történelemben” címmel tanulmányt olvasott fel, amelyről Charles A. Beard később akként nyilatkozott, hogy nagyobb hatással volt az amerikai történeti gondolkodásra, mint a tárgykörben valaha írt esszé vagy kötet. Turner az amerikai fejlődés középpontjába a nyugati területek felé tartó áramlást, az ottani szabad földek birtokbavételét, új lehetőségek feltárását állította. „A határvidék a leggyorsabb és leghatékonyabb amerikanizálódás vonala” – állapította meg, folyamatként ábrázolva az „amerikanizálódást”, melynek során az újonnan jöttek legyűrték a környezet nehézségeit, az egykori európaiak fokozatosan más emberré váltak, eltávolodtak az európai befolyástól. Az új viszonyok „politikai, gazdasági és társadalmi eredményeinek tanulmányozása történelmünk valóban amerikai részének tanulmányozását jelenti” – hangsúlyozta. Turner felfogásában nem az atlanti partvidék, hanem a „nagy Nyugat” történetének tanulmányozása adja az amerikai fejlődés magyarázatát; az amerikai karaktert az erdőirtások formálták, „a Mississippi völgye a demokrácia otthona”. Ebben a felfogásban „minden határvidék új lehetőségeket nyújt, menekülést a múlt béklyóitól”. A szerző a Nyugatot az ókori Földközi-tengerhez hasonlítja, amely új tapasztalatokat kínált a görögöknek, új intézményeket és tevékenységeket követelt tőlük, „mindezt... jelenti a szűkülő határvidék az Egyesült Államoknak... S most, Amerika felfedezésének négy évszázada és az alkotmány száz éve végén megszűnt a határvidék; ezzel lezárult az amerikai történelem első időszaka.”

Turner ábrázolásában a határvidék, „a szabad földterületek léte, folyamatos csökkenése és az amerikai települések nyugati irányú előrehaladása magyarázza az amerikai fejlődést”; a határvidék folyamatosan megújítja a „primitív viszonyokhoz való visszatérést; a szüntelen újjászületés, az amerikai élet változékonysága, a nyugati expanzió a maga új lehetőségeivel, a szakadatlan kapcsolat a primitív társadalommal – az amerikai karaktert uraló erők forrása”. A határvidék „lehántja az európai ruhába öltözött emberről...civilizált múltját...Kezdetben a kietlen táj uralkodik felette, ...a hosszú küzdelem alatt megváltozik, ... a folyamat végén már nem európai, hanem egy új ember”. Turner nemzetformáló tevékenységet tulajdonít a Nyugaton végbement folyamatoknak: „a határvidék legfontosabb hatása” a demokrácia előmozdítása. „A Nyugat alakította át Jefferson demokráciáját Monroe nemzeti republikanizmusává és Andrew Jackson demokráciájává.” A nagy hatású, sok vitát kiváltott tanulmány optimista hangvétellel zárult az amerikai jövőt illetően: „az amerikai energia szélesebb teret fog továbbra is követelni ki-fejtése számára”.

Richard Hofstadter rámutat Turnerről írt tanulmányában néhány korabeli és előfutárként számon tartandó politikus, író, tudós nézeteire, megállapítva, hogy ezek mintegy összegződnek a turneri műben. Hegelt említi, aki úgy vélte, hogy a Mississippi-vidék enyhíti az amerikai elégedetlenséget, s garantálja a fennálló rendet. Benjamin Franklin, Thomas Jefferson, Alexander Hamilton és mások szintén hangsúlyozzák, hogy a szabad

földek a társadalmi elégedetlenség levezetőiként hatnak. Emerson arról beszél egy előadásában, hogy „a sziklás Nyugat új, kontinentális elemet visz a nemzeti gondolkodásba, s amerikai géniusz keletkezik”. Macauley az amerikai politika stabilitását „a határtalan, termékeny és elfoglalatlan földeknek” tulajdonítja. Tocqueville nagyszerűnek mondja az amerikaiak küzdelmét a természettel s a pusztaság benépesítését. Henry George közismert művében az amerikaiak pozitív tulajdonságait és készségeit a bekerített földek eredményének tudja be, s „mindaz, ami miatt viszonyaink és intézményeink jobbakként, mint a régebbi országokban, abból fakad, hogy az Egyesült Államokban olcsó a föld és az emigráns számára hozzáférhető”. Turner kortársa, Woodrow Wilson szinte azonos szavakkal jellemzi a határvidék nemzetformáló szerepét, ahogyan azt Turner teszi. Míg azonban Turner a történetírás irány- és hangsúlyváltását sürgeti, kifogásolva, hogy a történészek „idős bölcs embereként többnyire Keletről származnak, következőképpen az atlanti partvidék szemszögéből írják történelmet” – addig Wilson melankolikus kicsengésű szavaiban („lassan megöregszünk”) ott rejlik a századforduló Amerikájának jövője iránti aggodalom. Turner a fiatal generációtól várja, hogy az amerikai történetírásban kifejezésre juttatják a Mississippi-völgybe átkerült nemzeti súlypont megkövetelte arányokat. Wilson a megnyíló új korszak bonyolult társadalmának tanulmányozását tekinti feladatának. A századvég utolsó évtizedének válságtüneteit érti ezen. 1893-ban súlyos gazdasági válság söpör végig Amerikán, a mezőgazdaságot elhúzó depresszió gyötri, az 1892-es Homestead-sztrájk és az 1894-es Pullman-sztrájk az ipari összecsapások éleződését jelzi, a monopóliumellenes indulatok fokozódása nyomán törvénybe iktatja a Kongresszus a trösztellenes Sherman Actet. Francis Walker neves közgazdász Turner művének ismertté válása előtti évben arról ír, hogy mivel a közföldek csaknem kimerültek, vonakodva bár, de el kell ismernie Amerikának a munkaerő-problémát. A bevándorlás korlátozásának szükségességét hirdető kézenfekvőnek tűnő érvre találtak a közföldek állítólagos kimerülésében. Vajon milyen irányba tart az Egyesült Államok, amelyet 1801. március 4-i első beiktatási beszédében Jefferson a leszármazottak „ezredik és ezredik generációja” számára is elegendő területet biztosító kiválasztott országnak nevezett?

*

A feudális béklyótól mentes, függetlenné vált Amerikába bevándorolt népesség főszereplője a kisbirtokos farmer, a telepes volt, aki nehéz természeti-környezeti feltételek között küzdött a maga és családja léteért és megélhetésének javításáért. Henry Adams – Jefferson első elnökségéről írott munkájában, amely hatalmas tablóként tárja eléink az 1800 körüli Egyesült Államok társadalmi-politikai arculatát – a következőképpen ábrázolja az akkor mintegy 5 milliónyi lelket számláló ország természeti és lakosságának életviszonyait: „A föld két évszázados küzdelem után még mindig nem volt feltörve, mindenfelé erdő borította, csak itt-ott tűnt elő egy-egy megművelt földszáv, ... a népnek több mint kétharmada a tengerparton, az árterületől számított tizenöt mérföldes körzetben élt.” A fél évszázaddal későbbi állapotokról: „Amerika, fizikai problémáit tekintve, keveset változott ötven év alatt... A természet nem szolgálja, hanem ura volt az embernek... Ötven vagy száz mérföldnyire a partvidéktől a házaknak több mint a fele fakunyhó volt; némelyiken akadt üvegablak... A farmer családja még házi szövésű ruhát viselt... Az eke durva..., a sarló régi... Az átlagos földművelő úgy vetette el a gabonát, ahogy az apja, ugyanannyi rozst szórt szét egy hektáron, ugyanannyi ökörrrel szántott.” A nehéz

természeti körülmények szabta követelmények közepette a farmer kemény életmódra kényszerült. Családjával együtt dolgozott. Nagyrészt önellátó volt. Ha terméke felesleget produkált, az értékesítést gátolták a nagy távolságok, a közlekedés nehézségei, a belső piac szűk volta. Mindez fokozta a magáraltalettség tudatát, egyszersmind az önállóság táplálta büszkeséget. Az iparfejlődés és a közlekedési viszonyok javulása történelmileg rövid idő alatt, a 19. század második évtizedétől jelentős változást hozott: a farmer egyre inkább kisvállalkozóvá lett. A mezőgazdaság termékei számára nemcsak a fejlődő ipar biztosított szélesedő belső piacot, nőtt a külföldi kereslet is, elsősorban a gyapot, majd az amerikai élelmiszerek iránt. A növekvő értékesítési lehetőségek ösztönzőleg hatottak a farmer vállalkozó szellemére. Megtakarításaiból földet vásárolt, a fakunyhó helyén lakó- és melléképületeket húzott fel, jobb szerszámokat használt, rövidesen megjelentek a ló vontatta eszközök, elegendő készpénz hiányában kölcsönt vett fel eszközvásárlásra, vagy cséplőgéppel rendelkező vándormunkásokat alkalmazott. Az önellátásról üzleti vállalkozásra való áttérés különböző időpontokban ment végbe a nyugati területeken. Az olcsó föld az intenzív művelés ellen hatott, a farmer gyakorta költözött a nagyobb haszon reményében, sokszor nagyobb területet szerzett, mint amennyinek megművelésére képes volt; inkább bízott a földár növekedésében, mint termékei kedvező eladásában. Tocqueville megállapította az 1830-as években, hogy csaknem minden farmer összekapcsolja a mezőgazdaságot a kereskedelemmel, ritkán telepszik meg földjén; új földet vásárol, főleg a távoli nyugati területeken, továbbadás céljával; házat épít, mert népességnövekedésre számítva jó árat remél kapni érte.

Richard Hofstadter „The Age of Reform” című munkájában agrármítosznak nevezi a vidék embereihez és életvitelükhöz fűződő eszmék komplexumát, melynek hőse a családjával együtt dolgozó, kemény munkát végző kisbirtokos. Ez az ember egyszerű, becsületes, egészséges, független, boldog; a jótékony természettel való szoros kapcsolatából következően olyan teljes életet él, amilyen lehetetlen a városlakó számára, s mivel biztos tulajdonnal rendelkezik, az állam legmegbízhatóbb polgára. A szerző idézi Jefferson-t, aki „a föld megműveléséhez való alapvető jog”-ról beszélt, s leszögezte, hogy „a kisbirtokosok az állam legértékesebb részei”. Idézi az amerikai fejlődést merkantilista elvek megvalósításával elképzelő Alexander Hamiltont is, aki jónak látta beismerni, hogy „a föld megművelése, mint a nemzeti ellátás elsődleges és legbiztosabb formája, joggal emelkedik ki minden más ipar közül”. Az agrármítosz az amerikai nemzeti ideológia részévé vált; politikusok, publicisták, tudósok, költők gyakorta hivatkoztak elveire. A realitás azonban mindinkább áttört az eszményített képen. A 19. század negyvenes éveitől meggyorsult a városokba irányuló elvándorlás, a családok fiataljai sorra-rendre elhagyják a farmot, a családfők egyedül vagy másodmagukkal dolgoznak. A farmerek egyre inkább rájönnek a városokban fellelhető gazdasági lehetőségekre, ugyanakkor bizalmatlanok, mert a bűn melegágyát látják a városban, ahol a kölcsönöket nyújtó cápák lakoznak, az európai módon gondolkodó dendik lenézik a vidéki embert. Az agrármítosz értelmében a farmerek az amerikai demokrácia és erkölcs hordozói, de a fejlődés meggyorsulásával azt kell tapasztalniuk, hogy a városokban élő üzletemberek és spekulánsok lenézik és kizsákmányolják őket. A város az ország parazitája az agrármítoszt vallók szemléletében, de a fejlődés során sűrűsödnek a kapcsolatok a város és a vidék között, elsősorban a területileg közel levő kisváros és farmer viszonylatában.

A farmerek azokat az állapotokat tartották a dolgok természetes rendjének, amikor Amerika földje megélhetést biztosított megművelőinek. Ha viszont törést tapasztaltak az eszményített állapotokban, ezt a rend megbontását előidéző ártalmas emberi cselekedet-

nek tulajdonították, amely csalásban, kapzsiságban, általában pénzzel összefüggő visszaélésekben nyilvánult meg, s a rossz törvények vagy éppen a törvények hiánya nem vett gátat a bajoknak. Az elégedetlenkedő farmerek nem ismerték fel (vagy nem voltak hajlandók felismerni), hogy a kifogásolt állapotokban saját funkcióváltozásuk is közrejátszott: a sikerre éhes vállalkozói szellem kialakulása. A várt jó terméshezozamnak vagy a földár feltételezett növekedésének elmaradása fizetési problémákba sodorhatta az új funkcióval próbálkozó farmert. A bajokért a hitelezőket, a magas kamatokat hibáztatta. A pénzemberek üzletpolitikáját, üzemeit nem ismerhette, még kevésbé érthette a korabeli makroökonómiai folyamatokat. A reá közvetlenül ható negatív következményekre reagálva a kifejező névvel ismertté vált pénzhatalmat kárhoztatta.

A 19. század 20-as és 30-as éveitől érlelődő, majd a polgárháború után mindinkább erősödő agrárelégedetlenség a különböző régiókhoz kapcsolódó populista irányzatokban jutott kifejezésre. Az elégedetlenség egyik forrása a régiókban termelt és exportált legfontosabb termékek (gyapot, búza) csaknem szakadatlan áresése volt. A 19. század három utolsó évtizedét sújtó, elhúzódó agrárválság a közlekedés és hírközlés lendületes fejlődése következtében nemzetközivé szélesedett. Az amerikai agrárelégedetlenség különösen a termékek exportjára leginkább ráutalt régiókban éleződött ki.

Az agrárelégedetlenség másik forrása a határvidékeken elfoglalható szabad földek alítólagos kimerülése volt. A szakirodalom általában kétségbe vonja a Turner által is vallott tételt. Számadatokkal bizonyítja, hogy a századvégi elégedetlenség csúcsát jelző 1890-es évtizedben 500 ezerrel több új farm létesült, mint a megelőző tíz év alatt. A statisztikák még a 20. század második évtizedéről is a régen betelepített vidékek vetésterületének jelentős művelési lehetőségeit jelezték. Vizsgálódásaink szempontjából nem a számadatok perdöntöek, hanem az a tény, hogy a tetőző agrárelégedetlenség a nyugati területek lehetőségeinek hiányát panaszolta.

A washingtoni kormányzat 1862-ben megalkotta a Homestead Actet. E tettel a Jefferson által megfogalmazott céllal összhangban cselekedett, aki a központi kormányzat egyik közvetlen feladatát – Henry Adams szavaival élve – a mezőgazdaság serkentésében jelölte meg. Csakhogy a Homestead Act alapjául szolgáló megfontolások – mint ezt Hofstadter megállapítja – már a törvény hatályba lépése előtt időszerűtlenek voltak. Megalkotói a jeffersoni időkben realitást tükröző agrármítosz továbbélését feltételezték, tehát azt, hogy a földhöz juttatott farmer a jótékony természet biztosította lehetőségekre építi tevékenységét, továbbra is megtartja életformáját, nem bocsátkozik kisbirtokosi termelést és anyagi erejét meghaladó spekulációkba. Ezek a feltevések olyan időpontban zárták ki a farmer kereskedelmi, haszonszerző hajlamának érvényesülését, amikor az már gyakorlattá vált, s szükségképpen erősítette a vállalkozó farmer helyváltoztatási szokását. A törvény ötévi helybenlakást írt elő a földhözjuttatás feltételeként. Mivel ez többnyire nem valósult meg, nagy méreteket öltött a birtokbavételi jog törlése. Spekulánsok, vasúttársaságok viszont hatalmas területek birtokába jutottak. A Nyugatra későn érkező farmerek kénytelenek voltak beletörődni a súlyos hitelfeltételekbe, az eladósodásba, sok esetben a bérlői állapotba, a magas fuvar költségek és természeti–klimatikus adottságok okozta nehézségekbe. A Homestead Act végrehajtása során nőtt az agrárelégedetlenség a szétfoszott illúziók és a kiszolgáltatottság okozta terhek miatt.

A fokozódó agrárelégedetlenséget két fő vonás jellemezte a 70-es évektől: a populista irányzatok szervezeti tömörülése és a nemzetgazdaság egyik központi kérdését képező monetáris politika változtatását célzó akciók éleződése. A párhuzamos és kölcsönhatást kifejtő két folyamat kiindulópontja a polgárháború alatt foganatosított monetáris politika

volt. Az Unió 1862 elején felfüggesztette pénznemének ércpénzre való beváltását, a polgárháború idején a nem konvertibilis ún. zöldhátú pénz (greenback) volt a törvényes fizetőeszköz. A pénzügyminiszter 1865. decemberi jelentése leszögezte, hogy a hatályos rendelkezések csak addig maradnak érvényben, amíg „a nép felkészülhet az alkotmányos pénznemhez való visszatérésre”, s intézkedéseket javasolt a háborús papírpénz mielőbbi bevonására. A jelentés közhangulatot fejezett ki, a Kongresszus 1866. április 12-én megszavazta a javasolt intézkedéseket. A polgárháborút követő árzuhanás és gazdasági visszaesés hatására változott a közhangulat. A Kongresszus 1868 februárjában felfüggesztette a papírpénz bevonását, sőt állásfoglalás született, miszerint a kormánykötvények beváltása is papírpénzben történjék. Úgy tűnt, a republikánus választási győzelem véget vet a nézetek ingadozásának: 1869. március 18-án kongresszusi törvény kötelezővé tette a papírpénz ércpénzre váltását. Az egymásnak ellentmondó törvényhozói állásfoglalások a monetáris politika konzekvenciáinak ellentétes megítélésében gyökerestek, kiélezve a különböző gazdasági tevékenységet végzők és csoportjaik érdekellentéteit. A kontroverzia középpontjában a forgalomban levő pénzmennyiség deflációs intézkedésekkel való csökkentése, illetve az infláció szükségessége volt. Az ellentétes álláspontok mögött meghúzódó érdekek világosan megmutatkoztak a vitákon. A külkereskedelmet bonyolító cégek, exportra dolgozó gyárak, egyes üzletemberek, tengerentúli pénzügyleteket monopolizáló keleti partvidéki bankok a polgárháború előtti állapotokhoz való visszatérésben, az elsősorban Angliával való pénzkapcsolatok normalizálásában voltak érdekeltek, ezért a pénzmennyiség csökkentését mint a stabilizáció előfeltételét sürgették. Ezzel szemben az agrár csoportok, az ipari munkások szószólói, a nyugati kereskedők és bankárok, ingatlanérdekeltségek a defláció káros hatásait ellensúlyozó inflációs intézkedések mellett kardoskodtak; különbözőképpen érvelve, de valamennyien a szűkös pénzellátást támadták, amely úgymond gátolja a – főként nyugati – vállalkozásokat, súlyosbítja az ipari munkásság és a farmerek gondjait. A kuszált helyzetet tovább bonyolította, hogy a Legfelső Bíróság egymást követően ellentétes álláspontokat nyilvánított a polgárháborús monetáris intézkedések alkotmányosságát illetően. Végül alkotmányosnak minősítette a háború alatti pénzintézkedéseket. A monetáris probléma azonban továbbra is nyitott maradt. A Kongresszus ingadozott. A demokrata és a republikánus párt erőviszonyainak módosulásai konfúzus állapotokat teremtettek a monetáris törvényjavaslatok váltakozásai terén. Az 1875. január 14-i törvény volt hivatva véget vetni az elhúzódó vitáknak: előírta a papírpénz háború előtti paritáson, ércpénzben való visszaváltásának újratekintését 1879. január 1-jével. Az időközben végbement események következtében aligha várhatta a stabilizációban érdekelt tábor a törvény végrehajtását.

Az ezüst monetáris célra való felhasználása került a figyelem középpontjába. A kérdéskomplexum kezdetei az 1870-es évek elejére nyúltak vissza. Az ezüstár 1872 óta tartósan esett. Az áresés hazai és külföldi okokban gyökerezett: a nyugati hegyvidéki államokban gazdag lelőhelyekre bukkantak, világszerte nőtt az ezüstabányászat termelékenysége, másrészt csökkent a monetáris célú ezüst kereslete az aranystandardra áttérő országokban. Az illetékes washingtoni kormány szerv javasolta az ezüstdollár megszüntetését, mely már 1836 óta nem volt forgalomban. A Kongresszus 1873. február 12-én törvényt alkotott, elrendelve a pénzveréssel kapcsolatos törvények felülvizsgálatát és az ezüstdollár verésének megszüntetését. Az ezüsttermelők megdöbbenve értesültek, hogy a pénzverésre felajánlott fém eladhatatlan a törvény miatt; a törvényhozók és a keleti partvidéki bankárok összeesküvésének tulajdonították az ezüst demonetizálását, az ún.

„1873-as bűnt”. A nagy vihart keltő állítás egyik verziója szerint a Bank of England ügynöke a demonetizálást támogató kongresszusi törvényhozókat megvesztegette, hogy az angol kézen levő kormánykötvények kizárólag aranyban legyenek visszafizethetők. Az összeesküvés-teória közvetlen károsultjai: az ezüsttermelők kárpótlásként az ezüstérme „szabad és korlátlan” verését követelték. Csatlakoztak hozzájuk a közép-nyugati és a déli farmerek, akik a forgalomban levő pénzmennyiség növekedését, ezáltal adósságaik reálterheinek csökkenését remélték. A követelés az ezüst- és az aranyérme volumenének meghatározott arányát feltételezte. Az ezüst monetáris felhasználásával egyetértett a 70-es évek elején egyes államokban különböző neven alakult pártok tömörülése: az 1875-ben létrejött Greenback Party. A párt deklarálta, hogy a zöldhátú pénz visszaváltását előíró törvény a bankárok összeesküvésével született, hogy szűkítsék a pénzellátást. A „pénzmonopólium” szétzúzását, bőséges pénzellátást, a külföldi tőkések beruházásainak megtiltását, valamint az adósságteher mérséklését, az 1875-ös törvény hatálytalannítását követelő párt az 1878-as választásokon a szavazatok tíz százalékát érte el. Az eredmény tiszavirág-életű volt. A párt a 80-as évekre megszűnt politikai tényező lenni; pénzpolitikai követeléseinek magvát átvették az agrártömörülések.

A Greenback Party létrejötte és követelései demonstrálták, hogy az elégedetlenség túlnőtt a farmervilág keretein, országos gazdasági, politikai problémává lett. A pénz a társadalmat megosztó ellentétek kifejezőjévé vált. A harmadik párt szerveződése szinte egyenesen következett az összeesküvés-teóriából, s abból, hogy a két nagy párt konzervatívjai közömbösen szemlélték az elégedetlenség megnyilvánulásait. A 80-as évek vége felé alakult farmertömörülések (Alliances) vették át a politikai offenzíva munkáját. Az 1890-es állami és szövetségi politikai eredmények lökést adtak egy harmadik országos párt megteremtését célzó akcióknak. 1892-ben egyes Alliance-tömörülések szövetségéből létrejött a People's Party. Platformja szerint „két kontinensen óriási összeesküvés szerveződik az emberiség ellen, hatalmas világszerte gyorsan terjed... Népünk erkölcsi, politikai, anyagi romlás szélén áll. Korrupció uralja a szavazóurnákat, a törvényhozó testületeket, a Kongresszust, eléri a bíróságokat is. Az emberek demoralizáltak... Az újságokat lepénzelik, a közvéleményt elhallgattatják, az üzlet pang, az otthonok jelzáloggal terheltek, a munkások elszegényedtek, a föld a tőkések kezén összpontosul. A városi munkásoktól megtagadják az önvédelmet célzó szervezkedés jogát, bérüket lenyomják a pauperizált munkások importja révén, törvény tiltotta hadsereget tartanak legyilkolásukra. Milliók munkájának elrablott gyümölcséből kolosszális vagyonok épülnek keveseknek..., akik megvetik a Köztársaságot és veszélyeztetik a szabadságot...” Az országot elárasztó pamfletek, manifesztumok, fantasztikumba menekülő regények hasonló hangnemben ábrázolták a kort, amelyben – az egyik manifesztum fogalmazásában – „a konfliktus... egyik oldalán a szövetkezett monopóliumok, a pénzhatalom, a nagy trösztök és a vasúttársaságok állnak, ... a másik oldalon a farmerek, munkások, kereskedők és mások vannak, akik a gazdagságot termelik és az adóterhet viselik... Nincs középút.” A számtalan verzióban, nagy hangerővel hirdetett „két nemzet”-teóriát vallotta e diagnózis, terápiája pedig ez volt: „Szét kell zúzni a pénzhatalmat..., ezt követően egyszerű dolog lesz ... a kisebb urak szárnyainak nyirbálása.”

A People's Party platformjának legvitatottabb pontja az ezüstérme szabad verésének követelménye volt. A párt eredeti programja egy sor reformjavaslatot tartalmazott a föld, a közlekedés és a finanszírozás megoldandó problémáiról; a vasúti közlekedés szabályozása, a farmhitelnyújtás kormányzati segítése, postai takarékbankok létesítése, jövedelemadó, a szenátorok közvetlen választása stb. – mindez a párt reformjellegetének kidom-

borítását jelentette a pártvezetés kisebbségben maradt részének véleménye szerint. A pártvezetés többsége viszont az ezüst témájának vonzerejétől a győzelmet várta.

Az 1892-es elnökválasztáson a párt jelöltje egymilliónál több szavazatot kapott, de az 1892 derekától 1893 februárjáig tartó sztrájkhullám, az 1894-es szénbányász- és vasutassztrájk nem igazolta az olykor optimista populista jóslatokat. A kormányzat időnként tett bizonyos engedményeket, de ezek látszatgesztusok voltak, s kitértek a populista pártvezetés többségének célja elől. A populista felháborodás tetőpontra hágott, amikor a kormány 1893-ban visszavonta a három évvel azelőtti ún. Sherman Silver Purchase Actet, mely a farmereknek szánt gesztus volt, s előírta, hogy a Treasury havonta 4,5 millió uncia ezüstöt vásároljon, azaz kétszeresét az érvényben levő vételi kötelezettségnek. Az 1893-as intézkedés jelezte, hogy a kormányzatban felülkerekedett az aranystandard tarthatatlanságával kapcsolatos aggodalom. A populisták az 1893-as törvényt és az év több hónapján át húzódó pénzpánikot az adós farmerek elárulásának minősítették. A bankcsődök az áresések legsúlyosabb csapásaitól korábban megkímélt régiókat is sújtották, a sztrájkmozgalmak és következményeik a gazdaság egészének működését veszélyeztették.

A People's Party vezetősége 1893 után dilemma elé került. Az 1892-es elnökválasztási eredmény távolról sem jelentett sikert a két nagy párttal való elkövetkező küzdelem kilátásait illetően. Mint harmadik országos pártjelölt a hegyvidéki ezüsttermelő államokon kívül csak az elégedetlenkedő farmerrégiókra támaszkodhatott; az utóbbiak egyidejűleg szenvedtek termékeik exportjának visszaesésétől, jelzálogadóságaiktól és a vasúti szállítás problémáitól. A keleti farmereket kevésbé elégítette ki a populista program, inkább versenytársnak, semmint szövetségesnek tekintették a nyugati vidékek farmereit; az északnyugati búzaövezetek nagy része már áttért a tejgazdaságra, a kukoricatermelésre és a disznótenyésztésre, mivel a városi fejlődés jó felvevőpiacot biztosított számukra. Az 1892-es tapasztalatok alapján a populisták nem számíthattak támogatásra ezeken a vidékeken. A középrétegeket elriasztották a populista retorika harsány szélsőségei, az ipari munkásság szervezkedésének kezdeti szakaszában nem jöhetett szóba szövetségesként. A két országos párt konzervatív irányítással működött, de a demokraták és a republikánusok az államok szintjén rugalmasabb taktikát alkalmaztak: vagy kisajátították a helyi populista követelések egy részét, vagy sikertelen törvényalkotási harcokba kényszerítették a reformok híveit. A People's Party vezetőinek többsége arra számított, hogy mindkét nagy pártban jelentős erők pártolták az ezüst-ügyet, ezek várhatólag ki fognak lépni pártjukból, csatlakoznak a populistákhoz, s létrejöhet a harmadik országos párt, melyben a hangadók lesznek a reformerek.

A választások közeledtével kísérletek történtek a mind élesebbé váló monetáris ellentétek enyhítésére. Az Amerikai Bankárszövetség 1894 végén a bankjegy kibocsátás reformjára tett javaslatot az ismétlődő pénzpánik megelőzésére. A szövetségi kormány garanciáját előírányzó javaslatot elutasították az ezüst hívei. A bimetalizmus pártolói is aktivizálódtak. 1894 tavaszán nem hivatalos konferencia vitatkozott Londonban a nemzetközi bimetalizmus lehetőségeiről. A konferencián két amerikai küldött is részt vett, és 15 prominens szenátor táviratilag közölte egyetértését. A konferencia egyike volt a sikertelen próbálkozásoknak. A szaksajtóban éles polémia folyt az arany és az ezüst hívei között.

Az államok konvencióinak kimenetele jelezte, hogy az ezüst propagátorai országosan is fölénybe jutnak. Megtörtént az, amire aligha számított a populista vezetés. Az 1896-os demokrata pártkonvenció Chicagóban nagy többséggel elfogadta az ezüstplatformot és

William Jennings Bryant választotta elnökjelöltnek. A populista vezetés dilemma elé került: saját jelöltválasztással és programjuk hirdetésével sok szavazat elvesztését kockáztatta volna. Kitarva az ezüst illúziója mellett szintén Bryant nevezte meg elnökjelöltnek. Döntésével azonosította magát Bryan hirdetett jelszavával, miszerint először a pénz problémáját kell megoldani, minden más reform ettől függ. E populista állásfoglalás az eredeti reformprogram mellőzését jelentette. A populista vezetés egyik markáns alakja kifejezésével élve: „A tömegeket megtanítottuk arra, hogy az ezüst az igazi kérdés; természetesen arra a pártra adják szavazatukat, amely hatalmánál fogva leginkább képes ígéretét valóra váltani.”

A monetáris vita 1896-ban republikánus győzelemmel zárult. McKinley a jelöltség elfogadásakor magáévá tette a javasolt platformot, melynek értelmében az aranystandard alapján áll az ország, amíg lehetőség nem nyílik nemzetközi tárgyaláson bimetalizmus bevezetésére. 1897-ben megismételte a republikánus vezetés az ezüst remonetizálására tett ígéretet egy Európában tartandó értekezleten való részvételtől. Ez az állásfoglalás a demokraták pozícióinak figyelembevételéről tanúskodott. A demokraták újabb elnökválasztási veresége csapást mért a bimetalizmus híveire. Az 1900. évi Gold Standard Act törvényerőre emelte az aranystandard szerepét az Egyesült Államokban. A pénz problematikája megszűnt a politikai ellentétek forrásaként hatni.

Az ezüst kudarca időben egybeesett az áralakulás gyökeres változásával. Véget ért a három évtizedes áresés, megindult az ellentétes irányú ármozgás. A világ aranytermelése talaján gazdaságot élénkítő erők bontakoztak ki, tartós prosperitás évei következtek. A 20. század első évtizedének végére kialakult amerikai mezőgazdasági állapotok ötéves átlaga csúcsteljesítménynek számított (1909–1914 = 100) a későbbi hanyatlás időszakai-ban; ehhez a bázishoz mérték a terméseredményt.

Az ezüst kudarca természetesen nem jelentette mindazon bajok megszűntét, a remények, feltevések, programok feladását, amelyeknek a populizmus hangot adott. Mivel azonban elvesztette aktualitását a People's Party jelszava, melynek megvalósulását a reformok kiindulópontjának tekintette a vezetőség többsége, megszűnt a törekvések kohéziója, s a történelmileg gyorsan módosuló körülmények között, változott tartalommal külön éltek tovább. Az ezüst követelése, mint az infláció jelképe, sem szűnt meg véglegesen; szekuláris tendenciaként lappangott a prosperitás idején, hogy azután a nagy válság éveiben és a New Deal kezdeti szakaszában ismét megjelenjen.

Szólni kell a populizmus indulati-émocionális tényezőiről. Közös gyökerük az elégedetlenség volt. A gazdasági, társadalmi, politikai, nemzeti mezben megnyilvánuló indulatok egymással összefüggésben jelentkeztek. Sajátos vonásuk egyfelől a múltat idealizáló, retrográd irányú nosztalgia volt, másfelől a kifogásolt korabeli állapotok változtatását követelték. A prekapitalista édenkertet visszahozni akaró agrármitosz mindazt ellenségnek tekintette, amit nem ismert, félt tőle, mert térhódítását bomlasztó hatásúnak vélte. Egyfajta defenzív magatartást juttatott kifejezésre ez a gyűlölködő attitűd. Máskor vágyalmokat tükröző amorf jövőkép körvonalai bontakoztak ki a populista megnyilvánulásokból. A gyarmati világ Angliájától való gyűlölt kiszolgáltatottság új változata az arany uralmának megszüntetését követelte. Egy népszerű populista publikáció egyenesen háborút hirdetett meg, összefüggésben az indulatok középpontjában levő pénzzel: „...ha el kell fogadnunk pénzünknek az Anglia által kiválasztott fémet, ... akkor próbáljuk ki... Ha beválik, csatoljuk Angliát az Egyesült Államokhoz, és töröljük a nemzetek sorából. Egy háború Angliával a legnépszerűbb, a legigazságosabb lenne...” Az Amerika elleni összeesküvés-teóriában más formában jelentkezett a pénz problematikája. A

két főszereplő ezúttal az angol–amerikai „aranytröszt”, a Bank of England partnerei, az Unió keleti partvidékének nagybankjai együttműködve ássák alá Amerika gazdasági függetlenségét, előidézve a fő populistáknak a pénzhiányt. Az arany világméretű uralmát célzó kooperációban a keleti partvidéki nagybankok Unió-ellenes tevékenységének elítélése mutatkozik meg. A londoni City-ellenesség anglofóbiával párosul, mert az „igazi” amerikai érdeket védő populisták egyszersmind Anglia-ellenes. A gyenge bi-metallista próbálkozások valamiféle angol–amerikai konszenzust céloznak, de a tervezetések a prosperitás éveiben lekerülnek a napirendről, Amerikában félresikerült nemzeti jelszavá zsugorodnak.

De a populizmus nemcsak angolelles, hanem idegenellenes is. A hullámokban érkező ír, skandináv, német, közép-európai, balkáni, orosz bevándorló tömegekben az amerikai gyáriparosok céljait szolgáló olcsó munkaerőt látja a populizmus, mert rontják a hazai munkások helyzetét, versenytársak a munkaerőpiacon, súlyosbítják a pauperizmust. Nemcsak gazdasági riválisok, hanem a gyűlölt városi fejlődés építőanyagai is, felduzzasztják a városi népeiséget, terjesztői a betegségeknek, a bűnnek, rombolói az erkölcsöknek. A populizmus a nativizmus melegágya. Az idegengyűlölet velejárója a külföldiek bevándorlása elleni tiltakozás. A populizmus diszkriminatív módon kezeli a külföldieket: a vagyonosokat Amerika-ellenes gazdasági üzemekkel vádolja, tiltakozik térhódításuk ellen, a szegényeket pejoratív módon ítéli meg.

Külön kell szólni a xenofóbia bevándorlásellenes vonatkozásairól, az antiszemitizmusról és a háborús hisztériáról. A „szegény” bevándorlókkal kapcsolatban a populizmus összetéveszti az okot az okozattal. A bevándorlóknak tulajdonítja a hazai munkások elszegényedését, holott a bevándorlók a hazai gyors iparosodás következtében váltak olykor az amerikai munkások riválisaivá a munkaerőpiacon. Az antiszemitizmus valódi célpontja a zsidó nagytőke volt, de a populizmus nem volt azon a szinten, hogy különbséget tegyen a nagytőke gazdasági potenciálja és a „szegény” bevándorlók helyzete között. (Néhány világosan látó publicista, sőt maga Bryan is hangsúlyozta a lényeges különbséget, de ez mit sem változtatott a populisták közhangulatán.) Ami a háborús hisztériát illeti, ez a rövid kubai intervenció idején mutatkozott meg, s Bryan 1896-os elnökválasztási kudarca után vált akuttá. A kubai intervenciót leghatározottabban követelő kongresszusi törvényhozók a déli és a nyugati államokat képviselték, ahol a populizmus a legerősebb volt, állapítja meg az idevágó szakirodalom. A People's Party fiaszkója után a kiábrándult populisták Kuba felszabadításában vélték megtalálni eszméik megvalósítása harci terepét. A szakirodalom megemlíti, hogy befolyásos republikánusok azért tanácsolták McKinley-nek a kubai beavatkozást, mert a soron következő választáson a „szabad ezüst” jelszó mellett a „szabad Kuba” követelésétől tartottak a demokraták részéről. A „szabad Kuba” jelszava ideig-óráig átvette a „szabad ezüst” követelését. Hofstadter idézi Thomas Watson, a háborút legkövetkezetesebben ellenző kevés populisták egyikét, aki később beismerte: „A spanyol háború végzett velünk.” Ezen azt értette, hogy a kubai beavatkozás követelése rosszat tett a reformok ügyének. Kuba ügye a populisták eszmevilágban a gyarmatosítás elleni küzdelmet jelentette. De állást kellett foglalni az antiimperializmus bontakozó kísérleteiben is. A populisták erőikön zavarodottság lett úrrá a század végén.

A fent elmondottak összképe a negatívumok túlsúlyát látszik mutatni. De vajon indokolt-e mérleg megvonása? Megítélésünk szerint nem adnánk a valósággal adekvát képet, ha a populizmust azonosítanánk a People's Party létevel. A harmadik párt nem jött létre, osztozván az amerikai történelem más, hasonló jellegű, de eltérő törekvéseket

hordozó pártkísérletei sorsában. Ám a populizmus jóval több és differenciáltabb volt, mint a rövid életű People's Party. Léte nem zárult le az 1890-es évekkel. Helytelen lenne a populizmus leszűkítése az agrárelégedetlenségre is. Valójában a korabeli amerikai általános elégedetlenséget és ellentmondásokat fejezte ki, középpontban az agrárius problematikával. A tárgyalt korszak végének közeledtével mind nagyobb szerep jutott az egész gazdaság zavarainak, a gyorsan iparosodó Unió valamennyi megoldást sürgető problémájának. A mezőgazdaság érdekei mindinkább összekapcsolódtak az iparfejlődés érdekeivel. A hajdan agrártúlsúlyú panaszok kiegészültek az ipar, kereskedelem, közlekedés stb. fejlődésével keletkezett bajokkal. A populizmus alaposabb tanulmányozása új felismeréssel szolgál: az agrártúlsúlyú követelésekben tetten érhető a gazdaság más szféráinak sok problémája is. A nézeteiket ismételtelen módosító populisták nemegyszer felismerik, hogy Amerika egészén esedékes változásokat sürgetnek.

Ez a felismerés egyszersmind a beköszöntő korszakváltás követelménye is. A populizmus öltözőke immár szűk, panaszai-követelései nem fejezik ki a kor változó bajainak összességét. A túlzó, nemegyszer leegyszerűsítő demagóg hanghordozás gyakran taszít. A sérelmeket emlegető tömegek változóban vannak demográfiai, egzisztenciális, szociológiai téren egyaránt. A századforduló többet, mást és más módon követel. A kiindulópont adott: a populizmus új eszme, irányzat, majd mozgalom egyik fontos alkotóelemévé válik.



A korszakváltást jelző tényezők sokaságán belül a legkifejezőbbek egyike: a vagyonmegoszlás változása. A kezdetek adathiánya nem teszi lehetővé az egzakt összehasonlítást. Mindamellet figyelmet érdemel a fejlődés trendje. Hofstadter adatai szerint az 1840-es években az egész országban nem volt húsz milliomos, de 1910-ben pusztán a szenátusban húsznál több volt a milliomosok száma. 1892-ben a New York Tribune 4047 közismert milliomos nevét közölte, a következő évben a statisztikai hivatal tanulmányt tett közzé, kimutatva, hogy az ország családjainak 9 százaléka a nemzeti vagyon 71 százalékát birtokolja. A fejlődés megriasztotta a nyilvánosságot, hatására megindult a nemzeti vagyon- és jövedelemkoncentrációt vizsgáló tanulmányok publikálása. Az adatok a korporációk számának gyors növekedését jelezték: az egyéni tulajdon szerepét mindinkább átvette a vállalati forma. A mezőgazdaság teljesítménye csökkenő arányban függött az exporttól, mindinkább a hazai városi lakosság ellátása vált fő feladatává. 1890-ben 5,7 millió farm 22,1 millió amerikai városi lakos ellátásáról gondoskodott, harminc évvel később a farmok száma mindössze 700 ezerrel nőtt, de már 54 millió városi lakost látott el termékeivel. A számok mögött megváltozott piaci viszonyok és a látványos városfejlődés tényei húzódtak meg. Míg a vidék lakossága 1860 és 1910 között megkétszereződött, a városi lakosság azonos időszakban hétszeresre duzzadt. Különösen a Közép-Nyugat városainak növekedése öltött hatalmas méreteket. A városfejlődés óriási infrastruktúrális beruházásokat tett szükségessé, tartós iparfejlesztés bázisává vált, s jelentős társadalmi változásoknak vetette meg alapjait. Ez a sokirányú folyamat általános áremelkedés talaján ment végbe. Az áremelkedés 1897-ben vette kezdetét, s — leszámítva az 1907-es rövid recessziót — megszakítás nélkül 1913-ig tartott. Az áremelkedés a megélhetési költségek 35 százalékos növekedését eredményezte. Az árak, illetve a megélhetési költségek növekedésének két konzekvenciáját észlelte a társadalom: a szakszervezeti mozgalom hirtelen megerősödését és az ipar monopolizálódási folyamatának nagy-

mérvű megszilárdulását. 1904-ben 318 trösztöt tartottak nyilván, tőkeerejük 1,2 milliárd dollárt tett ki. Negyedrészüket 1898 előtt szervezték a korporációk. 1898 és 1904 között azonban 234 új alapítású tröszt szerepelt a nyilvántartásokban, 6 milliárd dollár rugó tőkeerővel. Az említett néhány év alatt tehát a trösztök csaknem 3/4-e, tőkéjük mintegy 6/7-e keletkezett. Ebben az időszakban születtek a trösztgigászok: az US Steel Corporation, a Standard Oil, az Amalgamated Copper, az International Mercantile Marine Company és mások. Kiegészültek a helyi távközlési, áram- és gázszolgáltató társaságok kombinációival.

A hatalmas iparfejlődés és a vele együtt járó társadalmi átrétegződés hozta létre a progresszivizmust mint reformeszmét, s formálta később mozgalommá. A társadalmi elégedetlenség és a változás követelésének terméke volt, csakúgy, mint a populizmus. Alapvető különbség volt a kettő között, hogy a populizmusnak az 1865 és 1896 közti időszak általános *áresési* folyamata adott lökést, a progresszivizmus melegágya viszont az 1897-ben kezdődött *áremelkedés* volt. Nagyjában-egészében az 1897–1913 közti időszak nevezhető progresszív érának. A progresszivizmus – mint az újabb keletű társadalmi elégedetlenség terméke – a populizmus 19. századi tapasztalataival kiegészülve, új formákkal, nagyrészt új tartalommal indult neki az országos reformfolyamat megújításának, folytatásának. E sokrétű – gazdasági, politikai, társadalmi, szellemi szférákat átfogó – országos eszmeáramlat legáltalánosabb jellemzője az volt, hogy az elégedetlenkedő urbánus középrétegek aspirációit fejezte ki. Ez a nagyon általános megfogalmazás különböztette meg az őt időben megelőző populizmustól, amely túlnyomóan vidéki, sőt nemegyszer provinciális szemléletű volt, noha szintén országos érdekek képviselőjének hirdette magát. Ami a progresszivizmus hordozóit illeti, elsősorban azt kell vizsgálnunk, hogy mi volt az új típusú elégedetlenség magva: mi *ellen* irányult a heterogén tábor nagyon különböző komponenseinek azonos indulata. Ez a monopolizálódási folyamat gyors előrehaladása volt. Az ún. trösztellenesség nem volt előzmények nélküli, hiszen már 1890-ben törvényerőre emelkedett a Sherman Anti-Trust Act, amely törvényellenesnek nyilvánította a kereskedelmet korlátozó szerződéseket, a „bűnszövetkezetekeket”. Ezt megelőzően, 1887-ben hatályba lépett az Interstate Commerce Act, amely az államok közti olcsó közlekedésben érdekelt üzleti körök nyomására jött létre. A Kongresszus vonakodva fogadta el a populista elégedetlenségben fogant törvényeket. Elfogadhatásukban jelentős szerepe volt az évszázad vége felé közeledő időszakot uraló kaotikus állapotoknak. A pénz hatalom elleni általános dühkitörés reformokat követelt. Sokaknak úgy tűnt: Amerika jövője nem helyezhető el a tőkés fejlődés keretei között. A törvények kongresszusi jóváhagyása egyfajta defenzív magatartásban gyökerezett. Gesztus volt a kiélezett monopóliumellenes közhangulat leszerelésére. Egyes szókimondó politikusok helyeselték ezt. Orville Platt szenátor kijelentette, hogy az ország elé kell tární egy olyan törvényt, melynek címe „Törvény a trösztök megbüntetésére”. A századforduló utáni évek megmutatták, hogy a trösztellenesség nem múló közhangulat terméke volt. A kérdésre visszatérünk. E helyütt annyit jegyzünk meg, hogy a törvények alkalmatlanok voltak a monopóliumok megfékezésére. A Legfelső Bíróság jelezte, hogy érvényre juttatásuk nem lesz könnyű. A trösztellenes törvényt átmeneti gesztusnak szánta a törvényhozás, csakúgy, mint a fentiekben említett ezüstvásárlási törvényt, amit rövidesen visszavont.

A monopóliumellenesség éle a trösztgigászok, az újjgazdagok, az ipar kapitányai, a helyi politikai gépezetet uraló skrupulusmentes kevesek ellen irányult. Ezek az elemek, klikkjükkel egyetemben háttérbe szorították a korábbi korszak élén elhelyezkedő szemé-

lyiségeket, illetve rétegeket. Már a 70-es évektől érzékelték státusbeli gyengülésüket az egykori kereskedő patriciusok, a kisiparosok, kisvállalkozók, a hivatások és a szellemi élet kiemelkedő személyiségei, a vallási és a helyi politikai vezetők. Defenzív jellegű küzdelmük kimerült az elhatalmasodó korrupció elítélésében, a helyi – jórészt törvényalkotásban való – közéleti tevékenységben. Ezek a korábbi vezető posztokat birtokoló „nagyfejűek” régi típusú liberálisok voltak (amerikai szóhasználatlaltal „mugwump”-ok). Egyedüli fegyverük a szabad kereskedelem, a vámreform, a „jó” pénz (értsd: aranyalapú dollár) követelése volt. Ellenfeleiknek tekintették a demagógnak minősített agrár-bázisú populistákat is. Tömegbázissal ekkor még nem rendelkeztek. Korábbi pozíciójukhoz képest deklasszáldottak voltak.

A progresszizmus tömegbázisának formálódása az áremelkedési folyamatban gyökerezett. Jelentkezett a fogyasztó mint az általános drágulás első számú kárvallottja. A szervezetlen munkások bére nem tartott lépést az árak emelkedésével. A századforduló utáni első évtizedben megmutatkozó iparfejlődés jó üzleti kilátásokkal kecsegtetett; az American Federation of Labor lendületesen szervezte a szakmunkásokat. 1911-ben 1897-hez képest ötszörösére nőtt a szakszervezetek taglétszáma, ezen belül az AFL-hez tartozók létszáma csaknem hétszeresre nőtt. A munkabérek javulását a szakmunkások élvezték, a fogyasztó középrétegek viszont a pénztárcájukon érezték, és nem alaptalanul feltételezték, hogy az árdrágulás fő okozója nem a munkabér emelkedése, hanem a monopóliumok nyeresége. Formálódott a progresszizmus tömegbázisa: a középosztály.

A progresszizmus eszméje a nyomtatott betű révén vált tömegerővé, az országot átfogó reformmozgalom útjának egyengetőjévé. A sajtó mindenkor jelentős szerepet játszott Amerika történetében. Általános közvéleményformáló funkciót első ízben a populizmus előretörésének évtizedeiben töltöttek be a különböző írásművek, röpiratok, fantasztikus regények stb. A progresszizmus úttörőjét botrányhajhász újságíróként (muckraker) tartotta számon a közvélemény. Az elnevezés nem pontos, mert az újságíró fő feladata kezdetben a tájékoztatás, a figyelemfelhívás volt. A napilapok példányszáma 1870 és 1910 között 2,8 millióról 24,2 millióra szökkent fel. A városba tartó migráció új világot tárt fel a vidékiek előtt. Az emberek érdeklődése fokozódott, a sajtó felfigyelt az új jelenségekre, technikája és módszerei fejlődtek, feladata a megtörtént események regisztrálásán túlmenően az érdeklődés irányítása lett. Javult a riporter státushelyzete. A legnagyobb hatású orgánumtípus a magazin lett, tömegfogyasztásra alkalmas olcsó áron. A kiadók a napi sajtóból emelkedtek ki (Scripps, Pulitzer, Hearst). A „botrány” a magazinok nélkülözhetetlen melléktermékévé vált, de a termék elsősorban az érdeklődés kielégítését szolgálta, nem pedig a bajok stb. társadalompolitikai elemzését vagy éppen a reform javaslatát. A muckraker újságírók zöme a kiadók megbízásából, üzleti célt szolgálva dolgozott, csak kevesen idegenkedtek elvi alapon a leírt állapotoktól (elsősorban Upton Sinclair, Gustavus Myers). Hofstadter és a téma többi ismerője megállapítja, hogy a muckraker az amerikai társadalom radikális bírálója volt, de nem javasolt radikális változtatásokat. A muckraker újságíró a realitást tárta fel, mint ahogy ezt tették a regényírók legjobbjai (pl. Theodore Dreiser, Jack London). A társadalomtudósok saját szakterületeiken láttak hozzá a muckraker újságíró és a „realista” regényírók által megragadott témák kutatásához. A progresszív éra kibontakozó folyamata a muckraker újságírás segítségével tényeket ismert meg; a realista regényírók arról írtak, ami korábban nem képezte az irodalom tárgyát, felhívták a társadalom figyelmét a visszaélésekre, csalásokra stb. A muckreaker újságírás és a realista regényírók lényegében az állampolgárokhöz szóltak, cselekvésre serkentették a közvéleményt, a szükséges reformért tehát a

társadalom egészét tették felelőssé. Hofstadter idézi egy korabeli író szavait: „Ha a közvélemény tájékozott egy adott reformról... s ha a nép lelkiismerete kellően felkészült a felvilágosult közvélemény érvényre juttatására, akkor a reform azonnal megvalósított.” A korabeli állapotok ismeretében elmondható, hogy a polgárháború befejezése után kezdődött időszak jelezte: megérett az idő a progresszív gondolkodásra. Grant elnök adminisztrációjának korrupcióit követő években egyre inkább derengett az amerikai gondolkodásban az állapotok változtatásának szükségessége.

A muckraker újságírás szakadatlan nyugtalanságban tartotta az egzisztenciálisan fenyegetett riválisokat: a kis üzletembert és a független vállalkozót, valamint a nagy korporációk fejlődésével párhuzamosan megsokszorozódott, fizetésből élő új középosztály tagjait (hivatalnokok, eladók, specializált szakemberek, közszolgáltatási alkalmazottak). A fejlődés dinamikáját jelzi, hogy míg 1870 és 1910 között a régi középosztályhoz tartozó kis üzletemberek és független vállalkozók száma mintegy megkétszereződött, addig az új középosztálylétszámnövekedése csaknem nyolcszoros volt. E két népesség-szaporulat nagymértékben növelte a progresszizmus hatóerejét, erősítette tömegbázisát. Semmiféle gazdasági szervezet nem védelmezte érdekeiket. Tájékozottságukat a muckraker újságírásból és a progresszív propagandából nyerték. Magatartásuk, nézeteik ambivalenciáról tanúskodtak. Tiltakoztak a felduzzadt korporációk hatalma ellen, de nemigen titkolták a trösztgigászok kapitányainak teljesítményei iránti csodálatukat, hiszen azok a self-made man felfogást, az egyéni boldogulás amerikai hitvallását váltották valóra.

A lendületes iparfejlődés változást hozott az amerikai polgár tulajdonlási gyakorlatában is. A 19. század elején-közepén az üzleti vállalkozás bázisát az egyéni vagy kis csoporttulajdon képezte. A vállalkozás anyagi ereje a tulajdonos(ok) pénzforrásaitól függött, irányítása a tulajdonos, esetleg megbízottja kezében volt. Az iparfejlődéssel általánossá vált az értékpapír-kibocsátás; a tőkével rendelkező közép rétegek megtakarításait és befektetéseit mindinkább felszívta az értékpapír-forgalom. Az ily módon szerzett tulajdon feletti ellenőrzés és döntéshozatalban való részvétel kikerült a befektetők kezéből. A korporációk vezetői, illetve megbízottaik és a befektetésekre specializált bankok voltak a hatalom birtokosai. A 19. század utolsó harmadában a gazdaság kulcspiparai korporatív formában szerveződtek. A polgárháború előtti években még kivétel-számba ment a korporatív szervezettségű néhány iparág, de a háború finanszírozási szükségletei ráirányították a tőkével rendelkezők figyelmét a befektetések kínálta lehetőségekre. A vasútépítés példáját követte a bányászat, a közszolgáltatások, a gyáripar és a belkereskedelem. Az 1930-as évek két neves közgazdásza (Adolf Berle és Gardiner Means) számításai szerint 1900 körül mintegy 4,4 millió részvénytulajdonosa volt a korporációknak. (Adolf Berle később a New Deal megalapozó agytröszt egyik tagja lesz.) A közép rétegek befektetői tudatára ébredtek az amerikai mentalitás számára (akkor) tűrhetetlen tényre, amit Louis Brandeis, a progresszizmus neves reprezentánsa és teoretikusa akként fogalmazott meg, hogy „az embereket a saját aranyukból készült bilincsek tartják fogva”. Woodrow Wilson egy 1910-ben publikált tanulmányában kifejtette, hogy a részvényes csak a pénzét adja a nagyvállalatnak, annak üzemvitelébe nem szólhat bele, a döntéseket a vállalat megbízottjai hozzák, a részvényes legfeljebb eladhatja a részvényeit, ha nem ért egyet a döntésekkel; eladásainál jelentős veszteségek érhetik. Egy kongresszusi vizsgálóbizottság (Pujo Committee) leszögezte, hogy a meghallgatott tanúk egyike sem tudott olyan precedensről, amelynek során a részvényesek leváltották

valamely nagyvállalat vezetőségét, vagy vizsgálatot indítottak az üzletvitelre vonatkozóan.

1905-ben Peter S. Grosscup, az Egyesült Államok körzeti fellebbviteli bíróságának neves jogásza nagy feltűnést keltő cikket publikált az egyik muckraker magazinban. Megállapításai megdöbbentő felismerésről tanúskodtak, miszerint az ország a prosperitás és hatalom soha nem látott fokát élvezi, de „a republikánus Amerika” lelke veszélyben van, értve ezen az egyéni lehetőséget. Kifejtette, hogy ha az országban érvényesülő trend folytatódik, „a tulajdonszerzés, mint az emberek tömegeinek tevékenysége, megszűnik... életcéljuk egyikeként hatni... Ez társadalmi s végső soron politikai forradalmat jelent.” A korporációkkal szembeni elégedetlenség nem pusztán a magas árakkal kapcsolatos aggodalom következménye – írta a szerző. „Inkább annak az intuitív felismerésnek eredménye, hogy valahol valami baj van.” Konklúziója: válaszút előtt van a nemzet; korporatív paternalizmus vagy államszocializmus. Az egyéni szabadságjogokat fenyegető két alternatíva helyett Grosscup az egyéni lehetőségek biztosítását ajánlotta a tulajdonszerzésben. A cikk nem bocsátkozott a javaslat részleteibe, de a szövetségi kormány felelősségének növelését említette. A konzervatív republikánusként ismert jogász cikke a progresszív korszakon végigvonuló szemléletet tükrözte. A progresszizmus cselekvési programjának kidolgozása Theodore Roosevelttől kezdeti lépéseit követően Woodrow Wilsonra várt.

Wilson az 1912-es elnökválasztási kampány során elhangzott beszédeiben azt hirdette, hogy Amerikának érvényt kell szereznie a gyakorlatban azoknak az ideáloknak, amelyeket mindenkor vallott; „Amerika elkötelezte magát az abszolút szabad lehetőségek eszményei mellett, miszerint egyetlen embert sem korlátozhatja más, mint saját jelleme és esze..., amidőn az emberek érdemük szerint győznek vagy veszítenek.” Ezek a 19. század eszményei voltak, melyek értelmében a siker az egyén energiájától, hatékonyságától, takarékoságától, kitartásától, ambíciójától függ; az embereknek versenyezniük kell a kvalitások gyakorlásában. Ez a verseny megszűnt az új szervezet rendszere következtében, állapította meg Wilson. Sífkraszállt a társadalom állandó, alulról jövő megújulásáért, vagyis a versenybe bekapcsolódó kistőkés – a klasszikus közgazdaságtan egyéni vállalkozója – érvényesülési lehetőségéért; ám „a középosztály mindinkább kiszorul azon folyamatok révén, amelyekről azt tanultuk, hogy a prosperitás folyamatai”. Nem volt kétséges, kik ezen folyamatok főszereplői, irányítói. „Bármilyen, ami... nagyobbá teszi a szervezetet az embernél, elbátortalanítja, megfélemlíti az egyszerű embert, s a haladás elvei ellen dolgozik.” E folyamat szenvedő alanya a kisember, aki előtt elzárulnak a hiteforrások és a piacok. Wilson retorikája ékesen szólóan emlékeztette hallgatóit a régi időkre, amikor „Amerika ott volt minden falucskában, ...a lelkes emberek mindenütt az ipar kapitányai voltak, nem pedig alkalmazottak, ...hiteleket jellemük, nem pedig kapcsolataik révén kaptak s nem a birtokukban levő értékpapírok arányában...” A progresszizmus központi kérdése az eszményített állapotok megteremtésének „hogyan”-ja volt. Wilson keresztes hadjáratot hirdetett „a bennünket kényszerzubbonyba erőltető hatalmak ellen...” Konklúziója így hangzott: „Ha Amerikában nem lesz szabad vállalkozás, akkor nem lehet része semminő szabadságnak.”

Wilson retorikájában, trösztellenességében összetelálokozott a nagytőke fojtogatásától tartó kisvállalkozó üzletember ambíciója, valamint az értelmiségi foglalkozások, a szellemi elit, a populizmus eszmevilágát valló politikusok, a korábbi mugwump elemek gondolatvilága. Közös aggodalmuk az amerikai demokrácia jövője volt, pontosabban az a kérdés, hogy a hatalmas tőkekoncentráció összeegyeztethető-e a szabad társadalom-

mal. A heterogén trösztellenes tábor a korabeli Amerika közvéleményének tömegeit jelentette, a gazdasági aggodalmak a politikai szabadság féltésével párosultak. Az amerikai tömegek idegenkedtek mindenfajta hatóságtól, hivaltaltól, „autoritás”-tól. Csak az egyénileg kezelhetetlen funkciókat bízták helyi, illetve állami szervekre, legvégső esetben folyamodtak a szövetségi kormányhoz. A „kombinációk” gazdasági uralma – úgy tűnt – határtalan; a jövő produkálhatja – wilsoni szóhasználattal – a „kombinációk kombinációját”, vagyis a gazdasági hatalom ráteheti a kezét a politikai hatalomra. A wilsoni retorika már ekkor tanújelét adta a későbbi nemzetközi politikai követelésének (mutatis mutandis), miszerint „nem történhet meg olyasmi, amiről nem tudhat mindenki”. Ezekből a szavakból a populizmus komoly aggályait lehetett kihallani a plutokráciával kapcsolatban. A progresszív retorika mérsékeltebb volt, de a lényeg azonos maradt. „Ha fennmarad a monopólium, mindig a kormányruánál lesz. Nem várom el a monopóliumtól az önmegtartóztatást. Ha létezik elegendő ember az országban, akik elég nagyok, hogy birtokolják az Egyesült Államok kormányát, akkor birtokolni fogják azt” – így Wilson.

Az 1898 után létrejött óriás korporációk rendszere és az összefonódó igazgatóságok gyakorlata adatszerűen bizonyította a monopóliumok gazdasági hatalmát. Számítások szerint az acéltröszt megszervezésének költségei csaknem két évig fedezték volna a szövetségi kormány funkcióinak kiadásait. A szenátus arról kapott tájékoztatást, hogy százánál kevesebb személy egymással együttműködve ellenőrzi az ország üzleti érdekeltségeit. A tények változást érleltek a közvéleményben. A nagy korporációktól való félelem a szövetségi kormányzat felé irányította a figyelmet, fokozatosan legyűrve az „autoritás”-tól való idegenkedő magatartást. A progresszív reformerek azt az álláspontot vallották, hogy a szövetségi kormányzat szervei rendelkezzenek mindazzal a hatalommal, amely lehetővé teszi, hogy a korporációk tényleges és potenciális veszélyével szembe-szegüljenek; a szövetségi hatalom érdekek feletti legyen, tehát egyenlő mértékkel mérjen, semmilyen érdeket ne részesítsen előnyben, semleges legyen, érvényt szerezve a közérdeknek. Ez a progresszív követelmény nem volt törvényileg megalapozott, érvényre juttatása az elnök képességeitől és elhatározásától függött. Theodore Roosevelt az érdem, hogy elsőként szerzett érvényt ezeknek az elveknek, bizonyítva a későbbiekben ismételten jelentkező azon követelmény realitását, miszerint az elnök által képviselt közérdek – ha szükséges – szembeszáll az azt veszélyeztető törekvésekkel. Roosevelt elődjai közül Hayes elnök az 1877-es vasúti sztrájkokba, Cleveland elnök a Pullman-sztrájkba avatkozott be, de mindketten az iparbárók érdekeinek szem előtt tartásával cselekedtek. Theodore Roosevelt 1902-ben bizonyította be az elnöki semlegességet, amidőn sikerrel működött közre az antracit-szénbánya sztrájk arbitrációjával történt lezárásában, és vádemelést kezdeményezett a Northern Securities Company ellen. Az utóbbi E. H. Harriman és J. P. Morgan pénzügyi érdekeltségébe tartozó két vasúttársaság összeolvadásának törvényellenessé nyilvánításával végződött. A Legfelső Bíróság 1904-ben hagyta jóvá a döntést. A Legfelső Bíróság olyan kérdésben döntött véglegesen a Fehér Ház kezdeményezte akció javára, amely az amerikai szövetségi rendszer kezdetei óta vitatott volt, s a szövetségi kormány pozícióját Jefferson értelmezésével összhangban erősítette. A közvélemény a két elnöki akció hatására „trösztromboló”-ként tartotta nyilván Theodore Rooseveltet.

A Theodore Roosevelt nevéhez kapcsolt epitheton ornans nem volt következetesen alkalmazott gyakorlattal alátámasztott. Egy 1902-ben mondott beszédében szélhámosnak, sőt a köztársaság ellenségének nevezte azt az embert, aki a trösztök szétzúzását hirdeti

az ipar megbénítását eredményező intézkedésekkel. E felfogásával összhangban hivatalviselése idején nem szorgalmazta számos tröszt jogi úton történő felelősségre vonását, s nem fékezte a gyorsuló monopolizálódási folyamatot. Fellépett azon nézetek ellen, melyek szerint pusztán a trösztellenes törvények alkalmazásával visszahozhatók a hat évtized előtti verseny lehetőségei. Gondolkodása formálódott, egyre gyakrabban szólt „jó” és „rossz” trösztökről. Feltehetően ennek az útkeresésnek eszközeként kezdeményezte az 1903-ban létrehozott Bureau of Corporations nevű szerv működését, amely tanulmányokat készített egy sor fontos iparág üzletviteléről. Azt vallotta, hogy a bonyolult ipari társadalomban az egyének nem léphetnek fel a korporációk ellen az egyenlőség feltételeivel, hanem kollektív minőségükben forduljanak „a kormánynak nevezett legnagyobb kombinációhoz”, és „önvédelem céljával cselekedjenek a magánkombinációkon keresztül is, amilyenek a farmertársulások és a szakszervezetek”. (A magánkombinációkon a szakmák szerint specializált munkáltatói szervezeteket értette.) Meggyőződése volt, hogy az üzleti élet kombinációit a modern élet produktumaiként kell felfogni és elfogadni, nyilvánosságra kell hozni üzletvitelüket és jövedelmeiket, szabályozásukra kell törekedni s megbüntetni a „rosszakat”. E nézetekből kitetszik, hogy nem a monopóliumok méretei okoztak gondot az elnököknek, hanem a tisztességtelen módszerek elleni fellépést tekintette a szabályozás feladatának. A jogi úton történő felelősségre vonás az igazságügyminisztérium keretében működő trösztellenes osztály ügykörébe tartozott, amely csekély létszámánál fogva aligha minősíthetett „rossz”-nak sok korporációt. E tények és állásfoglalások tükrében kevésbé hat meggyőzően a trösztellenességet hirdető díszítő jelző. Paradox módon utódát, William Taft elnököt, aki hivatalviselése során kétszer annyi jogi eljárást indított a trösztök ellen, konzervatívként emlegették. A köztudat alighanem Theodore Rooseveltné dinamizmusát, hatásos retorikáját, államférfiúi habitusát honorálta. Taft személyisége nem vehette fel a versenyt elődjével.

A gazdasági prosperitás és a nekilendülő nagyipari fejlődés talaján az 1890-es években kibontakozott reformmozgalom fordulóponthoz érkezett az 1912-es elnökválasztással. A választási kampány idején a közvélemény a távolról sem egységesen értelmezett progresszívizmus válaszait kereste a kor által felvetett problémákra. A populizmus által annak idején hön öhajtott harmadik párt győzelme teljességgel irreális volt. A progresszív érában alapvetően megváltozott erőviszonyok érvényesültek, s ezek a megoldás felé mutattak. A demokrata pártban a People's Party kudarca után számos populista követelés vert gyökeret Bryan tevékenysége révén. Theodore Rooseveltné a Square Deal elnevezéssel hirdetett elgondolásaiban nem keveset vett át Bryan tételeiből, de tompított tartalommal. Voltaképpen mind a demokrata párt, mind a republikánus párt populista követeléseket szívott magába, átalakítva azokat a potenciális választói tömegek érdekeinek megfelelően. Hofstadter a két párt „munka-koalíciójáról” ír, amely egyesítette a vidéki és a városi középrétegek aspirációit. Létrejött tehát a reform perspektívája, ez azonban csak pártszakadással volt elképzelhető a két nagy pártban működő konzervatívok miatt. A dilemmát a republikánus pártban végbement folyamat oldotta meg. A Theodore Rooseveltné támogató elemek kiléptek a republikánus pártból, megalakították a progresszív pártot, elnökjelöltjük Rooseveltné lett; a republikánus párt megmaradt hívei Taft elnököt választották elnökjelöltnek. A republikánus párt megosztottsága folytán Taft a két progresszív jelölt (a volt republikánus Rooseveltné és a demokrata Wilson) által megszerzett szavazatok összesített számának a felénél is kevesebbet mondhatott magáénak. A választás végeredménye Wilson elnöksége lett. Nem kerülhetett sor annak a bizonyítására, hogy mit tett volna a trösztellenesség konkretizálása terén a „trösztromboló”

Roosevelt, vagy éppen az említett trösztellenes eljárásokat kezdeményező Taft. Tárgyalt témánk szempontjából nem bír érdekellemmel Roosevelt elgondolásainak további kristályosodása vagy Taft esetleges újabb trösztellenes állásfoglalása. A hatalomra került Wilson a választás évében kijelentette, hogy az üzleti érdekeltségek közösségét, amely az Egyesült Államok feletti uralom veszélyével fenyeget, „a törvény erejével... óvatosan, de szilárdan és állhatatosan szét kell tagolni”. Az elnök frazeológiáját nyomon követni próbáló big business a progresszizmus radikális teoretikusa, Louis Brandeis sugallta sebészi műtét végrehajtási szándékát vélte kihallani ezekből a szavakból. Wilson egy másik kijelentése, miszerint Amerika soha nem tér vissza az egyéni verseny régi rendjéhez, s „a nagymérvű együttműködésen alapuló üzletei szerevezet egy bizonyos fokig normális és elkerülhetetlen”, ellentmondani látszott a radikális széttagolásnak. Wilson retorikája nemegyszer kifürkészhetetlen gondolatokat, intenciókat közölt. Példaként: kijelentette, hogy elfogadja a big business, és ellene van a trösztöknek. Csak találgatni lehetett, hogy miként történik meg egy olyan óriásvállalat széttagolása, amely a taxatív felsorolt és elítélt tisztességtelen módszerek alkalmazásával már létrejött, és ezek érvényesítésével funkcionál. Vagy: hol a határ, amelyen túl egy nagy korporáció már nem járul hozzá a hatékonyság országos növeléséhez, hanem pusztán versenyt gátló monopólium? Az elnök gondolatainak labirintusa aligha volt alkalmas konkrét jogi eljárások kiindulópontjának szerepére.

A trösztellenesség gyakorlati megvalósítása messze elmaradt a radikális progresszívek várakozásaitól. A Legfelső Bíróság 1911-ben elvi döntést hozott, amely lényegileg a monopolista üzelmek kiküszöbölését célzó törekvések lefejezésével jelentett egyet. Az ún. „ésszerűség” formulája (rule of reason) kimondta, hogy nem az a fúzió elítélésének ismérve, vajon korlátozza-e a versenyt valamely iparban a korporációk összevonása, hanem, hogy ésszerűnek bizonyul-e a korlátozás. A döntés megnyitotta az utat a bíróságok értelmezésbeli eltérései előtt. A Legfelső Bíróság döntése nem alapult egyhangúan vallott nézeten. Egyik tagja kijelentette különvéleményében, hogy a Bíróság módosította a Sherman-törvény intencióját, megfosztotta gyakorlati értéküktől a monopolista üzelmek elleni védekezést célzó jogi eljárásokat. Thomas Marshall alelnök a közhangulatnak adott kifejezést 1913-ban, amikor megállapította, hogy a legutóbbi választáskor azt hallotta a nép, a trösztök a természetes fejlődés eredményei, s az egyedüli út a szabályozásuk. „A népnek elege van az efféle kijelentésekből. A korábban létező lehetőségeket akarja látni” – hangzott a kategorikus megállapítás. A Wilson-kormány idején létrehozott két trösztellenes törvény sem elégítette ki a következetes reformterveket. A Sherman-törvényt kiegészítő Clayton Act és a Federal Trade Commission létrehozásáról intézkedő törvény sem tartalmazott a Legfelső Bíróság döntéseiben kifejezésre jutó konzervativizmust megkerülő, ellensúlyozó rendelkezéseket. A trösztellenes jogi eljárásoknál sokszoros áttételeken keresztül a big business érdekeivel összhangban levő döntések születtek; az ipar kapitányai megtalálták a módját a trösztellenesség érdemi érvényesülését akadályozó lépéseknek. Brandeis elítélőleg nyilatkozott a Federal Trade Commission működéséről; a Bizottság tagjainak kiválasztása a reformerek elgondolásaival ellentétesen történt: vagy inaktív személyiségek lettek bizottsági tagok, vagy a big business céljait szolgáló tagok voltak a hangadók. A trösztellenesség retorikája, majd gyakorlata nem zárkózott el az üzleti világ vezetőinek véleménye előtt. Theodore Roosevelt sűrűn folytatott eszmecserét velük, Wilson főleg tanácsadója, House ezredes útján tartott fenn kapcsolatot. 1913 végén recesszió jelei mutatkoztak. Ekkor Wilson jónak látta a közvetlen kapcsolattartást, sőt értésére adta az üzleti világnak, hogy a reformtörvényalkotás a vé-

géhez közeledik. A taktikai változtatás kifejezésre juttatta, hogy a kormányzat a big business támogatására tart igényt. A trösztellenes osztály létszáma nőtt ugyan a wilsoni adminisztráció idején, de a növelt létszám mértéke nem azt jelezte, hogy a kormányzat át-törést tervez a trösztellenesség terén.

A trösztellenesség kiélezett vitái nem produkáltak az országos alapkérdésnek nyilvánított probléma megoldása felé mutató gyakorlati eredményeket. Brandeis megfogalmazásában a dilemma szabályozott verseny vagy szabályozott monopólium volt. A dilemma nem oldódott meg, márpedig a gyakorlatban a törvényhozó és a végrehajtó hatalom konszenzussal kialakított cselekvési programjára lett volna szükség. Bizonyos kérdésekben részintézkedések történtek – és egyfajta szemléletváltozás ment végbe az üzleti világban, nagyrészt a szakadatlan trösztellenes retorika hatására.

A progresszizmus azonban nem korlátozódott a trösztellenességre. A 19. század utolsó évtizedének fejleményei a gazdasági és politikai reform szükségességét jelezték, és a 20. század első évtizede a kezdetek továbbfejlődéséről tanúskodott. A progresszizmus országos mozgalommá fejlődött, melynek mindkét nagy pártban voltak hívei. A reformok követelése a korábbi és az aktuális elégedetlenség és tiltakozás talaján bontakozott ki. A reform szükségességét azonban nem értelmezte egységesen a heterogén progresszív tábor, annál is inkább, mivel a tábor magvát képező középrétegek aggályai és óhajai sem voltak azonosak. Érdekeik, státusuk védelmében elsősorban a korporációk korlátozását és szabályozását, illetve az üzleti világ rendjének megteremtését követelték a verseny helyreállításával. Másrészt aggasztotta őket a tömegek sorsa, az ipar kapitányainak tetteire válaszként kibukkanó reagálásuk lehetősége, az iparfejlődéssel együtt járó káros cselekmények hatása. A tömegek sorsáért aggódó és cselekedni akaró progresszizmus nemegyszer a szocialisztikus törekvések kísértetének közelgő árnyékát vélte felfedezni. A progresszívek a kapitalizmus keretei között óhajtották megoldani az ún. szociális kérdést, és elűzni a szocialisztikus akciók próbálkozásait. Theodore Roosevelt a korábbi elit azon tagjai közé tartozott, akik a radikális irányba eltolódó elgondolások, tettek meggátlása végett váltak progresszívvé, az ipari társadalom kinövésének lenyesegetésével próbálkoztak, következésképpen nem értettek egyet a populista törekvésekkel. Roosevelt bonyolult személyiségének elemzői nemegyszer éppen a radikális törekvések kivédésének okán tartották számon harcos progresszívként. Az átlagos progresszív fegyvertárnak tekintette a szakszervezeteket a monopóliumok elleni harcokban. Ha azonban nőtt a munkásság súlya a helyi politikai harcokban, akkor megszűnt a partneri viszony. A „közvetlen” munkásakciók kiküszöbölése érdekében jelentős eredményeket mutatott fel a progresszizmus a helyi törvényhozás keretei között. Az 1900-as években számos helyi törvényalkotás javította a munkások bérezését, foglalkozott a munkaidő, a női és gyermekmunka problémájával, az öregségi nyugdíjak ügyével stb. A legkirívóbb munkaadói visszaélések jogi úton történő megfékezését a progresszív teljesítmények között kell számon tartani, beleértve a munkaadók ellenakcióinak kivédését is. A progresszizmus jótékony hatása jelentkezett a századforduló utáni években végbemenő munkaadói szemlélet változása terén is. A muckraker újságírás, a szakszervezetek akciói hatására, nem utolsósorban a külföldi versenytársak sikerei által ösztönözten nőtt az amerikai iparvezetés érdeklődése az üzemi állapotok javításának módzatai iránt. Terebélyesedett a vállalatvezetés szakirodalma. Különbőféle szervek keletkeztek a szakoktatás, kutatás terén. Egyre több ún. vállalati szakszervezet keletkezett (company union) a munkaadók anyagi támogatásával, nem titkoltan a szakszervezetek működésének ellensúlyozása érdekében. Az újjal való kísérletezés számos ellentét forrá-

sává is vált, de a fejlődés jelentős haladást jelzett az elmúlt évtizedek brutális munkásellenes intézkedéseihöz képest. Meg kell említeni a mezőgazdasági termelés korszerűsítése, a farmerek szakoktatása, hitelezése, a terméktárolás, a vidéki úthálózat fejlesztése, a mezőgazdasági minisztérium költségvetésének bővítése a farmerszolgáltatások kiterjesztése érdekében stb. alkotott törvényeket, amelyek részben Theodore Roosevelt intézkedéseit dicsérik, de főleg Wilson „New Freedom” néven ismert programjában gyökereztek. Meg kell végül említeni a vasútügy szabályozásának megkezdését, az 1913-ban létrehozott szövetségi tartalék-bankrendszer (Federal Reserve System) megalapozását és a vámcsökkenéseket lehetővé tevő Underwood-törvényt, amely a republikánus kormányzatok protekcionista vámpolitikáját visszajára fordítva régen esedékes adósságot törlesztett a kereskedelempolitikai liberalizálás terén.

A helyi és a szövetségi törvényalkotásban a progresszivizmus szelleme érvényesült. A változó szemlélet eredményeként alkotott törvények és intézkedések frissítőleg hatottak az amerikai fejlődésre. Ide kell sorolni a big business említett szemléletváltozását is. A trösztellenesség hangoztatása defenzív magatartásra készítette a big business, az amúgy is átalakulóban levő iparvezetés gondolkodását. Példaként idézzük Thurman Arnold „The Folklore of Capitalism” című munkáját, mely megállapította, ha nem alkotnak monopóliumellenes törvényeket, a big business árpolitikája jóval hátrányosabb lett volna a fogyasztók számára. (A szerző Franklin Roosevelt kormányában a trösztellenes osztály vezetője lett.)

A progresszív éra mezőgazdasági törvényeinek vizsgálata azt bizonyítja, hogy a farmervilág több vonatkozásban jelentős előnyökre tett szert ezekben az években. Az agrármítoszban gyökerező populista sérelmi politika elvesztette létjogosultságát. A vállalkozóvá előlépett kereskedő farmer a kormányzat és a Kongresszus fokozott gondoskodását tapasztalhatta, s ez a kedvező állapot csak az első világháborút követő republikánus érában szűnt meg, paradox módon az országos prosperitás éveiben. Franklin Roosevelt New Dealje ismét felújította a farmergondok enyhítését célzó politikát, amely a republikánus elődök által elhanyagolt, a 20-as években nagyon indokolt agrártámogatást volt hivatva pótolni.

Az 1914-es Clayton Act mentesítette a trösztellenesség jogi eljárásai alól a farmerszervezeteket és a szakszervezeteket. Az eredetileg trösztellenes farmervilág a modern viszonyok között feladta a szervezet iránti averzióját. Élt a saját szervezetei létrehozásának előnyeivel. Politikai potenciálja is nőtt a progresszív érában. Míg a kereső foglalkozással bíró népesség 53 százaléka élt mezőgazdaságból 1870-ben, addig az arány 15 százalékra csökkent 1945-ben. A sajátos amerikai választási rendszerből adódóan a farmerek felső rétegei nagyobb súllyal rendelkeztek a politikában a végbement változások után, mint a múlt század utolsó harmadában. A statisztika kirívó példákkal szolgál az egyes államok agrárlakosságának és kongresszusi képviseletének aránytalanságait illetően. Egy szélsőséges példa: az ország lakosságának 35 százalékát kitevő huszonnégy – zömmel agrárrégiókból álló – állam szenátorai a szenátus létszámának a felét tették ki. Az agrárvidékek képviseleti dominanciája politikai erőfölényt biztosított az érintett területeknek a törvényalkotásban. E tények és az ismertetett fontosabb intézkedések nem azt tanúsítják, hogy a végbement fejlődés hátrányosan hatott a mezőgazdaságra. A populista örökség módosult változatban jutott érvényre a progresszív érában.

Az első világháború kitörésével új dilemma elé került a progresszizmus. Meg kellett fogalmazni és elfogadtatni az amerikai néppel az Egyesült Államok háborúval kapcsolatos álláspontját, összhangban a progresszizmus elveivel. A feladat nehéz volt, mert a progresszizmusban jelen voltak még és hatottak a populista hagyományok, és a progresszizmus híveinek szemlélete nem volt egységes, a sűrűn változó körülmények ismételtén módosítottak a korábban vallott álláspontokon. Különböző, ellentéteket hordozó elvek, indulatok, törekvések harcoltak egymással. Mi több: nem voltak tapasztalatok európai központú nagy háborúval kapcsolatban Amerika szerepét illetően. Az 1898-as spanyol-amerikai rövid háború nem szolgálhatott precedensként a kibontakozó világméretű küzdelem amerikai problematikájának megoldása számára. Nehezítette a döntést, hogy egyidejűleg jelentkeztek a progresszizmus táborát megosztó megfontolások. Izolacionizmus, pacifizmus, hazafiság, nacionalizmus, gyarmatosításellenesség, antiimperializmus, az amerikai terjeszkedés híveit lelkesítő imperialista törekvések keveredtek az amerikai közvélemény soraiban. A nézetek sokszínűségét fokozta az anglofóbia, a katolikusellenesség, az elnyomott területek felszabadításának követelése. A populista hagyományokat ápoló amerikai üdvözölte a gyarmatosító, katolikus Spanyolország elleni háborút Kuba felszabadításáért, de elítélte a Fülöp-szigetek iránti érdeklődést egyes amerikaiak részéről, amelyben imperialista ambíciók szálláscsinálóját látta és a brit példa követését vélte felfedezni. A nacionalista beállítottságú rétegek Theodore Roosevelt nézeteit visszhangozva hirdettek hazafiságot és csendes-óceáni terjeszkedést mint amerikai érdeket. Nagy súlyt képviseltek Bryan időnkénti pacifista megnyilatkozásai, főleg pedig Wilson idealisztikus-morális elveket valló pacifizmusa 1917 előtt. A közvéleményt megosztó nézetek összeegyeztetése, valamiféle nemzeti konszenzus kialakítása lehetetlen volt. A háborúval összefüggő kérdéseket a mindenkor progresszív elvek tolmácsolásával próbálta magyarázni és propagálni a kormányzat. Wilson a háborútól való távolmaradást morális elvek, egyben a nemzeti politika valóra váltásaként hirdette meg. Amit az amerikai polgár egyszerűen akként fejezett ki, hogy Amerikának semmi köze a háborúhoz, s mindenképpen távol kell maradnia, Wilson retorikájában úgy jelentkezett, hogy Amerikának „abszolút önuralmat” kell tanúsítania semlegességével, és „érdektelen befolyását” latba vetve kell elősegítenie a rendezést.

Az események forgatagában módosuló wilsoni álláspont már konkrétabb amerikai érdekként fogalmazódott meg. Nem semlegességről, hanem a beavatkozás mikéntjéről volt szó. Konklúzió: Amerika érdeke a császári Németország győzelmének, tehát a szövetségesek vereségének megakadályozása; német győzelem ugyanis perspektivikus veszélyt jelentene az Egyesült Államok számára, mert vagy közvetlen támadás ellen kellene védekeznie, vagy állandóan felfegyverzetten kellene készen állnia biztonsága érdekében. A wilsoni retorika elvei ismertek: a nemzetközi jog és a tengerek szabadságának védelmezése, a kis nemzetek jogai, az önkényuralom és a militarizmus elleni harc, és a híres követelmény: a világot alkalmassá kell tenni a demokrácia befogadása számára. A tengerek szabadsága a német bűvárhajóharc okán kulminált a wilsoni vonalvezetésben, de nem volt nehéz rámutatni, hogy a tengerjogot a brit hajók is sértik. Amerika azonban nem léphetett fel érdemileg a brit sérelmek ellen, mivel gyengítette volna a szövetségesek kívánt győzelmi esélyeit.

Az amerikaiak ezúttal már azt hallották, hogy a világ megmentéséért kell harcolniuk, és felelősek a világ demokratikus átalakításának elősegítéséért. A hazai földön oly sokat vitatott progresszizmus világszerte érvényre juttatandó. Wilson ékesen szóló retorikája tagadta a sajátosan amerikai érdekekért való harcot: „Nem keresünk profitot, elő-

nyöket...” „Azért harcolunk, amit az emberiség jogainak hiszünk, a világ jövőbeni békéjéért és biztonságáért.” „Amerika a világ egyetlen idealisztikus nemzete.” Az elnök megreformált, új világot akart, s nemzetközi szemléletet plántálni Amerika közvéleményébe, amelynek nem voltak ennek befogadását lehetővé tevő hagyományai. Wilson nem vette tekintetbe hazai ellenfelei álláspontját, köztük olyan neves izolacionista személyiségek véleményét, mint George Norris és La Follette szenátor. Az utóbbi azzal vélte kivédeni az elnök álláspontját a porosz önkényuralommal való amerikai megbékélés lehetetlenségéről, hogy Wilson Angliával akar szövetségre lépni, holott az örökletes monarchia, lordok házával működik, földbirtokrendszere örökségen alapul, korlátozott választójoga van.

Az 1916-os elnökválasztási kampány híressé vált jelszava szerint Wilson távol tartotta az Egyesült Államokat a háborútól. Az amerikai hadba lépés utólag megkérdőjelezte a jelszót s vele az elnök választási győzelmének indokoltságát. A hadba lépést propagáló retorika hatására átmenetileg érvényesülő lelkesültség rövidesen kiábrándultságnak adta át a helyét. A versailles-i szerződésnek és a Nemzetek Szövetségének amerikai elutasítása egyszersmind a progresszívizmusból való kiábrándulást juttatta kifejezésre, elvetve a világ sorsának jobbításáért viselendő amerikai felelősségérzet hirdetését is. Tárgyalt témánkkal összefüggésben figyelmet érdemel, hogy a hábrútól való távolmaradást, majd a hadba lépést propagáló retorikával egyetemben a progresszívizmus sem bírta el a szakitópróbát. Az 1924-es, La Follette vezette elnökválasztási kampány eredménye a progresszívizmusból való tartós kiábrándultságról tanúskodott. Az elért népi szavazatarány nem volt ugyan jelentőség nélkül való (16,6 százalék), de az 1912-es progresszív győzelemhez mérten lényegesen gyengébb volt. Franklin Rooseveltnak kellett eljőnnie, hogy néhány progresszív töltésű elgondolás helyet kapjon a New Deal keretében.

Irodalom

- Adams, Henry*: Thomas Jefferson első elnöksége 1801–1805. 1986.
Arnold, Thurman: The Folklore of Capitalism. 1937.
Brandeis, Louis: Other People's Money. 1914.
Chew, Arthur: The Response of Government to Agriculture. 1937.
Condliffe, J. B.: The Commerce of Nations. 1950.
Croly, Herbert: The Promise of American Life. 1909.
Faulkner, Harold: The Decline of Laissez Faire. 1951.
Friedman, M.–Schwartz, A. J.: A Monetary History of the United States, 1867–1960. 1963.
Griswold, Whitney: Farming and Democracy. 1948.
Hacker, Louis: The United States since 1865. 1949.
Historical Statistics of the United States, 1789–1945. 1949.
Hofstadter, Richard: The Age of Reform. From Bryan to F.D.R. 1962.
Hofstadter, Richard: The Progressive Historians. 1970.
Johnstone, Paul: Old Ideals and New Ideas in Farm Life. 1940.
Láng Imre: Az Egyesült Államok gazdaságpolitikája és külpolitikája 1933–1939. 1988.
Link, Arthur: Woodrow Wilson and the Progressive Era. 1954.
Means, G.–Berle, A.: The Modern Corporation and Private Property. 1933.
Mowry, George: Theodore Roosevelt and the Progressive Movement. 1946.
Schlesinger, Arthur: The Rise of the City. 1933.
Shannon, Fred: The Farmer's Last Frontier. 1945.
Taylor, Carl: The Farmers' Movement, 1620–1920. 1953.
Turner, Frederick Jackson: The Frontier in American History. 1920.
Weyl, Walter: The New Democracy. 1914.
Wilson, Woodrow: The New Freedom. 1913.

A ZAPOROZSJEI KOZÁKSÁG SZÜLETÉSE

(Historiográfiai megjegyzések)

A modern világgazdasági rendszer első szakaszának, a „hosszú 16. századnak” lezárulása után az „árforradalom” kifulladására reagáló mozgalmak között Ukrajna jövőjét tekintve meghatározó szerepet játszott az 1648–54. évi Bogdan Hmelnickij által vezetett felkelés. A mozgalom kirobbantásában és vezetésében oroszlánrésze az ukrán nép kiváltságos rétegének, a kozákságnak volt. Funkcióját és életformáját tekintve a magyar hajdúsághoz hasonlítható „Dnyeper lovagjainak”¹ történetét kevésbé tanulmányozták a magyarországi történetírásban.² A kozákok a lengyel–litván állam ritkán lakott vagy lakatlan területein a frontier³ sajátos típusát hozták létre.

Az alábbi tanulmányunkban a kozákság történetét kísérik végig 1654-ig, Ukrajna orosz fennhatóság alá kerüléséig.

Az ukrajnai kozákság mint új társadalmi-politikai tényező a 15. században jelent meg a történelem színpadán. A legkorábbi írott forrás⁴ a kijevi vajdaságban 1492-ből tudósít, amikor Alekszandr litván nagyfejedelem bocsánatkérő levelet intézett a krími kánhoz, amiért a kozákok krími hajókra támadtak a Dnyeperen. 1499-ben pedig a litván uralkodó a kijevi vajdát arra utasította, hogy azoktól a kozákoktól, akik a Dnyeperen leereszkednek Cserkassziig, megszerzett javaik után tizedet szedjen be. Ez utóbbi dokumentum arra is utalhat, hogy a kozákok már viszonylag kiterjedt területen éltek a Dnyeper mentén, és állandó, szisztematikus mozgásuk alapján arra következtethetünk, hogy a földművelés, az állattenyésztés, a vadászat és a halászat mellett kereskedelmi tevékenységet – feltehetőleg só és hal forgalmazását – is folytattak.

Nincs még egyértelmű bizonyossággal tisztázva az orosz–szovjet és ukrán történetírásban a kozák elnevezés eredete, és hogy mikor, milyen társadalmi elemekből töltődtek fel a kozákság sorai. Itt nem kívánunk teljes historiográfiai áttekintést adni, mindössze a legtipikusabb nézeteket kívánjuk kiemelni.

A 17. század végi–18. század eleji ukrán krónikák⁵ szerzői egyértelműen elutasítják a kortárs lengyel történetírók azon nézetét, miszerint a kozák szó a kecskéből – koz – származik, amivel elég becsmérő formában a gyorsaságukat jellemezték. Eme feltételezést elvetve, G. Grabjanka – nem kevésbé megalapozatlanul – a kazároktól eredezteti a kozákokat, akik a mongol támadás következtében a felbomlott Kazár Birodalomból a Don és a Dnyeper folyók vidékére menekültek és alakították meg sajátos lovagrendjüket.

N. I. Kosztomarov⁶ orosz polgári történetíró Hmelnickij-monográfiájában arról olvashatunk, hogy a kozák kifejezésnek több jelentése van. Egyrészt vándorlót jelent, aki nincs röghöz kötve, tehát nem jobbágy állapotú. Másrészt ez a kategória szerinte szabad fegyverest is jelent, aki iparral és kereskedelemmel is foglalkozik. Azt is megtudhatjuk Kosztomarovtól, hogy már I. Zsigmond és Zsigmond Ágost idején a kozákok két típusát különböztették meg: egyeseket a sztaroszták toborozták a királyi városokból és falvakból, míg mások öntevékenyen szervezkedtek szabad csapatokba és választották meg előljáróikat.

A cári kormányzathoz lojális ukrán származású P. A. Kulis⁷ mind a doni, mind a zaporozsjei kozákságot, a tatárokhoz hasonlítva, a társadalom rabló-fosztogató elemének tekintette, akik szerinte bárki ellen hajlandók voltak jó pénzért harcolni.

M. Grusevszkij* műveiben az ukrán nemzeti érdekek kerülnek előtérbe, ezáltal a kozákság is erőteljesebb megvilágításba kerül. Egyik munkájában arról ír, hogy a török-tatár nyelvből átvett kozák szó azokat az embereket jelölte, akik kezdetben a sztyeppén halászáttal és vadászattal foglalkoztak, majd a 16. század végén a krími tatárok támadásai elől a Dnyeper alsó folyásához menekültek, és létrehozták „háborús köztársaságukat”.

Az 1920–30-as években mindig kényes és politikai töltetű volt az ukrán kérdés, ezért az ukrán témájú művek meglehetősen háttérbe szorultak. E korszak talán egyetlen jelentősebb munkája K. Oszipovtól⁹ származik, aki szerint a kozák elnevezés keleti eredetű. Ezen nézetét alátámasztandó kiemeli, hogy az 1303-as kun szótárban¹⁰ ez a kifejezés szinonimája volt az őrszemnek; a törökök a lovas segédsapatokat nevezték kozáknak; a tatárok pedig így nevezték a független, vándorlásra és fosztogatásra hajlamos elemeket. Oszipov szerint e három szóval lehet őket bemutatni.

Oroszország és Ukrajna egyesülésének 300. évfordulója – 1954 – után ismét megnőtt az ukrán témájú művek száma, melyek jelentős része V. A. Golobuckijtól¹¹ származik. A zaporozsjei kozákokról írt könyvében arról olvashatunk, hogy a 15. század második felében és a 16. század elején a Dnyeper bal partján kisebb települések, szlobodák jelentek meg, amelyek lakossága kozáknak, vagyis szabadnak nevezte magát.

A kozák életforma megjelenésével kapcsolatban összegzőként el kell mondani: kialakulása a 15. század 70–80-as éveire tehető, amely időpont hozzávetőlegesen egybeesik a doni kozákok és a magyar hajdúk színre lépésével, és a sajátos ukrán történeti fejlődés eredményeképpen született meg. A kozákság története folyamán különféle társadalmi talajból táplálkozott. Közéjük az Észak- és Nyugat-Ukrajnából, Belorussziából a Dnyeperhez menekült, a „senki földjén” – sem a lengyel–litván államhoz, sem a Krími Kánsághoz nem tartozó területen – letelepülő volt jobbágyok és elszegényedett városlakók, illetve deklasszáldott kisnemesek kerültek, akik megtagadtak mindenféle feudális szolgáltatást, magukat szabadnak nyilvánították és egyedüli törvényes uruknak a lengyel királyt ismerték el.

Az orosz nemesi és polgári történetírás kétféle módon viszonyult a kozákok összetételének kérdéséhez: ha a déli határok védelmében játszott sikereikről esik szó, akkor azt hangsúlyozták ki, hogy e katonaréteg döntő többsége a kisnemességből került ki, amikor azonban a kozákok fosztogatásairól hírt adó adatokkal kerültek szembe, előtérbe került a kozákok főleg „alja néposztálybeli” származásának hangsúlyozása.

Az 1920–30-as évektől kezdve hasonló történt a szovjet historiográfiában, de fordított előjellel: a pozitív tetteknel a kozákság jobbágyi eredete, míg az elmarasztalható cselekményeknél a nemeseknek a kozákságot demoralizáló szerepe válik hangsúlyozottá. Itt feltétlenül hangsúlyoznunk kell, hogy ez a korszak az állandó zsoldoshadseregek kialakulásának a kora volt, amelyekben a katonáskodás jó erőnlétet követelt meg. A földművelés és a földesúri szolgáltatások elől menekülő, feltételezhetően rosszul táplált és sokat nélkülözött jobbágyság kevésbé volt alkalmas a fegyverviselésre, mint a jóval felkészültebb és a hadimesterségben jártas kisnemesség, illetve városi polgárság. A kozákok gyakran összeütköztek a feudális renddel, de ezen konfliktusok ellenére meghatározó „honvédő elemmé” váltak a 16. századi lengyel–litván államban. A katonáskodást életcéljuknak tekintették, ami által anyagilag és társadalmilag előbbre akartak jutni.

A főnemesség ellenük fellépő erőszakos akciói következtében az alábbi lehetőségek közül választhattak:¹² a) bizonyos kedvezményekért cserében visszatérnek a földesúri függésbe, b) belépnek a nemesi magánhadseregekbe, c) A Rzecz Pospolita határőrszolgálatába állnak, d) a még lakatlan déli vidékekre vonulnak vissza és megőrzik szabadsá-

gukat. Az utóbbi három verzió alapján a kozákság három típusa különült el egymástól: a magánföldesúri, az állami és a szabad kozákok. E háromféle kozákság életkörülményei a közös név ellenére – mint a későbbiekben látni fogjuk – lényeges jegyekben különböztek egymástól.

A legtöbbben az utóbbi lehetőség mellett döntöttek, és a Dnyeper menti zuhogókhoz települtek át, amely terület földrajzi adottságai – sűrű erdők, mocsarak, szigetek – mintegy természetes határként biztos védelmet nyújtottak az ellenséggel szemben. Az 1540-es években itt alakították ki a szabad kozákok új központjukat, a Zaporozsjei Szecset. Hivatalos dokumentumban először 1568-ban tesznek említést létezéséről, amikor Zsigmond Ágost arról ír,¹³ hogy a kozákok már nemcsak időszakonként hajóznak le a zuhogókhoz, hanem ott is élnek. D. I. Evarnickij¹⁴ nézete szerint öt feltételhez kötötték a Szecsbe való bekerülést: szabadnak, vagyis minden feudális függéstől mentesnek, nőtlennek és pravoszláv vallásúnak kellett lenni, ukránul kellett beszélni és Zaporozsijében hét év alatt ki kellett tanulni a hadimesterséget. A legtöbb történész elveti ezt a feltevést: K. Oszipov¹⁵ szerint bárkit befogadtak a Szecsbe, semmit nem kérdeztek, csak arra kellett esküt tennie a jelentkezőnek, hogy harcolni fog Ukrajna ellenségeivel szemben és védelmezi a pravoszláv hitet.

N. I. Kosztomarov a feudális társadalom ellentmondásai következtében kialakult „szabad fegyveres lakosságnak”¹⁶ nevezi a zaporozsjei kozákokat, akik a tatárok szomszédságában nemcsak harcoltak a tatár betörésekkel szemben, hanem iparral és kereskedelemmel is foglalkoztak.

Az orosz nemesi–nagyorosz történetírás azt a nézetet vallja, hogy a kozákok által a szökött parasztokból megszervezett Zaporozsjei Szecs ellentmondott minden „valódi és józan” társadalomnak, létezése pedig jogtalan volt.¹⁷ Később azt az elméletet próbálták meg elfogadtatni, hogy a kozákság az ukrán nemesség sajátos katonai szervezete volt, amely az ukrán mánások által, a király kezdeményezésére létrehozott Szecsben tömörült.

D. N. Bantüs-Kamenszkij¹⁸ amellet érvel, hogy a kozákság és a Zaporozsjei Szecs alapjait is a „különböző nyelvű és vallású” betelepülők teremtették meg. A Szecs legfőbb történelmi szerepe – G. Konyisszkij¹⁹ szerint – a lengyel–litván állam déli határainak védelmében és a kereszténység Keleten való megerősítésében nyilvánult meg.

V. A. Golobuckij érvelésében a Szecs megalakulásánál az a tényező kerül előtérbe, hogy „az ukrán nép elnyomott tömegei erős támaszra találtak a feudális és idegen elnyomás ellen”,²⁰ míg nála a határőrszerep csak másodlagos jelentőségű.

Az 1954-es évfordulóra megjelent művekben²¹ elsősorban a kozákok által vezetett felkeléseket emelik ki, melyek vereségük ellenére megingatták a feudális–földesúri rendszert; meggyengítették a pánok uralta Rzecz Pospolitát; a „néptömegek” megtanultak fegyverrel hánni és katonai tapasztalatot szereztek.

A 19. század végi magyar történetírók közül Dr. Lázár Gyula²² láthatólag nagyorosz szemléletet tükröző munkájában azt emeli ki, hogy a „szaporogi kozákok eredetileg harcias testvérszövetkezeteket képeztek különböző menekülők és kalandorok összeverődéséből, kik sokáig rabló módra éltek szomszédjaik rovására”.²³ Később azonban – írja – nemesebb célokért is kezdtek lelkesülni: a krími tatárok és az oszmánok ellen védfalat képeztek.

Sajátos nézetet képvisel Rambaud Alfréd²⁴ műve, aki a szabad kozákokat az „orosz nemzetiség legvásottabb gyermekeinek” nevezi, akik, mint a rodoszi vagy máltai lovagok, a mohamedánoktól elvett területeken tanyáztak, és folytatták a szent háborút a török-

kök és tatárok ellen még akkor is, amikor az egész kereszténység békében élt velük.²⁵ Harcoló szerzetesfélék voltak – írja a történetíró –, egy katonáskodó egyház, a Dnyeper templomai és johannitái.

Véleményünk szerint a zaporozsjei kozákok többsége azokból került ki, akik a jobbágyi életkörülmények határozott tagadásaként választották ezt a bizonytalanabb, de szabadabb és kalandosabb életet, illetve apáról fiúra szálló hivatásként örökölhették ezt az életformát. A zaporozsjei kozákságban nem csupán az öntudatos „antifeudális” társadalmi erőt kell látnunk. Azt is fel kell ismernünk, hogy a lengyel központi hatalom is igényelte egy olyan katonai réteg kialakulását és fennmaradását, amelyet szükség esetén fel lehetett használni akár a mohamedánok, akár a lengyel, litván és ukrán mágnások ellen, és eltartásuk nem az államot terhelte.

A Zaporozsjei Szecs kurenyekre,²⁶ azaz kozák csapategységekre tagolódott, amelyekben a kurenatamán parancsnoksága alá 140–150 közkozák tartozott. „Az egyszerű életmód, bármilyen veszélyre való készség, a hithűség, a szigorú erkölcs, az egymás közötti igazi testvériség és a vezetőknek való feltétlen engedelmesség – írja Kosztomarov – voltak azok az erkölcsi követelmények, amelyek – a katonáskodás kivételével – a szerzetesekhez hasonlították a kozák életformát.”²⁷ A Szecs társadalmi-politikai berendezkedését tanulmányozva arra a következtetésre jutott a szerző, hogy az sokkal fejlettebb volt – leginkább a tisztségek választhatósága miatt –, mint a pánok „nemesi köztársasága”. A Szecs legfőbb hatalmi szerve az évente január 1-jén összehívott hadsereg-rada volt, melynek működését egy sajátos katonai demokráciához hasonlíthatnánk. Minden kozáknak joga volt ezen megjelenni és szavazati jogával élni. Ezen a gyűlésen döntöttek a legfontosabb ügyekben: a háború és béke kérdésében, a katonai vezetők választásában és feladatkörük meghatározásában. Az alsóbb kozák rétegek tartós távolléte – mezőgazdasági munkák, katonai feladatok, kereskedelmi tevékenység – persze lecsökkentette a résztvevők számát, ezért a tényleges döntés és vezetés a sztarsina-rada kezébe került. A legmagasabb tisztség az ún. kosevoj-atamán (később heteman) volt, amelynek a viselője kiterjedt jogkörrel rendelkezett, de tevékenységét a sztarsina-rada ellenőrizte.

A Zaporozsjei Szecs társadalmi-politikai szervezete meglehetősen demokratikus jellegű volt, ami formálisan ugyan, de azonos jogokat biztosított kozákjainak, melyek közül a legfontosabb a földdel való rendelkezés, a radán való részvétel és a tisztségviselők megválasztásának joga volt. A zaporozsjei kozákok – írja Golobuckij – a városi autonómiánál is kiterjedtebb,²⁸ sajátos önkormányzati formát hoztak létre, amelyet „keresztény kozák köztársaságnak” lehetne nevezni.

A kozák életformán belül a történetírók megkülönböztetett hangsúllyal emelik ki a nőtlenséget, ami valóban gyakori jelenség volt, de nem számított követelménynak a kozákok körében. Az orosz historiográfia ezt úgy magyarázza, hogy a kozákok ily módon próbálták a nyugat-európai lovagrendekhez idomulni. Valójában ez a jelenség a zaporozsjeiek többségének szegénységével és a veszélyes életformával, illetve azzal magyarázható, hogy a Szecs területére nő nem is tehetette be a lábát.

A lengyel-litván kormányzat – a nemesség nyomására – szabályozni próbálta a kozákság számának alakulását, attól tartva, hogy a Krími Kánság és az Oszmán Birodalom elleni támadásaik kiválthatják a két muzulmán állam Lengyelországgal szembeni fellépését, amelyektől a békét évi adófizetésben váltották meg. A kozákság teljes megsemmisítése természetesen nem volt érdeke a mindenkori uralkodónak, inkább csak számuk csökkentése.

Legkorábban I. Zsigmond tett kísérletet 1512-ben a kozákok állami szolgálatba állítá-

sára: a szejmen a nemességnek felajánlotta, hogy pénzzel megválthatják a katonai szolgálati kötelezettségüket. Ebből az összegből pedig a király 3000 fős állandó – főleg kozák összetételű – hadsereget szándékozott felállítani. A slachta azonban az ún. nemesi felkelést nemcsak szolgálatnak, hanem jognak is tekintette, amellyel a központi hatalmat sakkan tarthatja, ezért az uralkodó indítványát kategorikusan elvetették. A kozákság zsoldba állítását először II. Zsigmondnak sikerült elérnie 1572-ben: a király megbízásából Jazloviecki hetman 300 kozákot lajstromozott be évenkénti zsoldfizetéssel.²⁹ Ez az esemény több szempontból is fontos jelentőséggel bír: a kozákok egy – bár töredék – részét államilag is hivatalosan elismerték, bár a lajstromon kívül maradtak lázadóknak minősültek. A magyarországi királyi hajdúkhöz hasonlítható lajstromozott kozákság intézménye legalizálta a földesúri függésből való kikerülést.³⁰ A regisztráltakat jelentős – a későbbiekben ugyan többször megnyirbált – privilégiumokkal ruházták fel. Törvényesen mentesültek mindenféle egyházi és földesúri szolgálat alól, katonai szolgálati birtokot kaptak és önkormányzattal rendelkeztek. Mindennek ellenére az újonnan felállított királyi kozák sereg – leginkább kis létszámából adódóan – ekkor még nem tudott számottevő eredményeket felmutatni az állam katonai és politikai életében.

A Jagelló-ház kihalása után, 1576–86 között Báthory István szerezte meg a lengyel trónt, aki kezdetben a kozákok meggyengítését, esetleg teljes megsemmisítését tűzte ki célul. Ez a szándéka azzal magyarázható, hogy a kozákok egy kis részének zsoldba állításával nem sikerült egységüket megbontani és a jobbágyi függésből való menekülésüknek gátat szabni, ami Zsigmond Ágostnak – nem titkolt – törekvése volt. Báthory magatartását Kosztomarov még a következőképpen indokolja: „a király meg akarta semmisíteni a kozákságot, mert ők a rusz [ukrán – V. B.] nép védőbástyái voltak, és legfőbb akadályai Ukrajna Lengyelországgal való tényleges egyesítésének”.³¹ Báthorynak azonban rá kellett jönnie, hogy elődjeihez hasonlóan – figyelembe véve a kozák létformába való tömeges menekülést – neki sem sikerülhet ezt a szándékát véghezvinnie, ezért inkább 6000 főre növelte a lajstromot. A kijevi, braclavi, csigirini, Belaja Cerkov-i és perejaszlavi vajdaságban ettől kezdve egy-egy kozák ezred állomásozott.

A páнок nyomására III. Zsigmond megkísérelt erőiesen fellépni a kozákok ellen. Az 1590-es szejm a következő határozatot hozta: megtiltották a lajstromozott kozákok előljáróinak, hogy újabb jelentkezőket fogadjanak zsoldba, a városi és falusi lakosságnak a kozákság közé való menekülését megakadályozandó a királyi birtokokon a sztarosztáknak, a magánföldéken a földesuraknak egy-egy kozák őrmestert (urjadnyik) kellett kinevezni, akiknek arra kellett felügyelni, hogy a lakosság ne hagyja el a lakóhelyét.³²

Ezen intézkedésekkel a kormányzat nemhogy rendezte volna a „kozák kérdést”, inkább csak tovább szította körükben az elégedetlenséget. 1591-ben közös kozák–paraszt felkelés tört ki a kijevi, braclavi és volhíniai vajdaságban K. Koszinszkij vezetésével. A lázadók kezdetben csak a páнок birtokaira törtek be, később azonban nem kímélték a királyi gazdaságokat sem. Ekkor vált nyilvánvalóvá a kormányzat számára, hogy a szabad kozákok zsákmányolása többre kerülhet a társadalomnak, mint ha – a bejegyzettekhez hasonlóan – szabályozott keretek között gondoskodtak volna az ellátásukról. A nemesség reménye, hogy a kozákok önként visszatérnek a termelőmunkához, nem vált valóra, sőt még kényszerrel sem értek el eredményeket. Csak azon kevesek választották újra a jobbágyi függést, akiknek valamilyen okból nem vált vérükké a kozák létforma.

1593 elejére az ukrán Osztrozsszkij herceg vezetésével Pjatki városánál, majd májusban Cserkasszinál döntő vereséget mértek a felkelőkre. A megtorlás nem lehetett teljes, mert a lázadók nagy részének sikerült Zaporozsjebe menekülnie.

Ugyanebben az évben Bresztben kimondták az ukrán és belorusz pravoszláv egyház unióját a római katolikus egyházzal. A pravoszláv főpapság és az ukrán nagybirtokosok többsége áttért az unitus vallásra, míg az alsóbb néprétegek felléptek ellene. A lengyel kormányzat a vallási unióval kívánta felgyorsítani és teljessé tenni az ukrán nép katolicizálását és ellengyelesítését. „Ha nem lettek volna a kozákok, a lengyeleknek sikerült volna elérni céljukat – írja Kosztomarov –, ... de a lengyel és római katolikus lelemenyességgel szemben fellépett a kozákság, a rusz nép virágát és színe-javát alkotó fegyveres erő.”

A későbbiekben a központi hatalom mindig aszerint bánt a szabad kozákokkal, mennyire volt szüksége a fegyveres segítségükre. 1601-ben például, amikor a lengyelek hadban álltak Svédországgal, visszavonták a szabad kozákok ellen hozott korábbi intézkedéseket. 1607-ben pedig a szejm már arról hozott döntést, hogy a kozákok a pánok igazságszolgáltatása alá kerülnek, akik azzal a joggal is rendelkeznek, hogy az engedetlenkedőket lefejezzék. A kozákok nem támadhattak olyan szomszédos államok ellen, amelyekkel Lengyelország nem állt hadban; nem fogadhattak maguk közé olyan szökevényeket, akik korábban nemesi birtokokra támadtak; a továbbiakban nem gyűlthettek össze radára.

A szabad kozákok ez alkalommal sem engedelmeskedtek: 1614-ben az Oszmán Birodalom ellen támadtak, elfoglalva a fekete-tengeri Sinopot, majd 1615-ben – sikertelenül ugyan, de – megostromolták Konstantinápolyt, egy évvel később pedig bevették Trapezuntot. E kozák hadjáratot megtorlandó, 1621-ben a törökök a Rzecz Pospolita ellen támadtak, de ezt lengyel részről sikeresen visszaverték. A török-lengyel békekötés után 1625-ben lengyel sereg indult a kozákok ellen. A Kurukovói-tó mellett lezajló csata után a kozákok a következő követelésekkel³³ léptek fel: állítsák vissza a pravoszláv egyház hatalmát; engedélyezzék számukra a szabad letelepedést a kijevi vajdaságban; engedjék meg a kozák életformára való szabad áttérést; adjanak szabad örökítési és végrendekezési jogot a szabad kozákoknak; szabadon folytathassanak hal- és vadkereskedelmet; királyi és magánhadsereg a kijevi vajdaságba ne tehesse be a lábát. E követelésekben láthatólag egy, a kijevi vajdaság területére kiterjedő autonóm „Kozák-Ukrajna” igénye körvonalazódik.

Hosszas tárgyalások után olyan egyezményt írtak alá, amelyben a regisztráltak számát továbbra is 6000 főben állapították meg, akik közül 1000 főnek állandóan a Zaporozsjei Szecs közelében kellett állomásoznia, „úgymond” az ellenség feltartása érdekében, valójában az újabb menekülőknek a Szecsbe való bejutását megakadályozandó. A kozák kérelmek közül csak a szabad iparűzést és kereskedelmet engedélyezték. A be nem jegyzett kozákok kötelesek voltak visszatérni földesuraikhoz.

Az 1620-as évek végétől kezdett egyre nagyobb arányban elterjedni Ukrajnában a „vüpiszczi” (kiírott) elnevezés, ami a lajstromba fel nem vett és az abból kikerült kozákokat jelölte. A szabad kozák formulát ettől kezdve tehát fokozatosan a fenti elnevezés váltotta fel, ami arra utal, hogy függetlenül attól, szerepeltek-e a lajstromban korábban vagy nem, bejegyzett társaikkal azonos jogokat és privilégiumokat kívántak elérni. Egy részük Oroszországba ment és a cár jóváhagyásával a határvidéken telepedett le, míg többségük az útjukba eső nemesi birtokokat kirabolva Zaporozsjébe menekült. Innen kiindulva 1629-ben Tarasz Fedorovics vezetésével a lengyelekkel kiegyező, regisztrált kozákok ellen támadtak és azt az eredményt érték el, hogy némi engedményeket kaptak, és a lajstromot 8000 főre emelték.

1632 áprilisában váratlanul elhunyt III. Zsigmond, akinek Ulászló személyében volt

ugyan örököse, de a nemesség – élve királyválasztó jogával³⁴ – összegyűlt a szejmre egyezkedni a leendő királlyal. Az országgyűlésen megjelentek a „bejegyzett” és „kiírott” kozákok követei is, akik „rendjük” nevében Ulászlótól a lengyel és ukrán mágna-sok által önkényesen megnyírbált jogaik és privilégiumaik visszaállítását és a breszti vallási unió eltörlését kérték, amiért hajlandók lettek volna támogatni Ulászló megkoronázását. Ez az első alkalom, amikor a kozákság közösen lép fel egy ügy érdekében. Egy-máshoz való közeledésük a vallási unió következtében a közös hitet, a pravoszláv vallást ért sérelmekre vezethető vissza. Önmagukat egyfajta katonai vagy „vitézlő” rendnek nevezték, akikre szüksége van az uralkodónak.

A nemesség ezen a szejmen is hangot adott valamennyi kozákkal szembeni ellenérzésének. „A kozákok a Rzecz Pospolita tagjainak nevezik magukat. Ez igaz, de ők olyan tagok, mint a köröm és a haj, amit az emberek levágnak.”³⁵ Egy olyan államban, ahol csak a nemesség rendje, a nemesi „aranszabadság” létezett, eleve kudarcra volt ítélve a kozákság azon törekvése, hogy önálló rendként ismerjék el. Ezt valószínűleg felismerve a kozákság a későbbiekben arra törekedett, hogy a nemességgel teljesen azonos jogállásba kerüljön. Ehhez azonban azt kellett volna elérniük, hogy ne csak kollektíven, hanem személyenként is élvezhessék privilégiumaikat.

1632 novemberétől végül IV. Ulászló néven az elhunyt király fia került a trónra, aki rögtön megválasztása után kiadta az ún. pravoszláv diplomát, amelyben visszaállította a pravoszláv vallás szabad gyakorlását. Ulászló a kozákokhoz kétféle megfontolásból is jó szándékkal viszonyult: az orosz állammal kezdődő szmolenszki háborúban rá volt utalva a fegyveres támogatásukra, de azzal is tisztában volt, hogy a kozákok hatalmas ellenerőt jelenthetnek a „nemesi aranszabadságra” nézve a központi hatalom kezében. Az 1634-es poljanovói béke után a nemesség a szejmen a kozákság megszüntetéséért lépett fel: az országgyűlés megbízásából Koniecpolski koronahetman 1635-ben a Dnyeper alsó folyásánál felépíttette Kodak erődjét abból a célból, hogy ezzel megakadályozzák újabb csoportok Zaporozsjébe való menekülését és véget vessenek a kozákok Fekete-tenger menti török- és tatárellenes támadásainak. A kozákok még ebben az évben lerombolták az erődöt, de a lengyel kormány 1639-re újraépíttette és megerősítette a védelmét. A felavatásra meghívták a regisztrált kozákok vezetőit is, és megkérdezték a véleményüket az építményről. A későbbiekben jelentőssé váló csigirini százados, Bogdan Hmelnickij így válaszolt: „Amit emberi kéz alkot, azt emberi kéz le is rombolhat.”³⁶ Időközben a jegyzékbe vett kozákok között is egyre nőtt az elégedetlenség a zsoldfizetés elmaradása miatt, és azt nehezményezték, hogy a koronahetmannal az élen lengyel csapatok vonultak be Korszunyba – a lajstromos kozákok egyik központjába – és a kozák autonómiát megsértve ott beszállásolták magukat. 1637-ben küldöttjeiken keresztül a regisztráltak a következő kérelemmel fordultak a szejmhez: „A lovagok azt kérik csak, hogy kapják meg a négy évig visszatartott zsoldjukat; az eltávozott [elhunyt – V. B.] társaik helyére pedig újabb kozákokat kellene lajstromba venni; fegyverzetüket az állami kincstár finanszírozza.”³⁷

1637 áprilisában lengyel küldöttség – Stanislaw Potocki és Adam Kisiel – elvitte a regisztráltakhoz a járandóságukat, de egyben a többi követelésüket elutasító választ is. A lengyel követeket fogadó kozák radára azonban több mint tízezen gyűltek össze – ami több volt, mint a hivatalos 6000 fős létszám – és a lajstromba foglalásukon kívül Korszuny visszaadását is követelték. A lengyelek végül 7000 főt vettek jegyzékbe, míg a többi kérésükkel a királyhoz irányították a kozákokat.

Az 1630-as években kialakulóban volt bizonyos kozák egység. Formálódott katonai

szervezetük, és egyre inkább megnőtt politikai súlyuk. A regisztrált kozákság egyre aktívabban politizáló katonasággá vált, ami általában nem jellemző az állandó zsoldoshadseregek korának parancsokat teljesítő engedelmes gépezetére. A lengyel állam hadszervezetében azonban csak kiegészítő erőt képeztek a „nemesi felkelés” mellett. Ez a háttérbe szorítottság is maga után vonta azt, hogy többségük könnyen hajlott a szabad kozákok felkeléséhez való csatlakozásra.

A bejegyzetteknek a lengyel kormányzathoz egyre kevésbé lojális magatartását az is mutatja, hogy időközben Pavljuk vezetésével kozák–paraszt felkelés robbant ki, amelyhez a csigirini, perejaszlavi, később a kijevi, braclavi és Belaja Cerkov-i lajstromozott ezred is csatlakozott. A felkelők sorozatos veresége hatására a jegyzékbe foglaltak ekkor még elpártoltak a mozgalomtól, és kiadták a lengyeleknek Pavljukot és a többi vezetőt, majd visszatértek a király szolgálatába.

Az 1638 februárjában ülésező szejm legfőbb teendője a kozákok sorsát érintő kérdés rendezése volt. A „Zaporozsjei kozák had ordinációja” elnevezésű dokumentumban foglalták össze a velük kapcsolatos intézkedéseket, miszerint

- „1. minden privilégiumuk és joguk a lázadásuk miatt megszűnik,
2. a továbbiakban a kozákok a paraszttal válnak egyenrangúakká,
3. bár a lajstromozott kozákok száma 6000 fő marad, saját választott vezetőjük nem lehet, hanem a király által kinevezett lengyel nemesi származású hetman közvetlen fennhatósága alá kerülnek,
4. a kozákok csak Cserkasszi, Kanyev és Korszuny környékén tartózkodhatnak, akit máshol találunk meg, az életével fizet,
5. Kelet-Ukrajnába lengyel garnizonokat helyeznek el, amelyek a legkisebb megmozdulásokat is véresen elfojthatják...”³⁸ Amennyiben ezt nem tartanák be a kozákok – egészíti ki a szejm a határozatot –, megszüntetik a lajstromozott kozákság intézményét. A rendelkezést a Zaporozsjei Szecsre vonatkoztatták, valójában az a kozákság egészét érintette. Az 1. pont a regisztrált kozákokat fosztja meg a kiváltságaiktól, míg a 2. pont törvényen kívül helyezi – az évtizedeken keresztül amúgy is üldözött – szabad vagy kiírt kozákság intézményét. Az ordináció értelmében tehát ezentúl a kozákokat csak az különböztette meg a jobbágyoktól, hogy nem mezőgazdasági, hanem katonai szolgálattal tartoztak az államnak.

Az 1638-as határozat következménye az 1638–48 közötti – a lengyel pánok által így nevezett – „arany nyugalom és béke időszaka” lett, ám valójában egész Ukrajna forrongott, majd 1648-ban újra fellázadt. Ehhez az ösztönzést – akaratán kívül – IV. Ulászló adta, aki merész tervet dolgozott ki a lengyel–litván állam és saját hatalma megerősítése érdekében. A külső – Oszmán Birodalom és Krími Kánság – és belső – mágnás oligarchia – ellenségeivel szemben egyaránt a kozákokra támaszkodva akart leszámolni. Cserében a régi kozák privilégiumok visszaadását és a regisztráltak számának növelését ígérte, majd ezt írásba is foglalta és átadta a nála megjelenő kozák küldöttségnek, amelynek tagja volt Bogdan Hmelnyickij is. A terv korán lelepleződött a szejm előtt, és az uralkodó vissza akarta vonni a kiváltságlevelet, de már későn. A volt csigirini százados éppen ezt az okmányt használta fel 1648-ban a felkelés kirobbantására, amely kezdetben semmiben sem különbözött a korábbi, többé-kevésbé elszigetelt mozgalmaktól. A kezdeti győzelmek hatására ez alkalommal egész Ukrajna lakossága – az ukrán pánok kivételével – csatlakozott a kozákokhoz, akiknek lázadása a pravoszlávia védelmét és a lengyel–litván államtól való elszakadás elérését zászlajára tűző, a „kozákokkal tömegében azonosuló ukrán nép”³⁹ háborúja lett.

Az orosz–szovjet és ukrán történetírás meglehetősen eltérő megközelítésben viszonyul a mozgalom jellegének bemutatásához és a kozákok szerepének értékeléséhez. Az ukrán krónikák a szabadságjogok és privilégiumok visszaszerzéséért vívott legális akciónak tekintik az 1648-ban kezdődött felkelést. A 18. század második felének ukrán nemzeti történetírása már az ukrán kisnemesség meghatározó szerepét méltatja és kihangsúlyozza: 1654-ben az orosz cár a kozák elitet és az ukrán kisnemeseket az orosz bojárokkal tette egyenrangúvá,⁴⁰ vagyis elismerte földjeik és kiváltságjogaik örökjogát. A 19. századi nagyorosz beállítottságú P. Kulis egyszerű kozáklázadásnak nevezi Hmelnyickij mozgalmát, amely szerinte a zsoldfizetés elmaradása miatt robbant ki, ugyanakkor hallgat az ukrán lakosság tömeges részvételéről. Az ukrán nacionalista érzelmű M. Grusevszkij a kozákság vezetésével az ukrán nép „nemzeti” érdekeiért, egy önálló ukrán állam megteremtéséért vívott nemzeti-felszabadító háborúról ír. Az 1954-es évfordulóra és az utána megjelent művekben a vezérmotívum az általunk vizsgált kérdésben az, hogy a közös kozák–paraszt felkelés össznépi jellegű felszabadító háborúvá szélesedett, amelyben a döntő a parasztság részvétele volt. A parasztság szerepének túlhangsúlyozásával ezáltal a kozákok jelentősége elhalványul.

Az 1648–54. évi ukrán mozgalom folyamán két szerződést kötöttek a harcoló felek. Az 1649. augusztusi zborovi egyezményben a lajstromozottak létszámát 40 000-re emelték, és a lengyel kormányzat visszavonta a rájuk vonatkozó 1638-as rendelkezést; a kijevi, bracłavi és csernyigovi vajdaságot magában foglaló „Kozák-Ukrajnát” autonómnak nyilvánították, ahová az állami és földesúri hatóságok hatásköre nem terjedt ki. (Talán nem erőltetett a hasonlat, ha a magyar Hajdúkerülethez hasonlítanánk a berendezkedését.) Csigirinben kiépült a hetmani adminisztratív szervezet, amely egy önálló ukrán állam csírájának is tekinthető.

A harcok kiújulása után 1651 szeptemberében már kevésbé kedvező feltételek elfogadására kényszerültek a felkelők: a regisztráltakat 20 000 főre csökkentették; csak a kijevi vajdaság tarthatta meg az autonómiáját, míg máshol vissza kellett engedni a földesurakat a birtokaikra.

Erős és megbízható szövetséges hiányában a mozgalom ereje lehanyatlott, és egysége is megbomlott, ezért az 1654. január 8-i perejaszlavi radán Hmelnyickij azon kérdésére, hogy az ukrán nép kit választ uralkodójának – a török szultánt, a krími kánt, a lengyel királyt vagy az orosz cárt –, a jelenlévők, tekintettel arra, hogy az adott helyzetben még nem értek meg egy szuverén Ukrajna történelmi feltételei, az Oroszország alatti fennhatóság mellett döntöttek.⁴¹ Az 1654. március 27-én kiadott „Adománylevélben” közösen határozták meg az orosz állam és Ukrajna között kialakult új viszonyt, melyben legrésztesebben a kozákokat érintő rendelkezéseket dolgozták ki. Eszerint az orosz állami szolgálatban álló kozák sereg létszámát 60 000 főben maximálták; maguk közül választhatták vezetőjüket; a hetman külügyi hatáskörét annyiban korlátozták, hogy a lengyel és török kormánnyal csak a cár hozzájárulásával tarthattak fenn kapcsolatokat. Ezenkívül az orosz kötelékbe került ukrán – „kis-oroszországi” – területek teljes körű autonómiát kaptak.⁴²

Jegyzetek

1 *Rambaud Alfréd*: Oroszország története. Bp., 1890.

2 *Gebei Sándor*: Az ukrán kozákság a XVI. században. – Agrártörténeti Szemle, 1979/1–2.

3 F. J. Turner állította fel ezt az elméletet 1893-ban az Egyesült Államok nyugati területeinek benépesíté-

- sére vonatkoztatva. Ez a tézis a pusztá vagy ritkán lakott terület leírására szolgál egy érett kultúra pere-
mén vagy még távolabb tőle. Véleményünk szerint a zaporozsjei kozákságra is vonatkoztatható ez a
formula.
- 4 Aktü, otnoszjasjeszja k isztoriji Zapadnoj Rossziji. Tom I. 170.
 - 5 Létopisz Szamovidca. Kijev, 1878.
 - 6 *N. I. Kosztomarov*: Isztoricseszka monografija Bogdana Hmelnyickogo. Tom I–III. Szankt-Peterburg
(Szpb.), 1884. 187.
 - 7 *P. A. Kulis*: Otpagyenyije Malorossziji ot Polsi. Tom I–III. Moszkva, 1887–89.
 - 8 *M. Hruschevskij*: Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung. Wien, 1915.
 - 9 *K. Oszipov*: Bogdan Hmelnyickij. Moszkva, 1948.
 - 10 Ez a szótár 1884-ben jelent meg nyomtatásban és Velencében őrzik.
 - 11 *V. A. Golobuckij*: Oszvobogyityelnaja vojna ukrainszkogo naroda pod rukovodstvom Hmelnyickogo.
Moszkva, 1954.; *Uő.*: Bogdan Hmelnyickij – velikij szün ukrainszkogo naroda. Kijev, 1954.; *Uő.*: Za-
porozsszkoje kozacsesztvo. Kijev, 1957.; *Uő.*: Diplomaticseszka isztorija oszvobogyityelnaj vojnü
1648–54 gg. Kijev, 1962.
 - 12 *Gebei Sándor*: i. m. 337.
 - 13 Arhiv Jugo-Zapadnoj Rossziji. Tom I. 4.
 - 14 *D. I. Evarnickij*: Isztorija zaporozsszkih kozakov. Tom I–III. Szpb. 1895. 184–185.
 - 15 *K. Oszipov*: i. m. 39.
 - 16 *N. I. Kosztomarov*: i. m. Tom I. 12.
 - 17 *G. Miller*: Isztoricseszkie szocsinyenyija o Malorossziji i o malorosszijanah. Moszkva, 1846. 39.
 - 18 *D. N. Bantüs-Kamenskij*: Isztorija Maloj Rossziji. Szpb. 1822. 9.
 - 19 Isztorija Ruszov ili Maloj Rossziji. Szocsinyenyije *Georgija Konyisszko*, arhipiskopa belo-
russzkogo. Moszkva, 1846. 13–15.
 - 20 *V. A. Golobuckij*: Zaporozsszkoje... 68.
 - 21 *I. Bojko–V. Golobuckij–K. Guszlisztij*: Vosszojegyinyenyije Ukrainü sz Rosszijej. Moszkva, 1954.;
I. Bojko: 300-letyje vosszojegyinyenyija Ukrainü sz Rosszijej. Moszkva, 1954.; *I. Bojko*: Oszvobogyi-
tyelnaja vojna ukrainszkogo naroda 1648–54 gg. i vosszojegyinyenyije Ukrainü sz Rosszijej. In: Szbor-
nyik sztatyej. Moszkva, 1954.; *A. I. Kozacsenko*: Borba ukrainszkogo naroda protyiv inozemnüh pora-
botyityelej za vosszojegyinyenyije sz Rosszijej. Kijev, 1954.; *V. Djadicsenko–E. Sztecjuk*: Borba
ukrainszkogo naroda za vosszojegyinyenyije Ukrainü sz Rosszijej. Kijev, 1954.
 - 22 *Dr. Lázár Gyula*: Az orosz birodalom története. III. kötet. Temesvár, 1890.
 - 23 *Lázár Gyula*: i. m. 160–161.
 - 24 *Rambaud Alfréd*: Oroszország története. Budapest, 1890.
 - 25 *Rambaud Alfréd*: i. m. 360.
 - 26 A 18. századra már 38 kureny alakult ki.
 - 27 *N. I. Kosztomarov*: i. m. Tom I. 13.
 - 28 *V. A. Golobuckij*: Zaporozsszkoje... 48.
 - 29 *N. I. Kosztomarov*: i. m. Tom I. 18.
 - 30 *Gebei Sándor*: i. m. 351.
 - 31 *N. I. Kosztomarov*: i. m. Tom I. 20.
 - 32 Ez arra utalhat, hogy már nemcsak a jobbágyok és városlakók, hanem kisnemesek is megtalálhatók a re-
gisztrált kozákság soraiban.
 - 33 *N. I. Kosztomarov*: i. m. 102.
 - 34 A lengyel–litván állam nem örökletes, hanem választott monarchia volt.
 - 35 *N. I. Kosztomarov*: i. m. 74.
 - 36 *K. Oszipov*: i. m. 96.
 - 37 *N. I. Kosztomarov*: i. m. 128.
 - 38 *D. N. Bantüs-Kamenskij*: i. m. 122.
 - 39 *Gebei Sándor*: Az erdélyi fejedelemség és a Zaporozsjei Had kapcsolatrendszerének vizsgálata
1648–1660 között. Kandidátusi értekezés. 1985. 9.
 - 40 *G. Konyisszki*: i. m. 81.
 - 41 Vosszojegyinyenyije Ukrainü sz Rosszijej. Dokumentü i matyerialü v trjoh tomah. Tom III. 516.
 - 42 II. Katalin a peremvidékek oroszosítására törekedve 1775-ben megszüntette a Zaporozsjei Szecset,
1780-ban pedig hatálytalanította a balparti Ukrajna autonóm berendezkedését.

ANGOL–FRANCIA VERSENGÉS A KELETI MEDITERRÁNEUMBAN, 1797–1815

A 18. századon végighúzódó angol–francia vetélkedést és az ezt jelző konfliktusok sorát (1689–1713; 1740–1748; 1756–1763; 1776–1783; 1792–1815)¹ a bécsi kongresszus zárta le. A küzdelem fináléjába majd mindegyik európai nagyhatalom bekapcsolódott hol az egyik, hol a másik fél oldalán. Jellegzetes és érdekes térsége volt ennek a küzdelemnek a keleti Mediterráneum (a Földközi-tenger keleti medencéje), ahol kezdetektől fogva ki-tapintható a francia törekvések végessége és az angol tengeri fölény nyújtotta biztonság. Ugyanakkor a 18. század utolsó harmadában bebizonyosodott, hogy a brit tengeri fölény nem megingathatatlan. XVI. Lajos Franciaországa ugyanis megbékélt a kontinenssel, és afelé tekintett, hogy megtépázza a brit mindénhatóság nimbuszát.²

Már az itáliai hadjárat előtt felhívta Bonaparte a figyelmet a Török Birodalom gyenge-ségének kihasználására, amihez jelentős stratégiai bázist képeztek a Jón-szigetek³: „Korfu, Zante és Kephallonia szigete értékesebb nekünk, mint egész Itália. A Török Bi-rodalom bármelyik nap összeomolhat: a szigetek birtoklása egyben a kezünkbe adná a bi-rodalom fenntartását is, amíg ez lehetséges, és amíg ez az érdekeinket szolgálja... Nemso-kára érezni fogjuk, hogy Anglia valódi legyőzéséhez Egyiptom elfoglalására van szükségünk.”⁴ Az itáliai hadjáratot lezáró campoformiói béke 1797 októberében Francia-országnak juttatta a velencei birtokok közül a Jón-szigeteket. A franciák partraszállása már június 4-én megtörtént Korfun, amit Widmann kormányzó nem is próbált megakadá-lyozni. Gentili, a Korfun partra szálló francia csapatok parancsnoka, a rend biztosítása ér-dekében eleinte nem változtatott az államszervezet működésén.⁵ A békeszerződés alá-írása után nyilvánították csak „francia földnek” a szigeteket, és három tartományt hoztak létre (Korfu, Ithaka és Égei-tenger néven).⁶ A változtatások hatására antifeudális moz-galmak indultak, a franciák a kulturális élet fejlesztésébe kezdtek, Rhigasz Velesztinlisz pedig bizalommal fordult Bonaparte felé. Ő egy francia–görög szervezetet szeretett volna létrehozni az általános görög felkelés előzményeként. De Napóleon tervei Korfuval má-sok voltak. Nagy raktárakat akart építtetni, hogy az adriai kereskedelem központját itt hozza létre. Letourneur miniszter részletes listát készített az exportálható és az importál-ható cikkekről (előbbieik közül a keletről érkező selymek, festékek, tükrök, órák, búto-rok, utóbbiak közül a szőlő, só, bor, méz, olajbogyó, viasz az említésre méltó).⁷

A sikeres hódítás csak fokozta a franciák étvágyát. Bonaparte már az egyiptomi had-járat előkészítésével foglalkozott. A 18. században többször felmerült Egyiptom francia elfoglalásának a terve. Mivel Anglia a 18. században francia, holland és spanyol gyarma-tokat foglalt el, egyre inkább kisajátította a gyarmati kereskedelmet. Talleyrand 1797-ben rámutatott, hogy Egyiptom meghódítása kárpótolhatná Franciaországot az elszenvedett veszteségeikért.⁸ Így vált Egyiptom az európai nagyhatalmak, ez idő tájt elsősorban a francia marinizmus katonai-stratégiai szempontból fontos területévé. Napóleon Egyip-tom megszerzésével saját kezébe vette volna a levantei kereskedelem irányítását, a görö-göket felszabadító harcra készítette új szövetségeseket szerzett volna, fellázította volna az indiai törzseket, kiszorítva a briteket Indiából, végül az egyesített seregekkel Konstanti-nápoly ellen vonult volna.⁹

Az expedíciós sereg 1798 júniusában elfoglalta Máltát, júliusban Alexandriához közel partra szállt Egyiptomban, ahol Bonaparte rögtön kiáltványban szólította fel a lakosokat a franciákhoz való csatlakozásra és a mamelukok elűzésére. Mivel a kiáltvány nem talált érdemi visszhangra, az expedíció hódító háborúvá változott. Július folyamán elfoglalták Felső-Egyiptomot is, de augusztus 2-án Nelson elsüllyesztette a végre megtalált francia flottát az Abukiri-öbölben, elvágva ezzel a visszavonulás útját.

Ugyanekkor Napóleon bátran tört India felé. 1799. január 25-én levelet írt Tippu myso-rei szultánnak az angolok elleni összefogás érdekében. A keleti út biztosításához február 9-én megindította a szíriai hadjáratot, de sikeres előrenyomulása után Saint Jean d'Acre erődnél 62 napos sikertelen ostromot kellett folytatnia. A damaszkuszi út kulcsát nem sikerült elfoglalni, május 21-től visszavonultak a franciák. A második koalíció európai pozícióinak javulása hatására és a reménytelen egyiptomi helyzetet átlátva, Napóleon októberben hadserege hátrahagyásával visszahajózott Franciaországba.¹⁰ Az indiai kombinációknak az angol Mornington lord (a későbbi Wellington herceg) vetett véget, csapatai megostromolták Tippu fővárosát, Seringapatamot, aztán Egyiptomba vonultak.¹¹

Közben a franciák komoly pozíciókat veszítettek a kontinensen is. Az egyszerre szárazföldi és tengeri hódításokra törekvő francia politika tehát ismét kudarcot vallott. A Földközi-tengeren az angol flotta mellett megjelent az orosz és a török is. A Díván 1798. szeptember 14-én jelentette be a Franciaország elleni hadjárat megindítását, az orosz flotta szeptember 17-én hagyta el a Boszporuszt. Sándor cár a következő utasítással látta el Ucsakov generálíst: űzze ki a franciákat a Jón-szigetokről és Albániából; szerezze meg az ellenőrzést az Adriai-tenger fölött; ha lehetséges, szálljon partra Itália keleti partjain; szakítsa meg a kapcsolatot a Jón-szigetek és Franciaország között. Közben az angol flotta blokád alá vette a francia és a spanyol kikötőket, Alexandriát és Máltát.¹²

Ali janinai pasa csatlakozott a koalícióhoz, abban reménykedve, hogy az orosz és a török hadvezetőség a kezén hagyja majd az Albánia területéből kihalított darabokat. Ali pasa ugyan a szultán alattvalója volt, de területein fejedelmi jogokkal bírt, és a meghódított területeket úgyis a sajátjaként kezelte volna. Csalódnia kellett, az 1800. március 21-én aláírt békében Parga, Butrino, Vonizza és Preveza a szultán fennhatósága alatt maradtak, a Jón-szigeteken pedig felállították a „Hét Sziget Egyesült Köztársaságát”, a Török Birodalom fennhatósága és az Orosz Birodalom védnöksége alatt.¹³

Ez megfelelt a koalíciós hatalmak érdekeinek, azaz a török fél számára védelmet jelentett Albániában és a Peloponnészoszon a francia veszély visszaszorítása; Oroszország előtt pedig megnyílhattak a tengerszorosok, sőt Korfura is elküldhette előretolt flottáját.¹⁴ I. Pál halála után, 1801. október 8-án Sándor cár aláírta a békét Franciaországgal. Bonaparte elismerte a Jón-szigetek Köztársaságát, október 10-én pedig Törökországgal is aláírta a békét.¹⁵

1801. szeptember 5-én az angolok megszállták Máltát, októberben aláírták a francia–angol előzetes békeszerződést: az angolok hódításaik közül csak Trinidadot és Ceylont tartják meg, kiűrik a Földközi-tenger szigeteit és kikötőit, Máltát visszaadják a Johannitáknak; a franciák Egyiptomot visszaszolgáltatják a törököknek, biztosítják a Jón-szigetek és Portugália függetlenségét, kivonják csapataikat az egyházi államból és a Nápolyi Királyság területéről.¹⁶ Az előzetes békefeltételek alapján 1802 márciusában aláírták az amiens-i békét Anglia, illetve Franciaország, Spanyolország és a Batáviai Köztársaság között.

A békekötés időszerű volt, hisz az angoloknak és a franciáknak egyaránt lélegzetvételnyi szünetre volt szükségük. Anglia elvesztette szövetségeseit, így kénytelen-kelletlen

elismerte Franciaország jogát természetes határaihoz és a kontinensen kivívt hegemoniához. Másrésztől kétségtelenné vált, hogy adott esetben Anglia legyőzhetetlen a tengereken.¹⁷

A béke mégis csak bő egyévnnyi fegyverszünetet jelentett. A franciák akadályozták az angolok szárazföldi kereskedelmét, ugyanakkor megpróbálták a gyarmatokon is gyengíteni őket, miközben flottaépítési programot indítottak. Ennek hatására a brit kormány 1803 februárjában megtagadta Málta kiürítését: „Málta Egyiptom védője és Egyiptom által Keleti Birodalmunké” – mondta Canning. Napóleon viszont Málta kiürítését ultimátumként kezelte, márciusban elrendelte a dunquerque-i és a cherbourgi flották felállítását, és nem akadályozta, hogy a párizsi angol követ májusban kikérje az útlevélét, hogy elhagyja a francia fővárost.¹⁸

Az új koalíció szerveződésekor kulcskérdéssé válik, hogy melyik félnek sikerül az európai nagyhatalmak többségét a maga oldalára állítania, illetve minél jobb pozíciókat szereznie a keleti Mediterráneumban. Sébastiani francia követ, misszionárius 1802 szeptemberében titkos utasítást kapott, hogy a keleti francia előrenyomulás útját egyengetse, ezért Egyiptomba utazott. 1803 januárjában érkezett vissza Párizsba Korfun keresztül, a Moniteurben megjelent állásfoglalásában pedig Jónia és Egyiptom meghódítását javasolta. Dacean gróf, francia tábornok július 11-én ért Indiába vitorlásain.¹⁹

1805 októberében Trafalgárnál eldőlt, hogy az angolok tengeri fölénye továbbra is döntő tényező marad. Sébastiani viszont tovább folytatta diplomáciai erőfeszítéseit a Porta megnyerése érdekében. Elérte Mourousi és Ypsilanti oroszbarát fejedelmek letételét, sőt 1806 februárjában francia–porosz szövetség garantálta a törökök integritását és status quóját.²⁰ A francia „térnyerést” egyébiránt a Korfu felé hajózó orosz flottának adott parancsok igen jól érzékeltetik. A flotta feladata volt: az Egyesült Hét Sziget megvédése a francia agressziótól; Görögország vagy más török terület elfoglalásának megakadályozása; Lascy tábornok támogatása a Szicíliai Királyság védelmében.²¹

Megélnélkültek a küzdelmek az Adriai-tenger térségében. A pozsonyi békével kikapcsolt Ausztria a francia pozíciókat erősítette (lemondott a Cattarói-öbölről és Dalmáciáról a franciák javára). Az oroszok megpróbálták blokádnál alá venni a dalmát partvidéket, Ali pasa viszont most a franciák mellé állt abban a reményben, hogy győzelmük után Lefkádát is megszerezheti.²² Az anarchiába süllyedő Török Birodalom gyengülését a szerb felkelés sikerei is jelezték. Folytak ugyan 1806 júliusában béketárgyalások az orosz–francia fél között a szultán államának adandó esetleges garanciák érdekében, ám a cár végső soron semmiféle kötelezettségvállalásra nem volt hajlandó.²³ I. Sándor egyébiránt elég sajátos helyzetben volt: a török szövetségese és partnere a Jón-szigetek közös birtoklásának apropóján, de ellenfele a Balkánon terjeszkedni akaró és a szláv nemzeti mozgalmakat felkaroló orosz törekvéseknek. Tény ugyanakkor az is, hogy az orosz–török szövetséget folyamatosan megújították.

Austerlitz után viszont a szultán elismerte Napóleon császári címét, és 1807 januárjában nyilatkozatot tett az Oroszország elleni hadjárat megindításáról.²⁴

A negyedik koalíció háborúit a friedlandi csata zárta le. 1807. július 7-én aláírták az orosz–francia tiltsiti békét és a szövetségi szerződést. A béke aláírása előtt Napóleon egy levélben próbálta meggyőzni a cárt a Jón-szigetek értéktelenségéről: „Oroszországnak nem érdeke tartóssá tenni ezt a helyzetet. Az orosz tervekben Korfut sosem lehetett Törökország elleni támaszpontként, az albán és a szomszédos tengerpartok közötti kapcsolatot biztosítójaként használni, elszigetelt birtok volt egy idegen tengerben, költséges és nehézkes ellátással és védelemmel. Oroszország visszatérhet korábbi politikájához, kö-

rülveheti csapataival az európai Törökországot, viszont már Franciaországgal egyeztetve kebelezheti be a Török Birodalmat... Albánia, Montenegro és Nyugat-Törökország helyzete más, ezeknek a területeknek kell magukra vonniuk Oroszország figyelmét. Az alávetett területekkel kapcsolatos tényleges érdekeik: a Fekete-tenger partvidéke orosz birtok legyen, az Adriai-tenger környéke francia. Pozícióik különbözősége lehetővé teszi számukra hatóköreik gyakorlati összehangolását, a két nagyhatalom közötti bármikori konfliktus kiküszöbölését.”²⁵ Sándor cár elfogadta Napóleon érvelését, így a tiltsiti béke titkos záradékának első és második cikkelyében Cattaró és a Jón-szigetek francia fennhatóság alá kerültek.²⁶

A békével realizált orosz–francia érdekszféra határa délen éppen a Jón-szigetek és az albán–görög szárazföld között húzódott. Napóleon elfelejtkezett Ali pasáról, akinek egy időre bele kellett törődnie, hogy nem hódít meg újabb területet. Oroszország csatlakozott a kontinentális zárlathoz, ami az 1806 után történő szigorítások következtében nemcsak Anglia gazdasági, hanem politikai elszigetelését is szolgálta. A blokádot a Jón-szigetek környékén egyáltalán nem lehetett betartatni.

A tiltsiti mű felvillantotta a béke lehetőségét Franciaország és Anglia, illetve Oroszország és Törökország viszonylatában, de a közvetítések nem jártak sikerrel. 1807. augusztus 27-én Szlobodzeában ugyan fegyvernyugvásban állapodtak meg az oroszok és a törökök, de a cár a béke helyett inkább a háború mellett döntött. Sándor cár célja ekkor Konstantinápoly megszerzése volt, amit Tiltsit után Erfurtban sem kapott meg. Ötletét természetesen egyetlen hatalom sem fogadta el, hiszen a tengerszorosok korlátlan uralma az európai hegemoniát hozhatta volna Oroszországnak.

Az orosz közvetítés Anglia és Franciaország békekötése érdekében eleve kudarcra volt ítélve. Anglia nagymértékben függött a külföldi kereskedelemtől, és a blokádnak hatására sebezhetővé vált. Az 1808-as és az 1811–1812-es kereskedelmi háború Franciaországgal és Dániával válságot okozott a brit kereskedelemben. Hatalmas árukészletek halmozódtak fel a gyarmati termékekből, a városokban munkanélküliség, vidéken nyugtalanság, emelkedő adósságállomány jellemezte a szigetországot. Viszont a blokádnak nem volt teljes, a csempészet tovább folyt; elsőként Portugália, majd 1811-től Oroszország is megtagadta a kontinentális zárlat betartását.

Anglia az ipari forradalomban előrehaladott országnak volt tekinthető, míg Franciaország gazdasági aktivitása a forradalom után csökkent, a zárlat miatt a francia gazdaság is befelé fordult, ez pedig csak bizonyos ágazatoknak kedvezett.²⁷ De ezek a hosszabb távon ható gazdasági folyamatok 1807-ben, a napóleoni Francia Császárság erejének tetőfokán még nem érvényesültek. Az orosz cár szövetsége és az orosz fronton lekötött Török Birodalom ismeretében Napóleon újra felvethette a Nagy Sándor-i tervet, Európa és Ázsia birodalmainak egyesítését.

1807 márciusa és szeptembere között újabb francia kísérlet történt Egyiptom megszerzésére.²⁸ Gardane francia követ Perzsiába utazott, 1807. május 7-én sikerült szövetséget kötnie a sahhal: Franciaország támogatja Perzsiát, katonai kiképzőket gyűjt, a perzsák pedig segítséget nyújtanak az indiai expedícióhoz.²⁹ A francia–perzsa közeledést nem nézhette tétlenül Oroszország és Anglia sem, diplomáciai ellenlépéseket tettek: 1809 májusában a franciák keleti kapcsolatai megszakadtak, az angolok kötöttek szövetséget a sahhal.³⁰

Az angolok sikeresen léptek közbe a konstantinápolyi francia próbálkozásoknál is, 1808 áprilisában Sébastiani elhagyta Konstantinápolyt. Ezeknek az angol akcióknak pedig olyan messzemenő következményei lettek, amelyek végképp elzárták az utat a franciák elől.³¹ Az orosz szövetség közben egyre labilisabbá vált. Ausztria új koalíció létre-

hozásán munkálkodott, az angolok pedig megvetették a lábukat a portugál partokon. A rakoncátlankodó Ausztriát szomorú vég érte az ötödik koalíció háborújában. A schönbrunni békében, 1809. október 14-én elvesztette tengeri kijáratát, amit a már megszerzett velencei birtokokkal Illír Tartományok néven egyesítettek a franciák, Marmont marsall parancsnoksága és Napóleon védnöksége alatt.³²

Közel állt a megvalósításhoz Napóleonnak az a terve, amivel egy „itáliai tavat” szeretett volna létrehozni az Adriai-tenger partvidékének meghódításával: már csak az albán–görög tengerpartok meghódítása hiányzott.³³ A Portával viszont már csak a gyakori belpolitikai krízisek, személyi változások miatt is igen nehéz volt szövetségre lépni. Az angolok helyzeti előnyét a Porta belső viszonyainak, intrikáinak alapos ismerete eleve garantálta. Így aztán az 1809. évi angol–török szövetségi szerződésben kimondták, hogy a francia támadásokkal szemben Anglia védelmet nyújt a török partvidéken és a szigeteken, cserében pedig szabad kereskedelmet nyert Levante területén.³⁴ Az „itáliai tó” helyett egy „angol tó” kezdett kialakulni a keleti Mediterráneumban.

Anglia ellenőrizte Gibraltárt, a Baleárokot, Szardíniát, Szicíliát, Máltát, és ezzel a stratégiai bázissal kezdetett hozzá a Jón-szigetek meghódításához. Az angol blokád és a katonai támadás hatására elsőként Zante kapitulált, 1809. október 4-én. Október 8-án Kefallónia és Ithaka, 12-én Kythéra következett. 1810. április 16-án Lefkádá védői adták fel a reménytelen ellenállást. Április 21-én Napóleon utasította a külügyminisztert, hogy több évre való utánpótlással és ágyúkkal szerelje fel Korfut, szeptember 28-án pedig ezt írta: „Korfu napról napra fontosabb lesz, ha az angolok megszerzik, ők lesznek az Adriai-tenger urai.”³⁵

Ugyan a korfui erőd továbbra is tartotta magát, de Napóleonnak el kellett fordítania a tekintetét róla, mivel Oroszországgal elkerülhetetlenné vált a háború. Nem tudták megakadályozni a franciák az orosz békekötést, Ali janinai pasa pedig ezúttal az angolok oldalára állt.

Ausztria 1813 folyamán elfoglalta az Illír Tartományokat, az oroszok pedig nyugat felé tolták maguk előtt a menekülő franciákat. A dominóelv-szerűen újra csatasorba álló közép- és nyugat-európai államok a hatodik koalíció oldalán fordultak szembe Napóleon seregeivel, és az oroszok meg az osztrákok hiába gondolták át, hogy a franciák visszaszorításával csak Anglia malmára hajtják a vizet a nyugati hegemonia kérdésében, Napóleon nem volt hajlandó a kompromisszumos megoldások elfogadására.

A francia császár lemondása után még tartotta magát a korfui erőd, sőt Donzelot kormányzó el sem akarta hinni a lemondásra vonatkozó híreket. 1814. május 18-ra összehívta a szenátust, és átadta a hivatalos jelentéseket, majd az angolok fennhatóságát igazán el nem ismerve, a „Franciák Császára” helyett a „Franciák Királya” nevében átadta az erődöt.³⁶

A bécsi kongresszus Törökország kérdésében egységes álláspontra helyezkedett, nem avatkozott be a függetlenedésre váró népek oldalán, belügynek nyilvánította a problémát. Az oroszok tényleges igényt a tilsiti béke óta nem jelentettek be a Jón-szigetekre, az osztrákok tényterése a nagyhatalmak ellenállásába ütközött volna, így egy általános formulát állapítottak meg: a Párizsban 1815. november 5-én aláírt jóniai egyezményben egy általánosan elfogadható döntést hoztak, „szabad és független államnak” nyilvánították, és angol protektorátus alá helyezték a Hét Szigetet.³⁷ A franciák kiszorultak a keleti Mediterráneumból, és a Törökország gyengeségét kiaknázni próbáló, a térségben a hegemonia megszerzését célul kitűző, szemben álló felekké Oroszország és Nagy-Britannia váltak.

A keleti Mediterráneumban lezajlott angol–francia csatározásokat a brit birodalom nyerte meg. Ugyan Franciaország – jóllehet ingatag kontinentális hegemonia birtokában – közelebb feküdt a térséghez, de nem tudta legyőzni szárazföldi seregeivel az angol flottát. Azzal, hogy Franciaország Egyiptomra vagy Indiára tette volna át a hadszínteret, érzékenyen érintette volna a kereskedőket, de a brit birodalom épségét nem veszélyeztette. A francia flotta csak úgy lett volna versenyképes az angollal szemben, ha tartósan ki tudja terjeszteni a fennhatóságát Hollandiára, Hannoverre, Poroszországra, és hajóépítő erőforrásait egyesíti a sajátjaival. Bonaparte a kontinentális zárlattal nem tudta tartósan megakadályozni az angol tengeri kereskedelmet, és a kontinensen is csak olyan rövid időre került erőfölénybe, hogy ennyi idő alatt nem lett volna képes egy szigetországi invázióra.³⁸

Franciaország bármennyire is szeretne volna kiterjeszteni hegemoniáját Európára, geopolitikai helyzete és Angliával szembeni gazdasági hátránya nem tette lehetővé számára azt, hogy kilépve a közép-európai háborúkból tengerentúli erőforrásokat biztosítson magának.³⁹ Napóleon álmainak megvalósításakor leszerelte, kimerítette azokat a kontinentális hatalmakat (köztük a saját birodalmát is), amelyek gátat szabhattak volna az angol hegemon törekvéseknek, és így „megnyerette” az ellenfelével a száz éve zajló háborút, amelynek egyik sajátos színtere a keleti Mediterráneum volt.

Jegyzetek

- 1 *Hobsbawm, E. J.*: A forradalmak kora. Bp., 1986. 29.
- 2 *Kennedy, P.*: A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Bp., 1992. 114–115.
- 3 A Jón-szigetek: Korfu és a tőle délre eső hat nagyobb sziget: Paxi, Lefkáda, Kefallónia, Ithaka, Zante és Kythéra.
- 4 *Rodocanachi, E.*: Bonaparte et les îles Ioniennes (1797–1816). Paris, 1899. 33–34.
- 5 Uo. 39–41.
- 6 Uo. 63–65.
- 7 Uo. 65–66.
- 8 *Talleyrand, Ch. M.*: Értekezés annak előnyeiről, hogy a jelen körülmények között új gyarmatokat szerezzünk. Szeged, 1992. 13. (Documenta Historica 3.)
- 9 Állítólag ezt mondta Bonaparte Bourienne-nek: „Európa vakondtúrás! Itt sohasem voltak olyan nagy vagyonok és olyan nagy forradalmak, mint Keleten, ahol hatszázmillió ember él”. Idézi: *Manfred, A. Z.*: Napóleon. Bp., 1981. 42.
- 10 *Manfred, A. Z.*: i. m. 142–165.
- 11 *Horváth J.*: Anglia és Napóleon az európai koncert élén, 1801–1815. Nagyvárad, 1918. 7.
- 12 *Mouravieff, B.*: L’alliance russo-turque au milieu des guerres napoléoniennes. Bruxelles, 1954. 17–19.
- 13 *Rodocanachi, E.*: i. m. 178. vö. *Boppe, A.*: L’Albanie et Napoléon (1797–1814). Paris, 1914. 22.
- 14 *Mouravieff, B.*: i. m. 28–29.
- 15 Az orosz–török fennhatóság nyugalmat hozott a Jón-szigetek lakóinak életébe, 1800-ban, 1803-ban és 1806-ban alkotmányokat kaptak. Lásd *Camariano-Cioran*: Les îles Ioniennes de 1797 à 1807 et l’essor du courant philofrançais parmi les Grecs. = *Praktika Tritou Panioniou Szinedriou* 23–29. 9. 1965. Athén, 1967. I. köt. 104–105.
- 16 *Fournier Á.*: I. Napóleon császár életrajza. Bp., 1918. I. köt. 355.
- 17 *Lefebvre, G.*: Napóleon. Bp., 1975. 125.
- 18 *Horváth J.*: i. m. 10–11.
- 19 Uo. 9.
- 20 *Horváth J.*: Balkántörténeti tanulmányok. Nagyvárad, 1917. 58.

- 21 *Mouravieff, B.*: i. m. 114.
- 22 Uo. 116–119. vö. *Boppe, A.*: i. m. 74–85.
- 23 *Driault, E.*: *La politique orientale de Napoléon 1806–1808*. Paris, 1904. 61. vö. *Mouravieff, B.*: i. m. 145–148.
- 24 *Driault, E.*: i. m. 83.
- 25 *Mouravieff, B.*: i. m. 264–265.
- 26 A tilsiti béke. Szeged, 1992. (Documenta Historica 2.)
- 27 *Kennedy, P.*: i. m. 125–127.
- 28 *Horváth, J.*: *Anglia...* 17.
- 29 *Lefebvre, G.*: i. m. 244.
- 30 *Driault, E.*: i. m. 309.
- 31 Uo. 342.
- 32 A schönbrunni béke. Szeged, 1992. (Documenta Historica 4.)
- 33 *Driault, E.*: i. m. 268.
- 34 *Mouravieff, B.*: i. m. 305.
- 35 *Rodocanachi, E.*: i. m. 213–215.
- 36 Uo. 229.
- 37 Nemzetközi szerződések 1809–1825. (szerk. Horváth J.) Bp., 1924. 34. A szigeteket később megakadályozták abban, hogy csatlakozhassanak a görög szabadságharchoz, de az itt tanult katonák (keleti vadászok és hegyi vadászok) váltak a szabadságharc hőseivé. A Hét Sziget csak 1864-ben csatlakozhatott Görögországhoz.
- 38 *Kennedy, P.*: i. m. 93–94.
- 39 Uo. 82–83.

FRANCIAORSZÁG ÉS ITÁLIA 1848 ELŐESTÉJÉN

Ahogy Herzen látta

1847 januárjában Herzen a szellemet fojtogató, lelket gúzsba kötő Oroszországból külföldre utazott. Az ürügy – hiszen az éveken át száműzetésbe kényszerült, majd rendőri felügyelet alatt álló Herzennek jogcímet kellett találnia, hogy I. Miklós Oroszországában útlevelet kapjon – felesége gyógykezeltetése volt. Az ürügy nem teljesen mondvacsinált, de az elhatározásban egyéb okok játszottak döntő szerepet. Herzen nyugatos volt, aki meggyőződéssel hitte, vallotta, hogy Oroszország része Európának, az európai civilizációnak, így annak megismerését szükségesnek tartotta. Igaz ez még akkor is, ha elfogadjuk, hogy „Bizonyos gondolatai... érintkezési pontokat alkotnak a nyugatos és a szlavofil eszmevilág között”, és „forradalmi érzülete őt közelítette leginkább a szlavofilek közösségi eszményeihez, és amikor és amennyiben szembefordul a nyugati értékekkel, ő teszi a «legszlavofilebb» kritikai megállapításokat”.¹ Tegyük azonnal hozzá, hogy e szembefordulást éppen a valósággal való találkozás, szembesülés első élményei, tapasztalatai, majd az 1848-as forradalmak bukása, az ebből levont – nem mindenben helytálló – következtetések eredményezték.

Szerepet játszott Herzen döntésében az is, hogy a szlavofil–nyugatos vita ekkorra jutott addig a pontig, hogy megromlottak az irányzatok képviselői között a megelőző években igen emberinek, barátinak nevezhető kapcsolatok, sőt a nyugatos táboron belül is olyan mértékben megindult a nézetek ütközése, hogy évtizedes együttthaladás, véleményazonosság, mi több barátságok kérdőjeleződtek meg. Úgy vélem, elegendő a Herzen–Granovszkij vitára utalnunk. Az elutazás mellett szólt az is, hogy az orosz értelmiségi körökben az elvágyódás Oroszországból az 1840-es években szinte állandóan napirenden volt. A fojtogató önkényuralom, a haladó gondolkodású emberek tétlenségre kárhoztatása, az Oroszország-szerte lézengő „felesleges emberek” perspektívtalansága közepette e korántsem elszigetelt jelenséget nem egyetlen, de sajátos kiütkeresésnek tekinthetjük. Az okok között említést érdemel az is, hogy Herzen ifjúkora óta vágyakozott Nyugat-Európa, pontosabban Franciaország, Párizs után, ami – ismerve rajongását a nagy forradalom, a nagy eszmék bölcsője iránt – egyáltalán nem meglepő.

Az utazás során élményeket gyűjtve, befogadva sok mindent, ami új, ami más, mint hazájában, Herzen 1847. március 25-én érkezett Párizsba. A „sötét évek” Oroszországból való szabadulás, a reményteljes várakozás, a Párizsban élő barátok, ismerősök (Bakunyin, Szazonov, I. Turgenyev) valóban örömteli, gondtalan első napokat, heteket jelentettek. A nagy remények azonban hamarosan szertefoszlottak. A Franciaországról kialakított elképzelések, melyek az utópista szocialisták és Proudhon munkáin, valamint egy-egy Európában megfordult barát elmondásán alapultak, most szemtől szembe találkoztak a közvetlen valósággal. Lajos Fülöp polgári Franciaországát lépten-nyomon előbukkanó, mély szociális ellentétek, feszültségek, a júliusi monarchia polgárságát morális züllés, civilizációjának álszent képmutatása, népellenesség jellemzik.

Herzen az első benyomások hatására úgy döntött, hogy megosztja a látottakat, tapasztaltakat oroszországi barátaival, a Nyugat iránt érdeklődő, fogékony orosz értelmiséggel. Így született meg a *Levelek az Avenue Marigny-ról*, négy levélből álló ciklus, ame-

lyeket Herzen 1847. május 12. és 1847. szeptember 15. között írt, és a Szovremennyik (Kortárs) folyóiratban szánt publikálásra. Témánk szempontjából a levélciklus utolsó három levele tarthat számot érdeklődésre, hiszen az első levélben többnyire az utazás élményeivel, az állomáshelyek leírásával, helyenként vitatható következtetésekkel, bár sokszor érdekes epizódokkal találkozhat az olvasó.

Némiképpen meglepőnek tűnhet, hogy az 1840-es évek, a polgárkirályság társadalmának jellemzését Herzen a párizsi színházak repertoárjának bemutatásával kezdte. A dolgok lényegébe hatolva azonban azt kell mondanunk, hogy ez törvényszerűen következett Herzen azon nézetéből, amelynek központi gondolata a művészetek és a valóság elengedhetetlen kapcsolata, összefüggése. Ez szerinte a művészet valamennyi területén fontos kritérium, de a színház esetében még fokozottabban érvényes, hiszen a színművészet a legközvetlenebb módon képes kapcsolatot teremteni a közönséggel. A színész azonnal, közvetlenül lemérheti a hatást, amelyet játékaival a nézőben kivált: fölösleges, késleltető áttételek nincsenek. A néző a függöny legördüléséig egy más, a színészek, díszletek teremtette világban él, sőt tovább is az élmény hatása alatt marad. Egy-egy színdarabbal, egy-egy igazán jó színészi játékkal formálni lehet a közönség ízlését, szociális-politikai, erkölcsi nézeteit. Nyilvánvalóan e közvetlen élménynyújtás hatalmas erejére gondolt Herzen, amikor – egy színházi előadás után – naplójába (1842. szeptember 13.) az alábbiakat írta: „A színpad... az irodalom parlamentje, szószerző, ...a művészet temploma... Átala a jelenkor kérdéseit lehet megoldani, de legalábbis megtárgyalni, ...ami hatásában rendkívüli. Ez nem előadótérmi előadás, nem prédikáció, hanem valójában a minden részletében kibontott élet.”²

Az Avenue Marigny-ről írott levelek tanúsága szerint Herzen elvárása – az élet lényeges, aktuális kérdéseinek felvetése – a francia színházak többségében nem talált kielégítést. Az éles vagyoni, társadalmi különbségek tükröződéseként a színházakban játszott darabok zöme a polgárság sekélyes ízlésének felelt meg, vagyis „... a színpad mintegy a közönség kiegészítéséül szolgál, ...sehol a legkisebb érdeklődés ...a kor kérdesei iránt”.³ A valamikor forradalmi francia polgárságot csupán a bármi áron történő meggazdagodás érdekelte, szembefordult mindennel, amiben uralmának kikezdését, legcsekélyebb veszélyeztetését látta. E polgárságot a hazug, álszent, képmutató morál jellemezte, s mivel pénzével mindent megvásárolhatott, az ő vilásképe, életfelfogása uralta a színpadokat is. Ez pedig a színházi élet ellaposodásához vezetett, hiszen a polgárság szórakozása, színházba járása is képmutató öntömjénezés, olyan műveket nézett szívesen, amelyek őt kedvező színben tüntették fel, olyannak ábrázolták, amilyennek magát szerette volna látni önmaga, s mutatni mások előtt. Herzen kíméletlenül őszinte szókimondással rántotta le a leplet erről az életfelfogásról, mutatta meg a polgárság valódi arculatát, pellengérezte ki sajátosan értelmezett, álszent morálját.

A színpadi szerzők közül E. Scribe volt a legdivatosabb, aki ismerve a polgárság ízlését, mindent megtett, hogy azt kiszolgálja. Olyan színben tüntette fel a polgárságot, hogy az „... meghatódva saját jótékonykodásán, üzleti hősiességén és bolti költészetén, könnyezve nézi a Scribe által életre hívott alakokat. Felismerik magukat és eszményképeiket e hősökben...”⁴

Természetesen Herzen azt is meglátta, hogy nem csak ilyen színház létezett a század-közép francia fővárosában, hanem volt egy másik Párizs, egy másik színház, egy másik közönség is. Ez a másfajta közönség – a „*cenzuson* kívül állók”⁵, vagyis a munkások, szolgák, mosónők stb. – nem a fenti színházakat látogatta. E közönségnek a szórakozása is éppoly egyszerű és őszinte volt (bálok, szabadtéri komédiák), mint ami egész

egyéniségüket, életmódjukat jellemezte. Ha mégis színházi belépőre tudott költeni, akkor sem a burzsoá életmódot magasztaló előadásokat nézte meg, hanem az Olympia cirkuszt, a Théâtre historique vagy a Porte St-Martin műsorait részesítette előnyben, s döntése érthető és helyénvaló volt.

Ehhez a másfajta színházhoz sorolta, s nagyon pozitívan ítélte meg Herzen azokat a törekvéseket, amelyek a klasszikus francia színház hagyományainak ápolását tekintették feladatuknak. E tradíció továbbvitelében főként a Théâtre Français jeleskedett, ahol Corneille és Racine színművei arattak megérdemelt sikert. A klasszikus francia dráma hagyományait őrző előadások a színészek számára is valódi erőpróbát, igazi művészi feladatokat, tényleges alkotómunkát jelentettek.

A francia klasszikusokon, a színdarabjaikban nyújtott kimagasló alakításokon kívül talált Herzen egyéb értékeket is az 1847-es év elejének francia színházaiban. A kortárs írók művei közül a legmélyebb hatást Felix Pias: A párizsi guberáló c. darabja tette rá, amely jelentős sikerrel ment a Porte St-Martin-ban. Barátainak tájékoztatására Herzen részletesen leírta a korabeli Párizsban játszódó mű tartalmát.⁶ A cselekmény elmondása annyiban érdemel figyelmet, hogy kibontakozik előttünk a szereplők jellemzése, s kétséget kizáróan megítélhető, hogy Herzen egyértelműen a társadalom periferiáján tengődő (az alkalmi varrogatásból magát fenntartó Marie Didier és a hulladékokból szerzett maradékokon éppen csak vegetáló, öreg père Jean) szemszögéből értékelte a mondani valót. E jellemzésből az is kitűnik, hogy az uralkodó osztály képviselőinek és azok áldozatainak összeütközésénél az erkölcsi igazságtétel az utóbbiakat illeti meg.

Nem érdektelen megjegyezni, hogy Herzennek nem tetszett a darab melodramatikus befejezése, amit a III. Napóleon 1851. december 2-i államcsínye után emigrációba vonuló Felix Piasnak szóvá is tett. A szerző egyetértett e megjegyzéssel, de úgy vélte, hogy más végkifejlet esetén a darab Párizsban megbukott volna, mert „a francia nem szeret gyötrő töprengéssel vagy kétségekkel kijönni a színházból. Neki az kell, hogy az úgy legyen lezárva, hogy valamiként megvigasztalódjon, megbékéljen.”⁷

A szóban forgó darab – a valóság könyörtelen bemutatásán, így aktuális mondanivalóján túlmenően – sikerét F. Lemaître (1800–1876) nagyszerű színészi alakításának is köszönhetette. A darab e vonatkozásban is kiemelkedett a korabeli színházi előadások sorából, hiszen egy valóban tehetséges drámai színésznek teremtett lehetőséget – a guberáló szerepében – nagyságához méltó alakításra. Père Jean elesettségében is a gazdagok fölé emelkedő figurájának megformálása, a párizsi közönségen kívül, lenyűgözte Windsor előkelő nézőit, köztük Viktória királynőt is, aki az egyik előadás után meghatódva fordult F. Lemaître-hez: „Párizsban valóban sok ilyen szegény él?” „Sok, felség – válaszolta sóhajtva Lemaître. – Ők a párizsi írek!”⁸ A Herzen által leírtak – így történt vagy másként – sokat mondtak a színész és szerep találkozásáról, a színpadi figura és megteremtője egyéniségének, nézeteinek harmóniájáról.

Herzen tehát kétféle Párizsról írt: a munkások, szolgák, varrónők, szakácsok, pincérek („a cenzuson kívül rekedtek”, a választójoggal nem rendelkezők) Párizsáról és a polgárság, járadékosok, boltosok Párizsáról. Az előbbiek, a nép, csupa pozitív tulajdonság hordozói: őszinték, becsületesek, segítőkészek, tájékozottak, „a nagy hadsereg katonáinak gyermekei és unokái, a szekciók megöregedett tribunjainak gyermekei, unokái”⁹ – így Herzen szimpátiája az ő oldalukon állt. A polgárság, amely a korábbi forradalmakban aktív, az eszmék hordozója volt, mostanra hátrányára változott. Herzen úgy látta, hogy addig játszott haladó szerepet, amíg „törvényen kívül volt, most ...törvényhozó”,

„korábban együtt érzett az éhezővel, most miután Isten mindenféle földi jóval ellátta, megveti az éhezőket, nem hisz a szegénységben, azt lustaságnak tartja”.¹⁰

Herzen burzsoáellenességének egyik oka tehát az, hogy a társadalomnak ez az osztálya, csoportja a júliusi monarchia keretei között mássá lett: célját elérte, anyagi jólétet teremtett magának, politikai hatalmat kapott – így eszméit feladta, gazdasági, társadalmi, politikai nézetei megváltoztak. Látnunk kell azonban azt is, hogy az elítélő vélemény további okokra is visszavezethető. Egy ilyen ok például az, amit Herzen arisztokratizmusának nevezhetünk: a nemesi származású Herzen a második levélben némi nosztalgiával ír a francia nemességről, amely dicső múlttal, értékes civilizációval bírt, amely „fenségesen és gyönyörűen bukott meg; mint az erős gladiátor, látva az elodázhatatlan halált, dicsőn akart elesni; e hősiesség emlékműve 1789. augusztus 4-e, a feudális jogokról való önkéntes lemondás...”¹¹

A herzeni megállapítás „hősies önkéntességéről” lehet vitatkozni, számunkra azonban most az tűnik lényegesnek, hogy az arisztokrácia és a polgárság összevetésénél a levél írója az előbbieket többre tartotta, az utóbbiakról pedig kategorikusan kijelentette, hogy „...nincs nagy múltja, és semmilyen jövője. Egy rövid ideig jó volt mint tagadás, mint átmenet... Erejéből a harcra és a győzelemre futotta, de a győzelemmel nem tudott mit kezdeni: nem úgy nevelkedett.”¹² A polgári mentalitásból következett, hogy már a nagy forradalom idején, miközben az egyszerű nép vérént ontotta, hasznát húzta a háborúból, 1815 után választó és képviselő lett, 1830-ban pedig harcra buzdították a népet – a munkást, a diákot, a kispolgárt –, majd saját hatalmukat teremtették meg.¹³

A burzsoáziával szembeni ellenérzés egy másik okaként Herzen utópikus szocialista eszméi jelölhetők meg. Még Oroszországban, az 1830-as, 1840-es években megismerkedett az utópisták (főként Saint-Simon) műveivel, a tőkés fejlődés árnyoldalait látva Franciaországban nem lehetett kérdéses, hogy az alsóbb rétegek érdekében emeljen szót, nem csupán az utópista tanok következményeként, hanem a humánumtól indítatva is.

Az Avenue Marigny-ról küldött negyedik levélben (1847. szeptember 15.) Herzen voltaképpen a francia polgárságról az előzőekben megrajzolt képet erősítette, színesítette. Amíg azonban eddig a személyes benyomások, a színházak műsora, azok közönsége alapján alkotta az elmarasztaló ítéletet, itt megkísérelt mélyebb elemzést adni, így eszmefuttatásai érintették a gazdaság tudományát, a politikai (köz)gazdaságtant.

Herzen, aki úgy tartotta, hogy „Az anyagi jólétnek fontos szerepe van a társadalomban... De a társadalom fejlődésében a harc az eszmék harcának formájában zajlik le”,¹⁴ a bajok forrását az anyagiasság, a pénz eluralkodásával magyarázta. Abban az országban, ahol a „nagy eszmék” születtek, most az anyagi javak megteremtése került előtérbe. A megelőző évtizedekben hiba volt a gazdasági kérdések mellőzése, most viszont Franciaország a másik szélsőségbe esett: „a gazdasági kérdések mindent megöltek”.¹⁵ A politikai gazdaságtan „a gazdaság és a termelőeszközök fejlődésének elvont tudománya lett, amely az embert mint termelőerőt, mint gépet tekintette; számára a társadalom gyár, az állam piac... Semmi köze az emberhez”. Ez a tudomány a vagyontalanoknak semmit nem adott: „a ne nőszül meg, ne legyenek gyermekeid, menj Amerikába, dolgozz 12–14 órát naponta, vagy éhen halsz” antihumánus „tanácsaihoz” még hozzátette: „nem mindenki hivatalos az élet lakomájára”, s azt a leplezetlen ironiát, hogy „a koldus ugyanazokkal az állampolgári jogokkal rendelkezik, mint Rotschild”.¹⁶ Vagyis a gazdaságtan tudománya sem hozott változást a szegényeknek, a kardinális kérdés, miszerint „a legnehezebb szociális feladat: megérteni a személyiségi jogok teljes szentségét, de

nem szétzúzni, atomjaira törni a társadalmat”, nem nyert megoldást. „Ezt, valószínűleg, maga a történelem oldja meg a jövőben”¹⁷ – írta Herzen.

A fentiekben tükröződött Herzen elvesztett bizalma a különféle szocialista, gazdasági elméletekben, illetőleg azok megvalósíthatatlanságában, ugyanakkor felsejlett az egyes ember sorsa, joga az individuális, atomizált kapitalista társadalomban, s innét már csupán néhány lépés a később levont következtetés: Oroszország számára a nyugati fejlődés útja nem kívánatos, a faluközösség oldhatja fel az egyén és közösség ellentmondását, vagyis az orosz szocializmushoz vezető út egyik kiindulópontjához jutott el Herzen.

A negyedik levélnek még az a gondolatsora érdemel említést, amely azt fejtegette, hogy a nép viszonya is megváltozott a polgársághoz. Korábban bízott benne, mert úgy vélte, az ő jogaiért is küzd, most viszont már szembefordult vele, s Herzen úgy látta „A harc elkezdődött; ki győz majd, nem nehéz megjósolni: előbb vagy utóbb győz majd az új. Ez a történelem útja. Nem a jogban, nem az igazságosságban, hanem az erőben és a korszerűségben van a kérdés kulcsa.”¹⁸ Herzen tehát 1847 szeptemberében mintegy „előrevetítette” az 1848-as februári forradalmat, s ekkor még hitt az új erő, a majdan a polgárság ellen forduló tömeg győzelmében.

A francia polgárságról Herzen által megrajzolt kép – amely ha nem is utasítja el a nyugati fejlődés követését, mint majd az 1848-as forradalmak bukása után, de helyenként megkérdőjelezi – a nyugatosok, (majdani) liberálisok meglepetését, szemrehányását, el-lenézését, felháborodását váltotta ki. A baráti viszony, a politikai nézetkülönbségek, a megnyilatkozók temperamentuma függvényében némelyek egyoldalúságot, sok felszínességet, megint mások tudatos ferdítést, vagy az európai viszonyok kigúnyolását emlegették.¹⁹ Tegyük hozzá: az egyoldalúság, helyenkénti felszínesség nem volt alaptalan; elegendő csupán arra utalnunk, hogy Herzen a burzsoá kifejezést használva nem mindig fejtette ki pontosan, mely csoportjáról, rétegéről van szó. Bírálata többnyire a júliusi monarchia hatalmon lévő pénzarisztokráciáját illette, rá vonatkozott. Amikor viszont a morális züllést, a művészetek iránti közömbösséget, sekélyes ízlést, az alakoskodást ítélte el, ez legalább olyan mértékben a kispolgári mentalitás bírálata, elvetése is.

A Granovszkij, Botkin, Annjenkov, Galahov, Belinszkij által írottak hangulatilag – eltérő mértékben – hatottak ugyan Herzenre, de véleményében alapvetően nem ingatták meg. Franciaországot elhagyva, már a Rómából írt első levélben kiábrándultságának hangot adva összegezte meglátását a francia viszonyokról: „Halott minden: az irodalom, a színház, a politika, a közélet... Guizot az egyik oldalon, a szürke ellenzék gyermeki gügyögése a másikon – ez rémítően borzalmas!”²⁰

A keserűség szülte szavak elegendő magyarázatul szolgálnak, hogy Herzen 1847. október 21-én elindult Párizsból Itáliába. 1847 végét, 1848 elejét, mintegy öt hónapot töltött Itália földjén, többségét Rómában és Nápolyban. Olyan időszak volt ez, amikor az itáliai nemzeti mozgalom úgymond a cselekvés szakaszába lépett.

A látottakat, tapasztaltakat, a levont tanulságokat a *Levelek a Via del Corsóról*, négy részből álló levélciklusban rögzítette. Az írások sok-sok vonatkozásban érdeklődésre tarthatnak számot. Kézenfekvő lehetne, csábító feladat már az útvonal követése is, a postakocsi-megállóhelyeken látottak felidézése. Herzen nagyon jó megfigyelő, tájékozott, remek stílusban írt a csodálatot kiváltó itáliai tájakról, városokról, a dicső múltról, a középkori Itália általa szomorúnak ítélt történelméről vagy a reneszánsz eredményezte fellendülésről, a reformációról. E levelekről már írásukkor tudta, hogy nem kerülnek közlésre orosz folyóiratban, ezért megállapításai bátrabbak, ha helyenként megkérdőjelezhetők is, értékesek.

Mondandónk szándékától indítatva a következő kérdéskörökre kívánunk összpontosítani: a korabeli történelmi események ismerete, azok értékelése; a jelentős szerepet játszó vagy Herzen által annak ítélt személyek bemutatása; és a tömegmozgalom, azaz a levelek írója által népek látott emberek részvétele az eseményekben. A három kiemelt témakör, természetesen, nem választható el élesen, metszéspontjaik, összefüggéseik a történesek logikájából következnek.

Herzen történelmi ismereteit elismerő jelzőkkel illelhetjük. Itt nem a közismert eseményekre (Itália és a francia forradalom, Itália és Napóleon, a bécsi kongresszus döntései, Metternich szerepe, az itáliai nemzeti mozgalom az 1830–40-es években) gondolunk, hanem azokra, amelyek a közelmúltban zajlottak, illetve a tárgyalt időszakban zajlanak. A mondottak illusztrálására következzen egy Genováról tett, szinte futó megjegyzés: „Itt járt Károly Albert, a város a reformot és a megbékélést ünnepelte.”²¹ Az idézett mondat nem azért érdemel említést, mert arra utal, hogy a Genovai Köztársaságot a bécsi kongresszus felszámolta, a Szárd–Piemonti Királysághoz csatolta, s az ellentétek oldódása az 1840-es évek vége felé mutatható ki; és nem is azért, mert utalás van benne az 1847 októberében az uralkodó által hozott igazságszolgáltatási reformra, hanem azért, mert az említett reformok értékelése időtállóan bizonyult: „A változtatások és jogok, amelyeket Károly Albert adott, rendkívül szerények... és IX. Pius és a toscanai herceg reformjai után elkerülhetetlenek, elodázhatatlanok voltak”.²² További példaként említhetők a Rómában lejátszódó események. Herzen jól látta, hogy – részben a Mazzini-féle sikertelen kísérletek ellenhatásaként is – 1846 körül az egységesítő mozgalomnak az az iránya kerekedett felül, amely a pápai állam égisze alatt vélte megvalósíthatónak Itália egyesítését.

Az 1846-ban pápává választott Giovanni Mastai-Ferretti bíboros, IX. Pius egy reform-sorozatnak nyitott utat. 1846. július 17. – amnesztia a politikai elítélteknek; 1847 tavasza – az egyházi cenzúra enyhítése, polgári sajtó engedélyezése, önkormányzat Rómának; 1847. október – Államtanács létrehozása, részben világi tagokkal, polgárőrség felállítása, klubok, demonstrációk engedélyezése. Mindezek azt mutatták, a pápa megértette a kor szellemét, s ha intézkedései óvatosak, mérsékeltek voltak is, más itáliai államokban is követésre találtak, így hatásuk az egységmozgalom szempontjából nem jelentéktelen.

Az előbbiekhöz hasonlóan mély, részletes ismeretanyagról és összefüggésekről olvashatunk, amikor Herzen a nápolyi eseményeket írta le, illetve kommentálta. A Nápolyban történteknek Herzen már a palermói felkelés után volt szemtanúja. Így nemcsak az amnesztiatörvény okozta örömnövepet, a kiszabadultak számára adott díszebédet a Cafe del’Európában, az esti fáklyásmenetet, a S. Carlo Színházban a tiszteletükre rendezett hangversenyt hallhatta, láthatta, de jelen volt a S. Francesco di Paolo-székesegyházban, amikor a király esküt tett az alkotmányra (1848. február 11.). Ezzel kapcsolatban egészen apró részleteket is megfigyelt (a király hanghordozása a szöveg olvasásakor, a ceremónia befejezése után, lóraszállás előtt II. Ferdinánd szinte titokban, észrevétlenül vetett keresztet), de alig néhány héttel később azt is megjegyezte, hogy a IX. Pius pápa által kihirdetett alkotmány (Róma, 1848. március 16.) megkésett, és rosszabb is a nápolyi alkotmánynál. Szerinte a párizsi forradalom előtt jelenthetett volna valamit, de február 24-e után egy csapásra elvesztette jelentőségét. A pápai alkotmány egyébként is „a katolikus teokrácia és az angol parlamentarizmus torz keveréke”.²³ A pápa és a Szent Kollégium a két kamara javaslatait elvetheti, az, hogy minden világi témáról cenzúra nélkül lehet írni, pedig frázis, mert az, hogy mi a világi: már cenzúra dönti el. A herzeni értékelés fő vonalaiban ma is megállja helyét.²⁴

Szellemes, ugyanakkor ironikus talán túlzó is az a megjegyzése, hogy „az alkotmányban az a legjobb, hogy bizonyította az alkotmányos pápaság *lehetőségét*, mindezt akkor, amikor a világ arról kezdett meggyőződni, hogy *semmilyen* pápára nincs szükség”. Ez az alkotmány a demokratáknak kevés volt, a régi rend híveinek sok, a liberálisokat elégtette ki, akik „a *mérsékelt* haladást szeretik, jobban mondva inkább a mérsékeltséget, mint a haladást”.²⁵

A pápai alkotmányról írott gondolatok már át is vezetnek bennünket a történelmi személyiségekhez, azok jellemzéséhez, hiszen sokat mondanak IX. Piusról. Herzen, akinek szépírói vénája ekkor már közismert, színes portrét festett a forradalom előtti évek és a forradalom első hónapjainak egyik legjelentősebb, bár ellentmondásoktól nem mentes alakjáról. Többször, más-más körülmények között (istentisztelet, áldásosztás, demonstráció idején Róma utcáin) látta a pápát, így a külső jegyekből kiindulva, majd múltját, jelen tetteit értékelve jutott el jellemének legfontosabbnak tartott jegyeihez. Szerinte már a megválasztásában is szerepet játszottak olyan emberi tulajdonságai, mint szerénység, jóindulat, egyéniségének gyengesége. A bíborosok, akik „nem számoltak a kör szellemével”,²⁶ irányítható egyházfőt láttak benne. Az első évek már korábban említett reformjai, amivel elnyerte a római nép bizalmát, az, hogy e reformok keresztülvitelében szembefordult a bíborosi testület konzervatív tagjaival, azt a látszatot táplálták, hogy a pápa elfogadta a kihívást, megértette a történelmi szükségszerűséget, és alkalmas személy lehet arra, hogy az egységesítő mozgalom élére álljon.

Az események menete azonban IX. Piuszt elbizonytalanította, majd meghátrálásra készítette. Herzen ennek első jeleit már 1847. december 31-én felfedezni vélte, amikor – tanácsadói sugallatára – a pápa nem jelent meg erkélyén a tüntető tömeg előtt, majd 1848 januárjának, februárjának eseményei már egyértelműen túlhaladtak szándékán. Az olyan jellemvonások, mint határozatlanság, habozás, az események után kullogás, fokozatosan eltávolították a tömegtől, így Herzen számára teljesen természetes volt, hogy a korábban ünnepelt egyházfő elvesztette népszerűségét. Amikor 1848. február 3-án a Nápolyi Királyságban történtek miatt Rómában nagy ünneplést rendeztek „a Viva Pio nono kiáltáshoz mindig hozzátették: e la costituzione e la liberta”.²⁷

A párizsi, a bécsi forradalom, a milánói felkelés (1848. március 18.) Rómában a radikális erőket mozgósította. A pápa – tömegnyomásra!? – üdvözölte ugyan a lombard felkelést, de amikor toborzás indult meg az osztrákok ellen, megint visszakozott, mert csak „megengedte az önkénteseknek, de nem *parancsolta* meg, ...mivel a Szentatya *nem tartja összeegyeztethetőnek a háborút hivatalával, tisztségével*”.²⁸ Ugyanakkor azt a hibát is elkövette, hogy nem áldotta meg az önkéntesek zászlóit, csupán a csapatok vezetőit. Herzen meglehetősen keményen ítélte meg a fentiekért a pápát, mielőbbi halált kívánva neki, hogy felelhessen a történelem ítélőszéke előtt.²⁹

IX. Pius az események sodrában valóban egyre távolabb került az olasz nemzeti mozgalomtól, majd szakított is vele. Az utóbbiról Herzen már nem írt, de az ehhez vezető lépésekről többnyire ma is helytálló gondolatokat vetett papírra. Ugyanakkor néhány kérdést fel kell vetnünk: nem voltak-e túlzottak az elvárások? Valóban olyan közel volt-e valaha is a pápa a tömeghez, ahogyan Herzen láttatja? A nép és a pápa „szövetsége” csak az egyházfő miatt bomlott fel? Herzen nem látta, valószínűleg nem is láthatta, hogy Itália egyesítése pápai főség alatt, azaz a világi érdek és a pápaság egyházi érdekei olyan ellentmondást jelentettek, amelyet IX. Pius talán nem is akart, de nem is tudhatott feloldani.

Az itáliai események szereplői közül Herzen számára messze legszimpatikusabb

Angelo Brunetti Cicerovacchio (1800–1849), egy egyszerű szállítómunkás, aki az 1846–48-as népmozgalmak egyik szervezője, vezetője volt. Történelmi személy, de Herzen lelkesült ábrázolásában „népmesei” jegyek is fellelhetők alakjában. Brunetti az a római népvezér, a becsületes római plebejus, aki közel áll a néphez, ismeri szándékát. Politikai tisztánlátás jellemzi, ugyanakkor ravaszság is, ily módon az uralkodó köröket is képes befolyásolni. Ő az, aki kritikus helyzetekben is talál megoldást. Makulátlan tisztasága, egyszerűsége legendát teremtett a nép körében. Cicerovacchio az antik néptribun és az orosz népi hősök összes jó tulajdonságának hordozója, azok szerencsés ötvöze. Jellemét, az ügy iránti odaadását jól illusztrálja az alábbi epizód: amikor a milánói felkelés megsegítésére Rómában önkénteseket toboroztak, megjelent Brunetti is, tizenöt éves fiával együtt. Mivel tudomására hozták, hogy rá Rómában nagyobb szükség van, mint Lombardiában, így szólt: „Itt a fiam, húsom és vérem, a hazának ajánlom.”³⁰ Az antik hősökre emlékeztető jelenet magát Herzent is könnyekig meghatotta. (Brunetti fegyverrel vett részt a Római Köztársaság védelmében, majd a bukás után Garibaldival együtt a velencei forradalom védelmére sietett, de elfogták és fiaival együtt az osztrákok agyonlőtték.)

A Franciaországban tapasztalt passzivitás után Herzent elragadtatással töltötte el az Itáliában megélt politikai élet. Már Rómában feltűnt neki, hogy az itáliai városokban az egyszerű emberek is politizálnak, Livornóban pedig leplezetlen csodálattal vette szemügyre a polgárőrség (civica) tagját, „az il popolo armato”-t.³¹

Mind Rómában, mind Nápolyban szemtanúja volt tömegdemonstrációknak, s ezekről lenyűgöző képeket festett. A népmozgalom (Oroszország után nem csoda) annyira újnak, másnak, szinte hihetetlennek tűnt, hogy ezekről csupa dicsérő, lelkesült szavakat olvashatunk.

A nép megmozdulásai – már a forradalmak előtt is – befolyásolták, előrelelendítették az események menetét. Herzen ábrázolásában a tömeg méltóságteljes, fegyelmezett és nyugodt maradt akkor is, amikor megbántották. (A pápa 1847. december 31-én nem mutatkozott az öt éltető tömeg előtt.) A nép megbocsátó, ezek után, 1848. január 2-án a húszezer ember fegyelmezetten vonult Róma utcáin áldást kérni, pedig seholy rendőr, csendőr, a polgárőrség tagjai pedig együtt vonultak velük.

A Nápolyban történtek Rómában is tömegmozdulást szítottak; 1848. február 3-án, a pápai sárga–fehér kokárda helyett a háromszínű tűzték ki, az ujjongó nép bejárta a várost, de a pápai lakosztályhoz már nem ment el.

A Nápolyi Királyságban a már említett alkotmány aláírása, a király esküje még a rómainál is hevesebb ünneplést, demonstrációt eredményezett, amelyen a dél-itáliai temperamentum minden kelléke (fáklyásmenet, sapkadobálás, kipirult arcok, csillogó szemek, örömben könnyező, ölelkező ismerősök, ismeretlenek) látható volt.

De Herzen azt is meglátta, hogy a tömeg nemcsak visszafogott, ünneplő tud lenni, de öntevékeny, félelmetes erő is. Amikor Rómába eljutott a milánói felkelés, illetve az osztrák ellenlépések híre, a felháborodott római lakosság leverte az osztrák követségről a címet; azt meggyalázták, számár farkához kötve vontatták Róma utcáin, sárral dobálták,³² majd a fegyverraktárhoz indultak, hogy önkéntesként fegyverrel harcoljanak nem csupán Lombardia függetlenségéért, de egész Itália egységéért is. A toborzásról, a fiatalos lelkesedésről Herzen olyan szemléletes leírást adott, hogy az olvasó úgy érezheti, maga is jelen van, személyesen éli meg a felemelő eseményeket, a hősiek odaadást.

A pezsgő–forrongó itáliai politikai élet 1847 végén, a szemtanúként átélt események 1848 első hónapjaiban – a párizsi kiábrándultság után – Herzent várakozásokkal töltötték

el, hitet adtak neki Itália jövőjét illetően. Mégis a párizsi és az azt követő forradalmak fejleményei arra készítették, hogy az új reményeket tápláló, Európa forradalmainak ismét serkentőjévé lett francia fővárosba utazzon. A forradalmak centrumában tanúja volt a reményt keltő napoknak, a felfelé ívelésnek, a választásoknak, majd a tragikus júniusi eseményeknek, amelyek messzemenő következtetésekhez, Európa „kiégettségének” elméletéhez, Oroszország küldetésének gondolatsorához vezettek. (Ld. Vihar után, 1848; Franciaország és Itália, 1848; Oroszország, 1849; Az oroszországi forradalmi eszmék fejlődéséről, 1851 stb.)

A Via del Corsóról írott levelek nem kerültek publikálásra Oroszországban, így az otthoni kortársak erre nem reagálhattak. A kritikai megjegyzések mégsem maradtak el; jókora késéssel, a szovjet történettudomány részéről érkeztek.³³ Akadnak közöttük elgondolkodtatóak, elfogadhatóak: „romantikus lelkesedés, Herzen ifjúkori álmainak új-jáéledése Itáliában”, vagy „a tömeg alatt a városi lakost érti, a parasztság ábrázolása szubjektív”, mert Herzen rokon vonást keresett és talált az itáliai és az orosz paraszt között, „nem fordított kellő figyelmet a szociális-gazdasági viszonyokra”.

A kritikai megjegyzések másik csoportja – s ez mélyebb elemzés nélkül is bizonyítható – történelmietlen felvetés. A teljesség igénye nélkül: Herzen „nem látta helyesen az osztálytartalmat, az itáliai felszabadító mozgalom burzsoá jellegét”; „az itáliai burzsoázia idealista pozícióban állott”; „a polgárság még forradalmi az osztályviszonyok, osztályellentétek fejletlen volta miatt”, ezért lehettek Herzennek illúziói; „nem talált megfelelő okokat a parasztság passzivitására” stb. Vajon ki látta, ki láthatta *akkor és ott* mindezeket? Érzékelhetőek voltak-e az osztályviszonyok, az osztályellentétek mélységei, amiket egyébként is háttérbe szoríthatott a nemzeti, függetlenségi eszme?!

Mindezek a kérdések nem azt jelentik, hogy Herzen csálhatatlan, tévedhetetlen. Meglátásai itt-ott lehetnek felszínesek, következtetései szubjektívek, uram bocsá tendenciózusak, romantikus lelkesedése befolyásolhatta személyek megítélését, de a franciaországi, itáliai levelek sokszínű ismeretanyagot, az átélt, személyesen megtapasztalt *történelem* annyi szépségét, bonyolultságát rejtik, hogy (újra)tanulmányozásuk napjainkban is méltán tarthat számat érdeklődésre.

Jegyzetek

- 1 *Köves Erzsébet*: Kelet és Nyugat. Orosz eszmék I. Miklós korában. Budapest, 1982. 156.
- 2 *Herzen, A. I.*: Szobranyije szocsinyenyij v tridcatyi tomah (a továbbiakban Szobr. szocs.). Moszkva, 1954–1965. T. II. 227.
- 3 Szobr. szocs. T. XXIII. 19–20.
- 4 Szobr. szocs. T. V. 34.
- 5 Szobr. szocs. T. V. 29.
- 6 Szobr. szocs. T. V. 42–49.
- 7 Szobr. szocs. T. XIV. 357.
- 8 Szobr. szocs. T. XVII. 268.
- 9 Szobr. szocs. T. V. 31.
- 10 Szobr. szocs. T. V. 33.
- 11 Szobr. szocs. T. V. 34.
- 12 Szobr. szocs. T. V. 34.
- 13 Szobr. szocs. T. V. 35.
- 14 *Niederhauser Emil–Sargina Ludmilla*: Az orosz kultúra a XIX. században. Budapest, 1970. 90.
- 15 Szobr. szocs. T. V. 60.

- 16 Szobr. szocs. T. V. 61.
- 17 Szobr. szocs. T. V. 61.
- 18 Szobr. szocs. T. V. 66.
- 19 *Köves Erzsébet*: i. m. 166., valamint *Kovács Endre*: Herzen. Budapest, 1978. 166–167.
- 20 Szobr. szocs. T. V. 68.
- 21 Szobr. szocs. T. V. 77.
- 22 Szobr. szocs. T. V. 77.
- 23 Szobr. szocs. T. V. 124.
- 24 *Gergely Jenő*: A pápaság története. Budapest, 1982. 288.
- 25 Szobr. szocs. T. V. 124.
- 26 Szobr. szocs. T. V. 105.
- 27 Szobr. szocs. T. V. 97.
- 28 Szobr. szocs. T. V. 130.
- 29 Szobr. szocs. T. V. 131.
- 30 Szobr. szocs. T. V. 129.
- 31 Szobr. szocs. T. V. 78.
- 32 Szobr. szocs. T. V. 127.
- 33 *Elszberg, J.*: Gercen. Moszkva, 1951. 202–212. és Moszkva, 1956. 235–244., valamint Kommentarii. Szobr. szocs. T. V. 455–462.

A DREYFUS-ÜGY LEGÚJABB IRODALMÁRÓL

A franciák a nagy kezdőbetűvel írott „Ügy” (L’Affaire) alatt egyértelműen a Dreyfus-ügyet értik, s ez önmagában is sokat elárul arról, hogy milyen fontos helyet tölt be ez a hosszú eseménysor a nemzet emlékezetében. És hogy a zsidó származású, ártatlanul elítélt kapitány pere száz év múltán is Ügy maradjon, erről a jelenlegi francia hadsereg hadtörténeti szolgálatát vezető Paul Gaujac ezredes gondoskodott. A párizsi Liberation hasábjain 1994 elején kifejtette, hogy a Dreyfust védelmezők egy évszázaddal ezelőtt részben a baloldaliak, részben pedig olyan republikánusok közül kerültek ki, akik abban az időpontban, amikor Németország rohamosan fegyverkezett, rombolni akarták a francia titkosszolgálat, tágabban a hadsereg tekintélyét. Végeredményben tehát hazafiatlansággal vádolta meg az akkori szocialistákat, ráadásul célzatosan kifejtette, hogy a magyar származású Theodor Herzl cionista eszméinek kialakulása is a Dreyfus-ügy hatására következett be. Ez a politikai bomba kínos órákat szerzett a hadügyminiszternek, François Léotardnak, aki azonban gyorsan döntött: azonnali hatállyal elbocsátotta állásából a politikai botrányt okozó ezredest.¹

Természetesnek kell tekintenünk, hogy az évforduló a történész szakma számos képviselőjét is megmozgatta. A következőkben arra teszek kísérletet, hogy elsősorban az érthetően gyorsabban reagáló sajtó és a birtokomban lévő néhány újabb monográfia alapján ismertessem az új szempontokat és tudományos eredményeket. Az így kialakuló kép szükségképpen torzó lesz, hiszen az 1994-es könyvtermés még nem érkezhett be a magyarországi könyvtárakba. Egy másik előrevetett megjegyzés: a rövidség kedvéért ismertnek tekintem a Dreyfus-per fő eseményeit, annál is inkább, mert az Ügy köztudottan nem azonos a perrel, jóval nagyobb horderejű, és számos összetevője van, továbbá mert a kapitány ártatlanságához ma már nem férhet kétség, és a viták egészen más kérdésekről folynak.

Számos hasznos információja és egy nagyon fontos elvi megállapítása miatt érdemli meg figyelmünket Nicolas Weill recenziója. „Jó ezer mű és a centenáriumot kísérő kiadói tevékenység bizonyítja, hogy a Dreyfus-ügy a kollaboráció és az algériai háború mellett elfoglalta helyét a jelenkori Franciaország idegesítő traumái között.”² Márpedig saját történelmünkéből tudjuk, hogy a nemzettudatot ért maradandó sokkhatásra nagyon oda kell figyelni. A recenzens másik általános érvényű megállapítása úgy hangzik, hogy a könyvújdonságok és régi művek új kiadásainak tanúsága szerint a szerzők a bonyodalmakat igyekeznek felderíteni, amelyekből egy évszázad múltán is bőven akad. Így például a Mil neuf cent című folyóirat egy egész számot szentelt annak a kérdésnek, mivel magyarázható meg azoknak a közéleti személyiségeknek a magatartása, akik egész vagyonukat és tekintélyüket latba vetve azonnal bekapcsolódtak ebbe az egyenlőtlen harcba, szembeszállva a közvéleménnyel. (Zola, Durkheim, Proust, Degas, Barres és Brunetière.)

Mona Ozouf „Alfred családja” címmel jelentetett meg recenziót Michel Burns monográfiájáról.³ Burns a Dreyfus család történetét követve próbálta megmagyarázni a kapitány személyiségének rejtélyét. Ozouf Léon Blum epés megjegyzésére emlékezteti

olvasóját, aki szerint Alfred Dreyfus nem tudta volna elmesélni saját történetét. Szerény, komoly gondolkodású ember volt, akiben néma és rendíthetetlen bátorságon kívül semmi sem volt a hősből. Hiányzott belőle az ékesszólás képessége, bírái előtt nem talált rá „az ártatlanság kiáltására”. Az Ördög-szigetről küldött leveleiben nyoma sincs lázadásnak. Blum odáig ment, hogy feltételezte: ha nem így hívták volna, nem lett volna belőle dreyfussard.

A rejtélyt mármint az okozza, hogy a kapitány azokkal az értékekkel volt szolidáris, amelyeket éppen ellenségei fenyegettek, és majdnem semmilyen szolidaritás nem fedezhető fel nála a zsidók iránt. Levelei e tekintetben is némák. Burns családtörténeti monográfiájában nyomon követi a család útját az elzászi Rixheimtől – az ott élő Abraham Israeltől – kezdve egészen Párizsig. A nevezetes ősnak Rixheimben kóser húsüzlete volt. 43 évesen élte meg azt a napot, amikor a forradalom megadta a zsidóknak a polgárjogot. Fia, Jacob, már némi földet is szerzett. Az ő fia volt az a Raphael, aki Mulhouse-ba áttelepülve tekintélyes földbirtokra tett szert, sőt textilüzemet is létrehozott, és nagyiparossá vált. Mindazonáltal hű maradt ősei vallásához, a „judeo-elzászi” nyelvet beszélte. Legidősebb fiának azonban – a bibliai nevet elhagyva – a Jacques nevet adta, a legkisebbik pedig (történetünk hőse) az Alfred nevet kapta. A német hadsereg bevonulása, 1870 után megkezdődött a család diaszpórája (Bázel, Carpentras, Grenoble és Párizs). A legidősebb fivér Mulhouse-ban maradt, hogy óvja és gyarapítsa a családi vagyont, de többen már francia állampolgárságért folyamodtak. A harmadik köztársaság megszilárdulásának évtizedeiben republikánusokká lettek, mélységesen hittek az emberi jogokban, a francia nemzet géniuszában, és már csak kevés szál kötötte őket a zárt vallási közösséghez, egész gondolkodásukat, mentalitásukat a demokratikus asszimiláció határozta meg. Ezért nem tudták meggyőzni barátai a kapitányt arról, hogy egy antiszemita hullám áldozata. Ebből az értelmezésből kiindulva válik érhetővé Burns végkövetkeztetése: Dreyfus különös érzéketlensége az Ügy iránt nem egyéni eltévelyedés, hanem az emancipáción nyugvó családi összetartozás egyenes következménye.

Részben ugyanezt a kérdést feszegeti Pierre Vidal-Naquet abban az előszóban, amelyet Dreyfus *Cinq Années de ma vie* (1894–1899) című művének új kiadásához írt. (Páris, 1982.) Dreyfus teljes hallgatásba burkolózott a zsidósághoz való tartozását illetően. Nem akart zsidó áldozat lenni, ezért például említést sem tett az antiszemiták durva sértegetéseiről, amikor lefokozását írta le, pedig erről minden szemtanú megemlékezett. Híveinek többségével egyezően a laikus értékekben hitt, vagyis a közélet elvilágiasítását kívánta. Röviden: francia citoyennek és nem zsidónak vallotta magát. Tökéletesen ellentétes egyéniség volt a kapitány hű testvére, Mathieu Dreyfus, akinek a visszaemlékezései teljes terjedelmükben csak 1978-ban jelentek meg.⁴ Amint az előszóból is kitűnik, a szerző nem volt dreyfussard a szó tulajdonképpeni értelmében, mert ez az utóbbi kifejezés választást, állásfoglalást, tudatosan vállalt kiállást jelentett. Mathieu egyszerűen testvér volt, aki a legtermészetesebb módon vette át a család vezetését fivére letartóztatása után. Jellemző módon kezdi az általa megélt történet elbeszélését. „1894. október 31-én, mint minden szerdán, a mulhouse-i tőzsdén voltam, amikor egy táviratot adtak át nekem. Sógornóm, Lucie kérte, hogy azonnal induljak Párizsba egy rendkívül sürgős ügy miatt. Fivéremről, Alfredről lehetett csak szó, mivel sógornóm írta alá a táviratot, anélkül, hogy szót ejtett volna róla. Minden bizonnyal valami súlyos dolog történt vele, de mi? Miért ez a hirtelen hívás? Mindenféle hipotézist gyártottam, az egyik valószínűtlenebb volt, mint a másik. Sajnos a valóság minden elképzelésemet felülmúlta.”⁵

Amikor Mathieu felszállt a Párizsba induló vonatra, nem tudta és nem is tudhatta,

hogy egy több mint egy évtizeden át tartó, szüntelen helytállást követelő harc vár rá. Nem elvont eszmék és fogalmak, hanem a zsidó családokra az ókortól jellemző szoros összetartás indította cselekvésre. Ehhez hozzá kell tenni, hogy az összetartozás érzése Elzászban még erősebb volt mint másutt, nyilván e történeti táj különleges sorsára visszavezethetően. Ami Mathieu-nek a perben játszott tényleges szerepét illeti, legnagyobb tette kétségtől az a panasz volt, amit 1897. november 15-én juttatott el Billot tábornok hadügyminiszterhez. Ebben Walsin-Esterházyt vádolta meg a perben oly nagy hirhedsége szert tett kémjelentés, a bordereau szerzőségével. Mathieu Dreyfus memoárjairól még el kell mondani, hogy regényes formában írta meg a tolla alól bőven áradó eseményeket.

Kis terjedelmű, ám igen harcos könyvecske szól az Ügy és a sajtó kapcsolatáról.⁶ Idézem szerzőjének, Patrice Bousselnek egyik alapvető megállapítását: „Az Ügy elkerülhetetlen módon a sajtó hatalmának legrendkívülbb és legellentmondásosabb megnyilvánulása volt és marad”.⁷ Tanulságos a francia antiszemitizmus előzményeinek taglalása. Ennek kapcsán magyar vonatkozású adalékokra is bukkanhatunk: Franciaország „tisztességes emberei” felháborodva tiltakoztak a magyarországi atrocitások miatt, amelyekre 1883 nyarán, a tiszaeszlári vérváddal kapcsolatban került sor. (Más feldolgozásban is találkoztam ezzel az adattal, így fel kell tételeznünk, hogy a francia közvélemény valóban figyelemmel kísérté az antiszemitizmus honi jelentkezését, természetesen európai összefüggésbe ágyazva.) Az évtized közepén azonban fordulat következett be, elsősorban Edouard Drumont-nak köszönhetően, aki 1886-ban megjelentette hihetetlen népszerűvé lett művét, a Zsidó Franciaországot.⁸ Az általa 1892-ben alapított La Libre Parole című újság 1894-ben zsidóellenes kirohanásokban bővelkedő cikksorozatot indított „A zsidók a hadseregben” címmel. Egy másik lap, a Le Petit Journal ugyanebben az évben folytatásos regényt közölt „Két testvér” címmel, akik közül az egyik katonatiszt volt. E regény fordulatai kísértetiesen emlékeztetnek a később bekövetkezett Dreyfus-perre, így a katonatiszt árulása, titkos iratok felfedezése stb.

A sajtóórgánunkok esetében nem szabad megfeledkeznünk a pénzügyi szempontokról sem, az utóbbiakról is érdekes fejtegetések olvashatók Boussel munkájában. Így például a L'Aurore híres száma (1898. jan. 13.), amely közölte Zola „J'accuse”-jét, 300 000 példányban jelent meg. Drumont számára is kifizetődő vállalkozásnak bizonyult a La Libre Parole. (Kifejező alcíme: Franciaország a franciáké!) A per első éveiben a példányszám néha a 100 000-t is meghaladta. Amikor azonban elült a nagy antiszemita hullám (1900 után), a példányszám jelentősen csökkent (1904: 60 000, 1910: 45 000).

Soha a sajtó történetében nem fordult még elő, hogy a napilapok ilyen óriási befolyást gyakoroltak volna egy ország belpolitikájának alakítására, és ez reveláló volt nem csupán Franciaország, hanem egész Európa számára. Ekkor vált a sajtó tényleges hatalmi ágazattá.

Jóllehet Léon Poliakovnak az antiszemitizmusról készített kétkötetes szintézisében⁹ mindössze egy rövid fejezetet találunk a Dreyfus-ügyről, érdemes figyelni néhány megállapítására, kérdésfeltevésére, mert ezek ma, a centenárium alkalmából közzétett írásokban még nagyobb hangsúlyt kapnak. Poliakov kifejtette, hogy a tulajdonképpeni Ügy csak három évvel a per után, tehát 1897 novemberében született meg. Külföldi előzménye: Herzl könyvének, a Zsidó államnak a megjelenése és a bázeli I. cionista kongresszus 1897 nyarán. A fordulópont belső, „francia” tényezője az igazi bűnös, az áruló Walsin Esterházy személyének azonosítása volt. Az akkor dúló érzelmek intenzitásának mérése ma már rendkívül nehéz, éppen ezért nyom sokat a latban a kortárs és szemtanú

Blumnek az a későbbi megállapítása, hogy az Űgy minden bizonnyal összehasonlítható a 18. századi francia forradalommal és az első világháborúval. Poliakov a nagy fordulatot 1898 nyarára teszi, amikor felfedezték Hubert Henry alezredes hamisítványait. Sokkal inkább nyitásnak, mint zárásnak tartja ezt az időpontot, s ebben az összefüggésben két fontos tényről említ: egyik oldalon új értelmiségi csoportok bekapcsolódását az Űgybe, amelynek tagjai ezúttal a kapitány melletti elkötelezettségüket tekintették munkásságuk mércéjének. A másik póluson új antiszemita egyesületek alakulása volt megfigyelhető. (Jeunesse nationale et antisémite Drumont – a L'Action française Charles Maurras és Léon Daudet vezetésével.)

A per és az Űgy közötti kölcsönhatások vizsgálatával, az egész folyamat periodizációjának megkísérlésével, valamint az elkötelezett értelmiségiek bekapcsolódásának elemzésével ez a mű jó szolgálatot tett a további kutatásoknak.

Valamennyi méltatója elismeri a kronológiai sorrendben itt következő¹⁰ mű szerzőjének, Jean Denis Bredinnek az érdemeit. A terjedelmes, 5 és félszáz oldalas monográfia megszületését alapos levéltári kutatások előzték meg. A négy nagy részre tagolt elemzést epilógus követi.

Bredin számos érdekes fejtegetése közül csupán néhányra térek ki. Mindenekelőtt arra a tézisszerű megállapítására, hogy a francia katonatiszt presztízse soha nem volt olyan nagy, mint az 1871-es összeomlást követő húsz esztendőben. Egy átlagos polgári család legfőbb becsvágya az volt, hogy legyen egy fiú a Saint-Cyr-i katonaiskolában, és valamelyik leány tiszthez menjen feleségül. (A közepes zsold és nyugdíj ellenére.) A katonai mesterség iránt megnövekedett érdeklődés nyilvánvalóan azzal magyarázható meg, hogy a hadsereg volt a revansra épített minden remény hordozója. Nem lehet eléggé aláhúzni annak a ténynek a fontosságát, hogy az új tisztikarba legfőképpen arisztokrata és konzervatív-katolikus családokból származó fiatalok kerültek be, akik jelentős mértékben a jezsuiták befolyása alatt álltak. Nem érthető meg a harmadik köztársaság egész problematikája, ha figyelmen kívül hagyjuk azt a tényt, hogy a hadsereg volt az utolsó bástyája az ancien régime korából származó régi értékeknek, következésképpen az erősödő republikanizmus szelleme ide egyelőre nem tudott behatolni. A tisztikar tagjai igen nehezen illeszkedtek be a köztársasági államrendbe, elég nagy volt a szakadás a nemzet és a katonai elit között. Georges Boulanger tábornokban – aki az 1880-as években a köztársaság megdöntésére és egy tekintélyuralmi rendszer bevezetésére készült – a katolikusok jelentős része Isten küldöttét látta, akinek meg kell mentenie Franciaországot. Drumont könyvéből két hónap alatt majdnem százezer példányt adtak el; példátlan sikerére még egy adat: több mint 200 kiadást ért meg. A század végén, 1898-ban Drumont meghirdette, hogy számára „az antiszemitizmus sosem volt vallási kérdés; mindig gazdasági és társadalmi kérdés volt”.¹¹ Ez volt az az időszak, amikor – az előző évtizedektől eltérően – az antiszemitizmus már nemcsak szavakban, hanem a zsidó közösségek tagjainak testi épségét is fenyegető erőszakos cselekedetekben nyilvánult meg.

Érdekfeszítő a befejező részben olvasható historiográfiai áttekintés is. Ebből egy szálát kívánok megragadni, jelesül azt, amelyet 1955-ben megjelentetett naplójában Maurice Paléologue,¹² a nálunk is jól ismert diplomata és memoárríró képviselt. A „három bűnös” verziót védelmezve azt írta, hogy Esterházyt kívül egy másik tisztt, Maurice Weil és egy titokzatos harmadik, „egy nagyon magas beosztású katonatiszt” szolgáltatták ki a titkos információkat a párizsi német követségnek.

Lényegében ugyanezt az elképzelést vallotta Henri Guillemin is 1962-ben kiadott munkájában.¹³ Ő azonban nevére nevezte a „titokzatos harmadikat”, és a nagy hatalmú

Saussier tábornokkal, a francia hadsereg legmagasabb beosztású személyiségeivel azonosította.

Egy évtizeddel később, 1972-ben, Michel de Lombarès még különösebb változatot talált fel.¹⁴ Eszerint a bordereau-t a német kémelhárítás gyártotta, hogy meggyőződhesen arról: Esterházy nem kettős ügynök. Ily módon az utóbbi – részben – felmentést nyert, sőt a szerző értelmezésében ő nem is a francia titkosszolgálat, hanem egy kis ügynöksorozat tagja volt, amelyet Saussier tábornok személyesen felügyelt. Esterházy később aztán a saját zsebére kezdett el dolgozni. Valamelyest tárgyi alapot olyképpen bizonyít a szerző, hogy – állítása szerint – a bordereau papírja német gyártmányú volt, s hogy a szövegben németes fordulatok fedezhetők fel stb. Ezek a gyenge lábakon álló bizonyítások azonban aligha győzik meg az olvasókat, meg aztán egy évszázad múltán már nem is az ilyen részletek keltenek érdeklődést.

Lombarès „koncepciójának” előzményét Henri Giscard d'Estaing 1955-ben publikált monográfiája képezi. Ez utóbbi kettős ügynököt csinált Esterházyból annak érdekében, hogy utólag igazolja a vezérkar eljárását. Idézem Bredin tanulságos konklúzióját: „Henri Giscard d'Estaing hipotézisei a maguk módján rávilágítanak arra, hogy a Dreyfus-ügy idején kifejezett eszmék és meggyőződések konfliktusának permanenciája áll fenn. Ugyanis a szerzőnek egyetlen vezérelve, ha nem küldetése van: bebizonyítani, hogy a vezérkar – Mercier tábornokkal az élén – ebben a drámában a legnemesebb ügyet szolgálta, hogy kizárólag a haza jól értelmezett érdeke foglalkoztatta. S ha az Ügy elfajult, ennek egyedüli oka Dreyfus zsidó származása...”¹⁵ Ilyeténképpen egy hosszú tradíció továbbélése mutatható ki, az erős hadsereg híveinek egyes képviselői a maguk sajátos módján tovább folytatják a pert a kapitány ellen. (A hadbírószági ítélet formailag a mai napig érvényben van, mivel Dreyfust polgári bíróság mentette fel a kémkedés vádjától.)

Bredin az Ügy mérlegét megvonva abból a tényből indult ki, hogy a per 12 éve alatt a századfordulón mélyreható változások következtek be Franciaországban: a monarchisták reményei végképpen megsemmisültek, a vallás befolyása jelentékenyen csökkent, a hadsereg észhez tért, és a köztársaság megszilárdult. Végül nem hagyható figyelmen kívül a munkásmozgalom megerősödése sem, amelynek szintén nagy kihívást jelentett ez a megrázkódtatás. Ezek a változások nem teszik könnyűvé az Ügy jelentőségének meghatározását.

A történészek véleménye talán a sajtó kérdésében mutatkozik a legeggyöntetűbbnek: azáltal, hogy dramatizálta az eseményeket vagy kreált ilyeneket, támogatva vagy opponálva a hatóságokat, a sajtóorgánumok ténylegesen befolyásolták az ország belpolitikájának irányváltásait. Eddig említetlen maradt a katolikus sajtó, holott a nagy példányszám ennek termékeire is vonatkozik, így pl. egyedül a La Croix 170 ezer példánnyal dicsekedhetett, de ez is elmarad az információikért kedvelt Le Petit Journal több mint egymillió és a Le Petit Parisien 700 ezres forgalma mögött.

A sajtó nagy szerepével függ össze az Ügy másik nagy érdeme: kollektíve kötelezte el az intellektüeleket a közéletben való részvételre. Az előző századokban is voltak elkötelezett értelmiségiek (gondolkodók, írók, művészek), azonban ők egyénileg cselekedtek, ezzel szemben a Dreyfus-ügy idején a politikába való bekapcsolódásuk egyszerre és tömegméretekben ment végbe. E szervezett elkötelezettség fontosságát felmérve rámutat Bredin arra is, hogy olyan tudósok is erkölcsi kötelezettségüknek tartották az állásfoglalást, akik korábban hátat fordítottak mindenfajta politizálásnak. A gondolat emberei ráébredtek arra, hogy a demokráciában is hatalom van a kezükben. „Ez az értelmiség lá-

zadása volt a maga tiszta formájában, amely tudatára ébredt, ha nem a hatalmának, akkor méltóságának, amely őt kötelezi.”¹⁶

A francia baloldal nézőpontjából az Ügy döntően két kérdés megválaszolását követelte: sikerül-e egyesíteni a munkásmozgalmat, immár nem egyszerűen az egyesülés régi vágyától vezetve, hanem az új tények fényében; a másik kérdés nem kevésbé sorsdöntő volt a szocialisták számára, hogy ti. csatlakozni kívánnak-e a demokratikus erőkhöz a köztársasági államrend védelmében, vagy pedig átengedik a feladat megoldását a polgári társadalmi erőknél. Bredin más szerzők véleményére támaszkodva azon a véleményen van, hogy az Ügynek köszönhetően a munkásosztály integrálódott a francia nemzet közösségébe, ami a legcsattanósabban 1914-ben a „Szent Egység” létrejöttékor mutatkozott meg.

A zsidóság részvételéről a szerző azt emeli ki, hogy nem akart védelmezni egy zsidót, mert félt attól, hogy ezzel újabb tápot ad az amúgy is erős antiszemita érzelmeknek. Főként a gazdag zsidók, továbbá a középpolgárság tagjai fordultak el Dreyfustól, vagyis saját kasztja hagyta cserben. Ugyanakkor nem vitatható el olyan zsidó vezetők bátorsága, mint Bernard Lazare, a Reinach testvérek, Marcel Proust, Viktor Basch, Daniel Halévy, Lévy-Bruhl, Emile Durkheim, Léon Blum és mások.

Végezetül az Ügynek a cionizmus megszületésében játszott jelentős szerepét taglalja Bredin. Saját véleményem az, hogy bár természetesen antiszemita olvasatban is interpretálható ez a fejlemény, maga a tény nem tagadható, és maga Herzl is leírta, hogy könyve tárgyának, az önálló zsidó állam eszméjének megszületésében, a zsidó nemzet megszervezésére vonatkozó nézeteinek kialakulásában a franciaországi eseményeknek nagy része volt. (Mellesleg az lett volna különös, ha a polgárháború szakadékanak szélére sodródott országban ez nem így történt volna.)

Az 1900-as esztendő a dreyfussard-ok győzelmének éve volt, a december 14-i amnesztia az Ügyet érintő valamennyi cselekedetre vonatkozott. Pierre Waldeck-Rousseau miniszterelnök joggal jelentette ki a képviselőházban, hogy „nincs többé Dreyfus-ügy”.¹⁷ A szakirodalom ugyanakkor arra mutat rá, hogy 1900 egyben a mozgalom bomlásának kezdete is volt. Saját hívei is megvádolták a kapitányt, hogy a kegyelem elfogadásával ő maga vetett véget saját ügyének. Vidal-Naquet a „dreyfusisme” (a magyarban nem létező terminus, a Dreyfust támogatók mozgalmának szinonimája) két szárnyának kialakulásáról ír az említett előszavában – egy mérsékelt és egy radikális irányzatról. A kormány szándéka világos volt: rávenni Dreyfust arra, hogy fellebbezését visszavonva elfogadja a bíróság döntését. Megszületik a „Dreyfus nélküli Ügy”, ahogy az egyik jelenkori történész az új helyzetet minősítette.¹⁸

Vidal-Naquet – Madeleine Rebérioux-ra hivatkozva – (Rebérioux nézeteire még visszatérek) vitathatatlan fordulópontnak minősíti a Dreyfus-ügyet a francia historiográfiában, mondván, hogy a történelem nem választható el a történetészekről.

A megjelenés sorrendjét tekintve utolsó a sorban Vincent Duclert mindössze 125 oldalas kis összefoglalása e témáról.¹⁹ Legfőképpen az Ügy mai megítélésére vonatkozó fejtegetései érdemelnek figyelmet. Amióta Bruno Weil betekinthezett (1930-ban) az Ügy német főszerplőjének, a párizsi német katonai attasé posztját betöltő Maximilien von Schwartzkoppen feljegyzéseibe, a legalapvetőbb dilemma megoldódott, mivel az utóbbiak egyértelműen Dreyfus ártatlanságát és Esterházy bűnösségét bizonyítják.²⁰ Míután Duclert éppen csak érinti az általa „ellen-történelemnek” nevezett irányzat általam már tárgyalt képviselőinek (Giscard d’Estaing, Guillemin és Lomabarès) munkásságát, áttér az eseményre való emlékezés kérdésére. Az összkép meglehetősen lehangoló. Az

1944–45-ös nemzeti megemlékezések idején elfeledkeztek a Dreyfus-ügyről. (Pedig egyik leányunokája 22 éves korában Auschwitzban halt meg.) Később, 1985-ben heves polémia bontakozott ki a körül a kérdés körül, hogy felállítsák-e Dreyfus szobrát az École militaire-ben. Végül olyan döntés született, hogy a szobrot a Tuileriák kertjében helyezik el. Mindezek a tények arról tanúskodnak, hogy a franciák nemzeti emlékezetével sincs minden teljesen rendben.

A téma új megközelítéseit taglalva, Duclert első helyre teszi két nagyon fontos intézmény: a hadsereg és az igazságszolgáltatás szerepének újragondolását, mivel ezek meghatározó szerepet játszottak az Ügy alakulásában, és bebizonyosodott, hogy a köztársaság további fejlődése csakis a nevezett intézmények funkcionálásának kritikai elemzése útján valósulhat meg. Az Alkotmányos Tanács elnöke 1993. november 23-án arra emlékeztetett, hogy egy demokratikus államban semmi sem képezheti akadályát annak, hogy a bíró legyen a jog forrása.

Bár a Dreyfus-ügy nem ismételődhet meg, a nyilvános elkötelezettségre és a hatalom gyakorlására vonatkozó kérdések nem veszítik el időszerűségüket. A nem dogmatikusan értelmezett citoyen-öntudat és a tudás etikája: ezekre a mai állampolgárnak is nagy szüksége van.

*

Aligha szorul bizonyításra az az állítás, hogy egy-egy szakmonográfia elkészítése hosszú időt vesz igénybe, ezzel szemben valamely történeti folyóirat tematikus száma viszonylag gyorsan összeállítható. Évfordulók idején különösen fontos a gyors reagálás, új nézőpontú tanulmányok és interjúk közlése a szélesebb közvélemény orientálása végett. Régóta ezt a gyakorlatot követi a népszerű *L'Histoire* folyóirat, amely ez évi januári számát a Dreyfus-ügynek szentelte. „Dreyfus-ügy. Valóság és hazugságok.” „Egy dráma öt felvonásban” címmel az elején igen részletes kronológiát közöl, amely 1894-től 1908-ig ível. A cikkek közül csupán néhánynak az ismertetésére van mód, ezért kiválasztottam közülük azokat, amelyek véleményem szerint a legtöbb információt tartalmazták.

Antiszemita volt a francia hadsereg? című írásában Pierre Birnbaum abból indul ki, hogy az egymást felváltó hadügyminiszterektől egészen a legegyszerűbb közlegényig mindenki meg volt győződve Dreyfus bűnösségéről. Ugyanakkor a kételyt kifejező kérdőjel nemcsak a címben, hanem magában a szövegben is gyakorta felbukkan, jelezve, hogy a hadsereg képlete azért ennél jóval bonyolultabb. Egyfelől kétségtelen Drumont nézeteinek beszívargása a hadsereg soraiba. A *La Libre Parole* 1894-ben a zsidó tiszteket sommásan kémeknek nevezte, akik a zsidó bankároknak dolgoznak; míg 1892-ben nem kevesebbet állított, mint azt, hogy a zsidók alig vetik meg lábukat a hadseregben, máris befolyásra törnek. Mivel ők irányítják a pénzügyeket, a közigazgatást, ők diktálják a döntéseket a bíróságoknak, a zsidók lesznek Franciaország igazi gazdái azon a napon, amikor ők parancsolnak a hadseregnek. Másfelől azonban hamar megszületett a reakció ezekre a durva támadásokra, Crémieu-Foa a hadsereg 300 zsidó vallású hivatásos tisztje nevében visszautasította a sértéseket, kilátásba helyezve a fegyveres elégtételt. (A párbajra sor is került, és merő véletlenségből egy bizonyos Esterházy őrnagy volt Drumont segédje.)

Objektívebb mércét kínálnak a zsidó tisztek számarányára vonatkozó adatok. Ez az arány az 1890-es években növekedett. A zsidó tisztek főként az elszakított Elzász-Lotaringiából származtak, így a revans gondolata érthetően erős volt bennük, és arra tö-

rekedtek, hogy hazafiságukat állandóan bizonyítsák. Évente 5-6 jelöltet vettek fel a Saint-Cyrbe és 8-at a politechnikai főiskolára. És ami a legkülönösebb: a Dreyfus-per éveiben sem változott meg ez a helyzet, vagyis továbbra is jelentkeztek és felvételt nyertek zsidó fiatalemberek.

Birnbaum a sokoldalú vizsgálat jegyében felsorakoztatja az érveket pro és kontra, így például azokat az eseteket is taglalja, amelyek jelentősen lerontják a pozitív tényezők hatását. Előfordult, hogy egy tisztnek csak azért nem tisztelegtek, mert zsidó. Nyilvánvaló tehát, hogy a statisztikai adatok önmagukban nem elégségesek, számításba kell venni a zsidó vallású hivatásos katonák tényleges helyzetét meghatározó összes tényezőt, így a velük szembeni magatartás morális indítékait is. A szerző az antiszemita beállítottság legperdöntőbb bizonyítékának azt tekinti, hogy amikor Drumont lapja adakozásra szólított fel az öngyilkosságot elkövetett Henry ezredes özvegye javára, a katonatisztek tömegesen írták alá a felhívást. (Többek között 5 tábornok, 9 ezredes, 12 őrnagy és 54 százados.) Szerző végül is arra a következtetésre jutott, hogy az Ügy megtörte a hadseregen belüli szolidaritást, és ezt csak az első világháborúban sikerült helyreállítani, amire a legjobb példa Alfred Dreyfus kinevezése alezredessé és helytállása a fronton fiával együtt.

Miért írta meg Zola a „J'accuse”-t? – teszi fel az első pillanatban kissé furcsa, majd-hogynem értelmetlen kérdést Henri Mitterand. Cikkébe beleolvassa hamarosan megbizonyosodhat az olvasó arról, hogy a kérdésfeltevés nem indokolatlan. Elvi kiindulópontja az, hogy az író tulajdonképpen messziről érkezett, ugyanis sem származása, sem pedig baráti köre nem indokolta későbbi szerepvállalását. A hozzá legközelebb álló Goncourt, Daudet, Huysmans, Maupassant sohasem titkolták ellenséges érzületüket vagy megvető bizalmatlanságukat a zsidók iránt. Az író ismerte álláspontjukat, de hallgatott. Minden jel szerint 1894-ben nem vett tudomást a perről, azonban az 1894 és 1896 között felerősödött antiszemita kampány (Drumont keze nyomán) felháborította és kimozdította közömbösségéből. Cikkét jelentetett meg a Le Figaro 1896. május 16-i számában ezzel a provokáló címmel: A zsidókért. A szabadkőműves apától származó, magát szabadgondolkodónak tartó Zolát mélységesen felháborította az, hogy az ő korában, a nagy Párizsba visszatérhetett a fanatizmus, újjáéledhetett a vallásháború kárhoztatandó szellemé.

Mitterand szerint tehát a két évvel később megjelentetett, világhírűvé lett állásfoglalás (címét különben a L'Aurore igazgatója, Georges Clemenceau javasolta Zolának) nem volt előzmény nélküli, hirtelen döntés folyománya. Mindazonáltal kellett még egy erős lökés, hogy Zola vállalja a nyílt fellépés minden kockázatát. Ez a dreyfussard-ok vezető személyiségeitől, Bernard Lazare-től, a szenátus alelnökétől, Auguste Scheurer-Kestnertől érkezett, akikkel 1896 végén találkozott. Ők győzték meg arról, hogy többé már nem elegendő a kapitány ártatlanságát hangoztatni, hanem cselekedni kell, mert veszélybe került az igazságszolgáltatás, egy ember életéről, sőt az egész ország becsületéről van szó. A moralizálás önmagában véve elégtelennek bizonyult, világgá kell kiáltani az igazságot, hogy meghátrálásra kényszerítsék a csalókat.

A szerző még egy fontos körülményre hívja fel a figyelmet: nem volt még egy francia író, akinek annyi tapasztalata lett volna az ideológiai és politikai offenzívában. Még 1866-ban Zola kiállt a megtámadott Eduard Manet mellett, 1870-ben pedig sikraszállt az akkor igen erős monarchisták ellenében a köztársaságért.

Ilyen előzmények után lépett sorompóba 1897. november 25-én „Scheurer-Kestner” című cikkével, ez a Le Figaro hasábjain jelent meg. Ezt több más cikk követte, míg végül megszületett a J'accuse. Mitterand ugyanakkor hangsúlyozta, hogy nem lehet elég nyo-

matékosan rámutatni a különbségre a megelőző cikkek és e kiáltvány között. „Ez alkalommal az egész 19. századi polemikus irodalomban egyedülálló pamflettel van dolgunk, melyet azóta sem értek utol.” Zola köztudottan drágán fizetett bátorságáért, sőt vakmerőségéért, azonban „az Ügyben ezután semmi nem úgy történt, mint azelőtt”. Ő és hívei „terror” alkalmaztak, amelynek formái: a katonai és polgári hierarchia nyilvános leleplezése, felhívás a néphez az intézmények fölött, a tömegkommunikáció modern lehetőségeinek alkalmazása. Továbbá válaszút elé állították a hatalmat: vagy lemond Zola üldözéséről, ami gyengesége beismerésével lett volna egyértelmű, vagy pedig elhallgattatja őt, ez viszont megnövelte volna a J'accuse súlyát, és lehetőséget kínált volna Dreyfus híveinek a konfrontáció kiszélesítésére. Végül is az utóbbi következett be.

Mitterand cikkének legveretesebb mondata szerint megjelent egy új modell az író s a hatalom, a humán értelmiség és a politikus viszonyát tekintve. A 20. században sok kiváló értelmiségi kényszerült arra, hogy tisztességét, vagyontát, sőt életét is kockára tegye egy általa igaznak vélt ügy szolgálatában.

Várható volt, hogy revízió alá kerül az a sommás megállapítás is, amely még ma is evidencia a franciák túlnyomó többsége számára, jelesül, hogy a katolikusok valamennyien antidreyfussard-ok voltak. *A katolikusok táborát választottak* cím legalábbis sejtetni engedi, hogy szerzőjének, René Rémondnak a véleménye szerint voltak olyan katolikus hívők is, akik nem Drumont és társai oldalára álltak.

Rémond mindenekelőtt Zolát idézi, akinek nem kis szerepe volt abban, hogy a közkeletű értelmezés hamar kialakult. Egyik, 1898. január 6-i levelében („Levél Franciaországhoz”) klerikális cselszövről írt, amelynek háttérében a katolicizmus kudarca állt: hiába hozott létre munkásköröket, szaporította a körmenetek számát, nem volt képes visszahódítani a hívőket, a templomok kiürültek, a nép többé nem hitt a papoknak. Ezért sugallták a néptömegeknek az antiszemita dühöt, hogy az utcára tódulva kiáltás: Le a zsidókkal! Halál a zsidókra!

A szerző ezután felsorolt néhány olyan kritikusabb szellemű történészt, akik időről időre megkérdőjelezték ennek a historiográfiai hagyománynak a szavahihetőségét. André Latreille 1962-ben, Louis Capéran 1948-ban, Jean-Marie Mayeur 1979-ben vitatták, hogy az egyház globálisan részt vett volna az Ügyben, és arra hivatkoztak, hogy akadtak a katolikusok között dreyfussard-ok is.

Rémond ambíciója az övékénel jóval szerényebb, nem annyira cáfol, mint inkább kérdez, töpreng, elülteti a kétely magvait olvasói agyában. Mik a bizonyítékai vagy legalábbis hivatkozási pontjai? Nem tagadja, hogy az Henry özvegyével kapcsolatos, már tárgyalt akcióból katolikus papok is kivették a részüket, mintegy háromszázan. Ez nem elhanyagolható mennyiség, de semmiképpen sem jelentheti az egész papság elkötelezettségét ebben az irányban. További érve az 1896-os és 1900-as katolikus kongresszusokkal kapcsolatos, ugyanis sem Reimsben, sem Bourges-ben nem esett szó az Ügyről, ami elképzelhetetlen lett volna – állítja Rémond – abban az esetben, ha a Franciaország minden szegletéből érkezett több száz pap valóban szenvedélyesen érdeklődött volna az Ügy iránt.

Fontos helyet foglal el ebben az érvrendszerben az az állítás, hogy nem minden katolikus volt antiszemita. Anatole Leroy-Beaulieu: *Izrael a nemzet között* című könyve az Ügy kezdetén, 1893-ban jelent meg és 1914-ig 14 kiadást ért meg. Ez a mű a kereszténység nevében maradéktalanul elutasította az antiszemitizmust. Az egyház szolidáris a zsidókkal – írta Leroy-Beaulieu.

A pápa, XIII. Leó is állást foglalt, és nem rejtette véka alá azt a véleményét, hogy nem hisz Dreyfus bűnösségében.

Charles de Gaulle apja - tanár egy katolikus oktatási intézményben – szintén az antidreyfussard-okhoz csatlakozott.

Katolikus Jogvédő Bizottság alakul 20 taggal, amelyhez 118-an csatlakoztak, köztük ismert egyházi személyek is. Ez a bizottság azt a célt tűzte ki maga elé, hogy a jogszerűség követelményeiből kiindulva kritika tárgyává tegye a Dreyfus-esetet. Rémond több abbét is említ, akik a századfordulón könyvet jelentettek meg a kapitány védelmében.

E cikk legfontosabb mondanivalójának ismertetése azonban még csak ezután következik. A szerző két fontos, egymásnak látszólag ellentmondó jelenségre keres magyarázatot. Egyrészt a hivatalos egyház (értsd: a főpapság) hallgatására, másrészt a felekezeti sajtó egy részének agresszivitására. Tényként szögezi le, hogy bár a püspöki kar nem azonosult a politikai jobboldallal, nem állt ki a jog védelmében, s az egyházi hatóságok csak olyan esetben léptek fel nyilvánosan, amikor meg kellett védeni az egyház szabadságát vagy le kellett leplezni az intézményeit fenyegető veszélyeket. A Katolikus Bizottság tagjai sem mondtak „nagy dolgot” a közvéleménynek, sem az előtérben álló személyiségek, pl. Albert de Mun, sem a ralliement (csatlakozás) politikáját elfogadók, sem pedig a keresztény demokrácia képviselői nem foglaltak állást a nemzet kettészakadásának óráiban.

Ilyen körülmények közt nem csodálható, hogy a zsidóellenes gúnyiratok (tegyük hozzá: és karikatúrák) sikert arattak az olvasók széles köreiben. Íráskészséggel bíró ambiciózus papok – felismerve a sajtó rendkívüli hatalmát – úgy okoskodtak, hogy ezt a fegyvert az egyház szolgálatába lehet állítani. Fiatal papok körében divattossá vált egyikük szellemes aforizmája: „Ha Szent Pál visszajönne, újságíróvá lenne”. Egy rendkívül harcos katolikus sajtó jelent meg ezekben az években, amelynek igen nagy volt a tömeghatása.

Rémond nem hiszi, hogy kimondottan a vallási okok voltak meghatározók az egyházi körök fellépésében. A politikai és ideológiai megfontolásoknak, a katolikus egyház rossz közérzetének tulajdonít nagy fontosságot, mivel az egyház a köztársasági államrend végleges győzelme után úgy érezte, hogy rendszeres üldözés céltáblája lett. Rendkívül érdekes annak a váratlan jelenségnek az értelmezése, hogy a politikai katolicizmus balszárnyán elhelyezkedő kereszténydemokraták között is hitelre találtak az antiszemita témák. Ez azonban csupán látszólagos ellentmondás: pontosan azért lettek antiszemiták, mert helyre akarták állítani a néppel a megszakadt kapcsolatot, s ezt antikapitalista pozícióból vélték elérhetőnek, ugyanis számukra a zsidó testesítette meg a pénzkirályt, aki eltünteti a tradicionális gazdaságot és tönkreteszi a kisembert.

Idézem Rémond leglényegesebb következtetését: „Az antiszemita előítéletek legalapvetőbb motivációját azonban a nemzeti és vallási tényező illeszkedésében kell keresnünk, abban a gondolatban, hogy a katolikusok alkotják Franciaországot, amely – mint az Egyház legidősebb lánya – hű marad küldetéséhez”. Ennek a küldetésudatnak a legrovidebb és ezért leghatásosabb formulája attól a Vincent-de-Paul Bailly atyától származik, akit a La Croix című katolikus orgánus legkombattánsabb munkatársai között tartottak számon: „Katolikusnak és franciának lenni egy és ugyanaz”.

Madeleine Rebérioux neve a szakmabeliek körében jól ismert: a Sorbonne professzora, a Jaurès-ről elnevezett Társaság és az Emberi Jogok Ligájának elnöke, történész reputációja az ország határain túl is elismert. A vele készített interjúban (*A történetek, a köztársaság és a zsidókérdés*) elsőként az Úgy historiográfiáját tekintette át, amelynek kezdetei a múlt század végére nyúlnak vissza. Jean Jaurès-t emelte ki, aki 1898-ban tárcákat írt a La Petite République-be, amelyet egy kötetbe gyűjtve, Les Preuves címmel je-

lentetett meg, Dreyfus ártatlanságát bizonyítva. Másik nagy dreyfussard-ként Charles Seignobost említette. A két világháború között és közvetlenül 1945 után nem született valóban jelentős alkotás ebben a témakörben – jelentette ki –, a legutóbbi húsz esztendőben azonban megújult a történetírás. A per által mozgásba hozott társadalmi csoportok kutatása került az előtérbe, így az értelmiség és a sajtóé. Sikeres portrék egész sora áll ma már rendelkezésre. A *Revue historique* 1976-os, centenáriumi számában megjelent tanulmány (szerzője maga Rebérioux) azt vizsgálta, miképpen foglaltak állást a történetírók az Ügyben. Hivatkozott továbbá Birnbaum, Winock és Bredin műveire – Bredin krónikáját „nagyszerűnek” nevezve –, hangsúlyozta, hogy a jól megvilágított antiszemizmussal ellentétben a nacionalizmus problematikája még nincs kellően kidolgozva, holott ez játszotta az Ügyben a katalizátor szerepét. Rámutatott arra, hogy a nacionalista és antidreyfussard beállítottságú sajtó nem volt törvénytörően antiszemita is. E kérdéskört lezárva annak a véleményének adott hangot, hogy ma az Ügy más aspektusait is szükséges tisztázni.

Rebérioux kifejtette az Ügy keletkezésének okaira vonatkozó koncepcióját is: szerte a köztársaság nagy válságból született meg. Az egyik tényező 1893-tól érvényesült, amikor is a kormány olyan emberek kezébe került, akikben a baloldal nem bízott, akiket nem tartott igazi republikánusoknak, és ez a tendencia folytatódott. A másik faktor gazdasági jellegű: az 1880-as évek kezdetétől gazdasági válság bontakozott ki, s ennek a válságnak nagy szerepe volt abban, hogy az Ügy kirobbanásának időpontjában a francia nacionalizmus antidreyfussard lett.

Kitért továbbá az általa vezetett Emberi Jogok Ligájának megalakítására is, ami eredetileg Ludovic Trarieux ügyvéd nevéhez fűződik. Ez a szervezet 1898 februárjában, Zola perének idején alakult meg. A baloldal erőinek azonban más elképzelésük volt a harc formáiról és céljairól, ezért szembefordultak Trarieux-vel, aki 1903-ban lemondott elnöki tisztéről, amit tőle Francis de Pressensé vett át, aki a Dreyfus-per hatására ment át a szocialisták táborába.

A riporter, Daniel Bermond utolsó kérdése a Rebérioux által vezetett Liga jelenlegi célkitűzéseire vonatkozott. A válasz az volt, hogy ennek a szervezetnek az arculata 1908–1909-ben rajzolódott ki. (A szakszervezeti jogok védelme, kiállítás Tunisz és Madagaszkár gyarmatosított lakossága mellett.) Ma nem foglal el centrális helyet, mint a 20. század elején. Napjainkban a „szociális polgárjogokért” (*citoyenneté sociale*) küzd, és fontos, sajátos helyet foglal el Franciaország társadalmi életében.

Jelen sorok szerzője egyetlen reflexiót kíván hozzáfűzni mindahhoz, amit az Ügy legújabb irodalmáról fentebb ismertett. E valóban jelentős történeti évfordulót össze lehet hasonlítani egy másikkal, nevezetesen a francia forradalom bicentenáriumával. (Bár ez utóbbinak hasonlíthatatlanul gazdagabb az irodalma.) A tendencia mindkét esetben ugyanez: szakítva a „bevett” nézetekkel, a túlságosan lekerekített tézisekkel, kérdezni és rákérdezni régóta ismert tényekre, jelenségekre és összefüggésekre, feltárni azokat a mozgatórugókat, amelyek a napi küzdelmekbe belebonyolódott kortársak szeme előtt rejtve maradtak. Legitim törekvés, azonban tapasztalataim szerint fennáll az a veszély, hogy a mindenáron újat mondani akarás ingere következtében néha feledésbe merülnek olyan alapigazságok, amelyek egy vagy két évszázad alatt a történetírás integráns részévé váltak. Véleményem szerint az a kíváncsi, ha a ténylegesen új kutatási eredményeket a történészek beépítik az eddig kialakított keretekbe (a sémák mellőzésével egyben kitágítják ez utóbbiakat), és a megújítva-megőrizve elvét szem előtt tartva módosítják-árnyalják az eddig kialakított képet.

Jegyzetek

- 1 *Seres Attila*: A centenáriumi Dreyfus-bomba. Népszabadság. 1994. márc. 1.
- 2 *Le Monde*. 1994. jan. 21.
- 3 *Le Nouvel Observateur*. 1994. márc. 10.
- 4 *M. Dreyfus*: L’Affaire. Paris, 1978.
- 5 Uo. 19.
- 6 *P. Bousset*: L’Affaire Dreyfus et la presse. Paris, 1960.
- 7 Uo. 9.
- 8 *E. Drumont*: La France juive. Paris, 1886.
- 9 *L. Poliakov*: Histoire de l’antisémitisme. 1-2. Paris, 1981.
- 10 *J. D. Bredin*: L’Affaire. Paris, 1983.
- 11 Uo. 272.
- 12 *M. Paléologue*: Journal de l’Affaire Dreyfus 1894–1899. Paris, 1955.
- 13 *H. Guillemin*: L’Énigme Esterhazy. Paris, 1962.
- 14 *M. de Lombarès*: L’Affaire Dreyfus. La clef du mystère. Paris, 1972.
- 15 *J. D. Bredin*: i.m. 468.
- 16 Uo. 475.
- 17 *A. Dreyfus*: Cinq Années de ma vie (1894–1899). Paris, 1982. 97.
- 18 Uo. 119.
- 19 *V. Duclert*: L’Affaire Dreyfus. Paris, 1994.
- 20 *B. Weil*: L’Affaire Dreyfus. Paris, 1930.

A FRANCO-DIKTATÚRA ELSŐ, 1943–1944-ES VÁLSÁGA A KORABELI DOKUMENTUMOK TÜKRÉBEN

Egy rendszer, amely közel negyven évig áll fenn, és ezalatt a változó, soktényezős nemzetközi helyzet megannyi fordulatának is ki van téve, szükségképpen él meg időnként válságos szituációkat. Francisco Franco Bahamonde tábornok diktatúrája (vagy ha úgy tesszük, Javier Conde 1942-es tanulmányának¹ pontosító szándékú kifejezésével: caudilátusa) nem kivétel ez alól a szabály alól. A történészek jónéhány válságperiódust sorolnak föl pályáján, és a korszak egyik spanyol rejtélyét éppen abban jelölik meg, hogy *mi-ként élte túl a francóizmus* inadekvátnak, egyes pillanatokban düledezőnek tetsző építménye *az egyik ilyen krízist a másik után*. Végül is a rendszer 1964-ben ereje teljében ünnepelte a polgárháborús győzelem 25. (vagyis nagyjából a katonai felkelés 28.) évfordulóját, sőt megérte a 35.-et is, hogy másfél évvel később, alapítója és ihletője halála után végképp a fékezett felbomlás stádiumába lépjen. Amikor pedig, 1977. június 15-ével, az első többpárti választással visszavonhatatlanul alámerült, alig több mint egy hónap választotta el az 1936. júliusi felkelés 41. évfordulójától. A huszadik század tekintélyelvű jobboldali radikális rendszerei közül hasonlóval csak a portugál dicsekedhetett. Ám, ha ez utóbbinak *egyetlen személyhez, Salazarhoz* kötődő évtizedeit (1932–1969) számoljuk, ez mégis elmarad a francóizmus teljesítményétől.

Az itt közölt, mintegy két tucat dokumentumban annak a nyitját közelítjük meg, hogyan élte túl Franco rendszere *fennállásának véleményem szerint legsúlyosabb politikai válságát*, 1942 őszétől – némileg önkényes záródátumként – 1944 őszéig. Ezen belül viszont azt a hipotézist fogalmaznám meg, hogy ennek a válságnak a Franco számára valóban életveszélyes mozzanata az általa 1936/37-ben összekovácsolt társadalmi-politikai tömbön *belüli* erjedés volt – ez azonban (legalábbis belföldön) 1943 végéig lezárult. Miután saját portáján sikerült rendet teremtenie, rendszerének nemzetközi beilleszkedési dilemmái lehettek kellemetlenek, esetenként súlyosak is, de pusztán létét nem fenyegették. Sem az angolszászoknak, sem a német kormánynak nem állt ugyanis érdekében bizonytalan, zavaros belpolitikai konstellációt előidézni az Ibériai-félsziget nagyobbik államában, mivel ez bármelyiküket fenyegethette váratlan, nehezen kivédhető, számukra negatív fejleményekkel.

Az irodalom az 1943–44-es válság történelmi előterében két korábbi krízist is emleget. Az egyikre 1941 májusában került sor, egy kormányátalakítás körül. Ez abból következett, hogy az új belügyminiszter, Galarza kinevezése nyugtalanságot váltott ki a régi falangista vezetők körében. Franco ekkor úgy „elégítette ki” őket, hogy több új falangista minisztert nevezett ki, de nem az intranzigens Régi Gárda köréből, hanem iránta feltétlenül hű falangista vezetők közül.

A másik, következményeiben távolabbra mutató válság 1942 augusztusában, az ún. „begoñai incidens” nyomán bontakozott ki. Akkor két fiatal falangista egy vallási szertartás végén bombát dobott Varela hadügyminiszterre, a tábornoki kar anglofil hírében álló, monarchista tagjára. Franco akkor meglepő fordulattal eltávolította a sértetlen, de túl hevesen tiltakozó Varelát, egyszersmind a nemrég kinevezett Galarzát, aki belügyminiszterként „nem tudta megakadályozni a merényletet”. Leváltotta továbbá saját sógo-

rát, az addigi külügyminisztert, a németbarát Ramón Serrano Suñert, aki óvatlanul közbe akart járni a halálra ítélt merénylőknek adandó kegyelemért. A Franco-„hagiográfia” ezt a germanofil irányzat tudatos visszaszorításaként értelmezi. Ez legalábbis nem egyértelmű: Franco egyszerűen nem szerette, ha döntéseibe és taktikai húzásaiiba bele akartak beszélni; ezt még hozzá közel állóktól sem tűrte.

Ám alig egy-két hónap múlva valóban olyan helyzet állt elő, amelyben Suñer eltávolítása – szándékolatlanul – ennél mélyebb értelmet nyert. Nem telt el ugyanis két hónap sem az új külügyminiszter, Francisco Gómez Jordana gróf 1942. szeptember 3-i kinevezése után, amikor a déli határvédelmi szervek azt jelentették Madridba, hogy Gibraltárban és a környező vizeken a szokásosnál sokszorta nagyobb angolszász légi és haditegerészeti erőket összpontosítanak. November 2-án az USA nemrégiben kinevezett új nagykövete, Carlton Hayes értesítette Jordánát a közeljövőben sorra kerülő észak-afrikai angolszász partraszállásról, kijelentve, hogy ez semmilyen formában nem irányul Spanyolország és gyarmatai ellen. 8-án magának Francónak nyújtotta át Roosevelt elnök rendkívül szívélyes hangú levelét (ld. 1. dok.) ugyanerről. Ekkor tett szert nagy jelentőségre az, hogy a külügyminiszeri poszton az angolszász körökben jobb reputációnak örvendő Jordana ül, aki a következő években – 1944. augusztus 3-án bekövetkezett véletlen halálos lovaglóbalesetéig – vérbeli hintapolitikussá nőtte ki magát. Hayes 1943 májusában már egész sor spanyol engedményről számolhatott be Rooseveltnek (4. dok.).

A helyzet azonban korántsem volt egyértelmű. Franco semmiképpen nem kívánta ki-mozdítani a helyéről az 1939-es polgárháborús győzelem nyomán teremtett társadalmi-politikai status quót. Meggyőződése volt, hogy Spanyolországot csak a kialakított Caudillo-központú rendszer kemény rendfenntartó politikája vezérelheti ki a háborús veszélyek közül a kívülről fenyegető impulzusokkal szemben. Emellett állandó erős nyomás nehezedett rá a németek részéről is. A német hadiipar nem nélkülözhetette a spanyol wolframot, amelynek szállításai 1939 és 1942 között százszorosukra emelkedtek. Spanyolországban és afrikai birtokain – elsősorban a francia vereség után általa megszállt tangeri nemzetközi övezetben, éppen Gibraltárral szemben – német ügynökök ezrei működtek. Franco nem felejtette el a németektől kapott háborús segítséget sem. Egyébként is ő „két háborúban” gondolkodott. Az egyik „a Nyugat civilizált nemzetei” (németek, angolok) között folyt. Ebben a spanyol kormány már 1939 szeptemberétől *semleges*, majd 1940 májusától, az átütő német hadisikerek hatására ún. „*nem hadviselő*” álláspontra helyezkedett. Ám a Szovjetunió elleni német támadással Franco szemében egy „másik háború” kezdődött, amelyben – szerinte – a Führer és csapatai az európai keresztény kultúrát képviselték. Ebben a „második” háborúban a Franco-kormányzat *de facto hadviselő* szerepet vállalt. Keleti katonai részvétele (az idők során több mint ötvenezer fő) méretében talán igen, de nagyságrendileg nem nagyon különbözött némely hadviselőétől, és mindenképpen meghaladta pl. a szlovákokét, nem is beszélve a keleti fronton szerepet nem vállaló és a Szovjetunióknak hadat sem üzenő bolgárokét.

Ebből eredt az a feloldhatatlan probléma, amelyet az Egyesült Nemzetek tömbjének kiszélesedése, majd megszilárdulása okozott Francónak és kormányának. Aggasztotta, hogy London és Washington csak „egy háborút” lát, és ezt vakságnak tekintette. Ehhez járult még egy máig is kevésbé feltárt körülmény. A brit kormány 1942 során széles körben épített ki kapcsolatokat nemcsak a lausanne-i emigrációban élő Don Juan de Borbón trónörökösével, Barcelona grófjával, hanem annak otthoni híveivel és általában a spanyol tábornoki karban található, a német befolyást elutasító elemekkel is. London célja az

volt, hogy a háború utolsó szakaszában Franco diktatúráját egy restaurált monarchiával cserélje föl, amely a németeket azonnal megfosztaná minden ibériai lehetőségüktől, s mellesleg útját állná a baloldali-radikális színezetű köztársaság visszaállításának, mindenestre alkotmányos rendszer keretében. Ez az angol törekvés találkozott a francóista elit elég tekintélyes csoportjainak az óhajával. Ezek attól tartottak, hogy a háború végén feltehetően kialakuló, forradalmi mozzanatokkal tarkított nemzetközi fordulat, ha az országot Francóval az élén találja, baloldali átlendülést, esetleg revansszerű megtorlást eredményez, ami – ha az 1939 utáni, százezreket érintő represszió tükörképeként képzeltek el – nem sok reményt hagyhatott számukra. Különösen nyugtalanná váltak 1943. július 25., Mussolininak és rendszerének a bukása után, amelyben mementőt láttak.

Ebből bontakozott ki a tulajdonképpeni válság. Ezt az 1941. és az 1942. évtől lényeges körülmény különböztette meg. Mindkét előző esetben a rendszer belső áramlatainak egymás közti súrlódásáról volt szó, amelynek kapcsán Franco mint *döntőbíró* jelent meg és intézkedett. Ezúttal viszont az ő pozíciója forgott közvetlen veszélyben, és mint *érdekeltnek* kellett cselekednie.

Már a római fordulat előtt, 1943 júniusában felirattal fordult Francóhoz az általa 1942-ben létesített és 1943 márciusában először összehívott *hivatásrendi tanácskozó Cortes 17 küldötte*. Nem is nagyon burkoltan bíráló tárgyává tették az ország „politikai rendjének a szerkezetét” és a monarchia helyreállítását javasolták (5. dok.). Jóval nyíltabban és nyomatékosabban követelte ezt külföldről *Don Juan trónörökös* több levelében is. Ezekből – miként Franco válaszaiból is – terjedelmi szűkösség miatt egyet-egyet tudunk föl idézni (6., 7. dok.). Augusztusban, már az olasz fejlemények bővebb ismeretében hasonló értelemben szólalt meg a francóista egységpárt egyik fontos komponensének, a *tradicionalista (karlista) monarchisták* táborának egy tekintélyes politikusokból álló csoportja (9. dok.), kifejezetten a tekintélyuralmi rendszert is bírálva. Ezt követte maguknak Franco *afrikai tábornok-küzdőiarsainak* egy jelentékeny köre (10. dok.), lényegében hasonló kéréssel.

Francó a különböző kihívásokra eltérően reagált. A hatóköreén kívül élő Don Juan nyomtatékosan abszolút diszkrécióra szólította föl, amelyet az pro forma (néhány kiszivárogtatásoktól eltekintve) ekkor még betartott. A Cortes aggodalmaskodó küldötteit rövid úton eltávolította az intézményből, bár többüknek később megbocsátott és újra bevonta őket a Cortesbe.² A tradicionalistákat fenyegetésekkel némította el. Régi marokkói bajtársait viszont kímélte: egyenként hívatta be őket, elbeszélgetett velük és csendben visszavonatta a kérésüket.

A háborús fordulat, az Egyesült Nemzetek több újabb győzelme nyomán fölélenkült az *emigráns köztársaságiak tevékenysége* is. Legnagyobb szabadon élő és szervezkedő csoportjaik (tízezrek!) Mexikóban éltek. Sztálingrád, az észak-afrikai tabula rasa, a szicíliai partraszállás, Kurszk, a csendes-óceáni japán vereségek, tehát mindaz, ami Francóban és híveiben félelmet keltett (ld. 3. dok.), őket messzemenő reményekkel kecsegtette. Különböző csoportjaik egymás után fogalmazták meg a Köztársaság visszaállítására irányuló programjaikat (8., 11., 13., 14. dok.). Ezeket Franco belső bírálóinak a petícióitól élesen elválasztotta, hogy aggodalmukat nem utolsósorban éppen a monarchia helyreállításának perspektívája váltotta ki, mint a húszas évek diktatúrájában vétkes, elavult államformáé; egyértelműen a köztársasági jogfolytonosság alapján álltak. Némileg eltér a többitől a kommunista ihletésű Nemzeti Unió nyilatkozata (13. dok.). Ez a megszokott kommunista taktikaközpontúsággal (és jóval kevesebb gátlással) a konzervatív-monarchista körök megnyugtatójának és a jövőendő rendszerbe való beillesztésének

is nagy jelentőséget tulajdonított, felismerve, hogy valószínűleg lehetetlennek bizonyul a visszatérés akár az 1931 áprilisa, akár az 1936 februárja utáni republikánus status quóhoz. Ám valamennyiük esélyeit erősen csökkentette, hogy az angolszászok célszerűnek látták Francónak nyújtott biztosítékokkal megvásárolni – irántuk a korábbinál lojálisabb – semlegességét.

Francót azonban két szempont is zavarta a nyugati szövetségesek iránti maradéktalan lojalításban. Egyrészt messzemenően tartott Németország meggyengülésétől Keleten. Másrészt belső bázisa (ha a fegyveres biztosítékoktól eltekintünk) elsősorban azon nyugodott, hogy aránylag sokakat sikerült erkölcsileg részessé tennie polgárháborús „keresztes hadjáratának” a mítoszában. Ezért hazai megnyilvánulásaiban, éppúgy, mint a sajtónak sugallt szerkesztőségi állásfoglalásokban, alig távolodott el az angolszász fül számára is disszonánsan hangzó falangista retorikától (ld. 17. és 21. dok.). Nem önmagát határolta el a falangizmustól, hanem a Falangéről próbálta eltávolítani a külföldi totalitarizmusokra és a velük fennálló azonosságokra feltűnően utaló külső jegyeket (15. dok.).

Élesen reagált Franco a brit és az amerikai sajtó – hangfogót valóban kevésbé alkalmazó – kritikai megnyilvánulásaira is. Ebben az ügyben 1943 végén harcba vetette a jobb sorsra érdemes Jordana grófot is (18. dok.). Ráadásul az angolszászok egy idő múlva megunták, hogy a „hintapolitika” keretében tett ígéretek egy része papíron maradt. Ezért többször figyelmeztették Francót és diplomatáit a be nem váltott ígéretekre (19., 20. dok.). A másik oldalról az egyre nyugtalanabb németek ostromolták őket (16. dok.).

Francót némileg megnyugtatta Churchill 1944. május 24-i alsóházi beszéde, amelyben a brit miniszterelnök – mint mondta – „szívélyes szavakkal” szólt a semleges Spanyolország érdemeiről. Ám az ezen fölbátorodott Francót ez arra indította, hogy közvetett (formálisan londoni nagykövetéhez, Alba hercegéhez küldött), személyes levélben fejtsse ki Churchillnek egyik kedves eszméjét, a Szovjetunió elleni angol–spanyol együttműködés gondolatát. Ráadásul a levél burkolt Amerika-ellenes utalást is tartalmazott. Churchill diplomáciai levélváltásban ritka keménységű válasza jelezte Francónak: a brit oroszán – legalábbis a háború végéig – nem kapható semmilyen, az Egyesült Nemzetek hadicéljait keresztező kalandra.

Mindez 1944-ben még nem kevés fejtörést okozott Francónak. Ám a saját táborán belüli erjedés megszüntetésével lényegében felkészült a túlélésre. Véleményem szerint tehát a nagy titok nyitja, a Franco-rendszer háború utáni fennmaradásáé, nagyrészt nem az 1946 után kibontakozó hideg nemzetközi fuvallatokban, hanem az 1943-ban lezajlott hazai belharcok erélyes és sikeres lezárásában rejlik. Az igazi veszély ugyanis az lett volna Franco számára, ha a nemzetközi nyomás, az emigráns és az otthoni illegális köztársasági baloldal fellépése, valamint az uralkodó tömb fontos elemeinek belső lázadása egyetlen folyamatosan egyesül. Ezt akkor elhárította. Ilyen szituáció legközelebb csak a hatvanas–hetvenes években állt elő. Ennek a súlya alatt viszont az akkorra sok vonatkozásban már korrodált rendszer össze is omlott.

1

**Franklin D. Roosevelt, az Egyesült Államok elnöke 1942. november 8-i levele
Francisco Franco spanyol államfőhöz**

Kedves Franco Tábornok,

minthogy két baráti nemzetről van szó, e szónak a legjobb értelmében, minthogy Ön, éppúgy mint én, e baráti viszony folytatódását kívánja kölcsönös hasznunkra, szeretném őszintén kifejezni Önnek, milyen megfontolások készítették rá, hogy hatalmas amerikai katonai erőt küldjek az észak-afrikai francia birtokok megsegítésére.

Pontos információink vannak arról a tényről, hogy a németek és az olaszok egy közeli időpontra Észak-Afrika katonai megszállását tervezték.

Ön nagy katonai tapasztalata révén megérti, hogy haladéktalanul végre kell hajtunk ezt a vállalkozást, Észak- és Dél-Amerika védelme érdekében, elkerülendő, hogy a Tengely ezzel a megszállással előnyhöz jusson.

Hatalmas hadsereget küldök hát Észak-Afrika francia birtokaira és a marokkói francia Protektorátusba, azaz a kizárólagos céllal, hogy megvédjük Amerikát és elkerüljük e területek Németország és Olaszország általi felhasználását, bízva abban, hogy ily módon megmenthetők a háború borzalmaitól.

Remélem, Ön maradéktalanul hitelt ad annak az általam adott biztosítéknak, hogy ez a hadmozdulat semmilyen formában nem irányul sem Spanyolország, sem Marokkó³ kormánya vagy népe, vagy bármely spanyol terület ellen, legyenek akár a félszigeten, akár a tengeren túl. Hiszek továbbá abban, hogy a spanyol kormány és a spanyol nép meg óhajtják őrizni a semlegességüket és kívül akarnak maradni a háborún. Spanyolországnak semmi félnivalója nincs az Egyesült Nemzetektől.

Kedves Tábornokom, maradok az Ön jó barátja:

Franklin D. Roosevelt

(Forrás: *Carlton J. H. Hayes: Misión de guerra en España. Epesa, Madrid, 1946. 118–119.*)

2

**Carlton Hayes-nek, az Egyesült Államok madridi nagykövetének 1942. december 7-i jelentése
Roosevelt elnöknek az észak-afrikai partraszállás hivatalos spanyol fogadtatásáról**

... A legfontosabb hír Spanyolországból, azt hiszem, abban a határozott biztosítékban rejlik, amelyet hét-főn délután Jordana gróf, külügyminiszter adott nekem – s amelyet a State Departmentnek már jelentettem –, hogy Franco tábornok és egész kormánya határozottan a „pártatlanság” politikáját kívánják követni a hadviselő felekkel szemben; a mozgósított hadsereget, szigorúan védelmi céllal a jelenlegi spanyol határon belül fogják tartani, és erővel állnak ellen „bármely” külföldi hatalom spanyol terület elleni inváziós kísérletének. A spanyol kormány e lépésére nem került és nem is kerülhetett volna sor a szennációt keltő észak-afrikai események és az Ön Spanyolországnak adott személyes biztosítékai előtt...

Jelenleg arra összpontosítom az erőfeszítéseimet, hogy kielégítő megoldást érjünk el néhány most fölmerülő bonyolult problémára, mindenekelőtt a menekültekére és az internáltakéra. El akarom érni mintegy kétezer amerikai szabadon bocsátását⁴ – sokan köztük pilóták és ejtőernyősök –, akik Spanyolországban és Spanyol-Marokkóban vannak. Szeretném, ha elhagyhatnák Mirandát⁵ a lengyelek, a csehek és más hadifoglyok, s hogy ezeket a táborokat megreformálják, vagy megszüntessék. Örölnék, ha segíthetnék az ide menekült zsidókon...

Pontos információm van arról, hogy november 8-a óta körülbelül kétezer francia érkezett Spanyolországba azzal a szándékkal, hogy Észak-Afrikába menjen harcolni, ami súlyos problémát jelent Spanyolországnak és nekünk magunknak is. Jordana gróf, úgy tetszik, jóindulattal viszonyul mindehhez, ám a tárgyalások még első szakaszukban vannak.

(Forrás: *Hayes: Misión de guerra... 121–122.*)

Dicsőség és hősiesség

(Az Arriba⁶ 1943. február 3-i szerkesztőségi vezércikke Sztálingrád német védőinek fegyverletétele alkalmából)

Az el nem múló hősiességnek abban a napjainkban is folyó, történelmen végighúzódo vonalában, amely megőrzi a harcoló ember hitét és értelmét, újabb márványból faragott kereszt emelkedik halálból és hősi helytállásból. Nem szükséges fölébresztenünk a mindannyiunk szívét átható szorongó és döbbszerű érzést, mivel ez minden jóindulatú emberi szívben magától feltámadt. Sztálingrád német elfoglalói egy hősköltemény részeseivé váltak... Így szerepel ez a hadijelentésben, és ez az igazság is. Ezek a dicső áldozatok olyan gesztustettek halálukkal... amellyel felérő hőstett, Spanyolország esetétől eltekintve, nem fordult elő.

Senki sem rejtheti el mély és ünnepélyes megindultságát a súlyos gyász láttán, amelynek felhői elárasztják a kontinentális Európa egészét...

... A kommunizmus elleni harcnak ebben az élcsapatában csupán a mi felkelésünk és a kommunizmus elleni háborúnk Spanyolországa mutatható fel példaként. Ezért, csodálattal adózva a jelen hőstetteinek, egyben föl kell zárkóznunk azonos jelképek és ugyanazon tanítás jegyében, amelyet nemzeti kezek emeltek a magasba az Alcázarban, Santa María de Cabezában, a simancasi laktanyában, Belchitében és valamennyi, hozzájuk hasonló helyszínen. Az az élgárda, amelyet Spanyolország állított ki a civilizáció és a kereszténység ellenségeivel szemben, ma is ott van és az utolsó katona haláláig kitart a keleti front Alcázarjában, Sztálingrádban.

Ám álljunk meg a hősiesség és a dicsőség súlyos és elvont transzcendenciája láttán. Álljunk meg, hogy utána levonhassuk a legfőbb következtetést az e ponton védekező német katonák felmérhetetlen és kimondhatatlan szolgálatából. Szovjet-Oroszország értett hozzá, hogy az orosz földrajz terepasztalán tűzérési ütegein kívül néhány visszataszító nevet is elhelyezzen. Nehéz kiválasztani, hogy a bűnbarlangban melyikük a legrosszabb. Az egyik városnak Kelet-Oroszországban néhány éve a Sztálingrád nevet adták. Azelőtt a hagyományos atlaszok hiteles tanúbizonysága szerint Caricinnak nevezték. Ám ott ma már semmi sincsen. Sztálin neve persze, ha neki úgy tetszik, megtarthatja galád keresztelőjét Oroszország bármely nyugatabbi pontján is. Ám a becsapott földrajz megtalálja a helyreállított igazságát a löporfűst és a vérfürdő nyomán keletkező romokon és temetőken, olyan halott tábornokok, törzs- és főtisztek meg katonák eposzi küzdelmében, akik vállvetve haltak meg annak a szolgálatában, hogy semmi se maradjon ennek a városnak nevéből, létezéséből, jelentőségéből.

... Ezeknek a hősöknek porával, miközben elhamvad a régi Caricin városának teste, keverednek Spanyolország katonáinak hamvai, akik ott virrasztanak velük a hajnalcsillag fényében, és azokéi is, a mai Kék Hadosztály-beli bajtársakéi, akik mint a Haza lüktető szíve a keleti fronton, velük együtt ugyanazért az ügyért haltak meg, hogy megvédjék az áttörhetetlen arcvonalat. Németország mai csatája érzelmileg annak az egész Európának a küzdelme, amely megérdemli ezt a nevet.

Carlton Hayes madridi USA-nagykövet 1943. május 3-i jelentése Roosevelt elnöknek

... A múlt héten kétezer lengyel szabadon átlépte a portugál határt, hogy Észak-Afrikába távozzon, és pár nappal később ugyanezt tette nyolcszázötven francia, valamennyien katonaköteles korúak. Ez előrevetíti a spanyolországi menekültek tömeges emigrációját. A siker nagy részben Jordana gróf külügyminiszternek köszönhető. Szívélyesen foglalkozott minden kérdéssel és a brit nagyköveteivel is, ugyanúgy mint az Apostoli Nunciatúrán lévő barátaink és a latin-amerikai képviselők kéréseivel (beleértve még Argentínát is), miközben határozottan ellenállt a Tengely ellenpetícióinak.⁷ Ehhez meg kellett győznie a Caudillót, hogy szüntesse meg egyes, a kormányban helyet foglaló fontos falangista elemek ellenállását. Szilárdan megmaradt a konstruktív politika vonalán, amely, mint erről engem biztosított, már teljes hivatalos jóváhagyást élvez. Ez a politika az alábbiakat érinti: 1/ megtagadják, hogy visszatérésre kényszerítsék a menekülteket Franciaországba, illetve más országokba, ahonnan elmenekültek; 2/ a táborokban és börtönökben élő menekültek esetében aligha találhatnának más helyet, ahol elhelyezhetnék és ellátnák őket; 3/ a menekültek evakuációja, mielőtt a vízumok elintéződnek, és rendeződik Portugálián való áthaladásuk; 4/ az észak-afrikai kormány⁸ felhivatalos elismerése, hogy nagykövetségünkkel együttműködve vállalják a francia menekültek távozását, és rendelkezzenek róla; 5/ hasonló könnyítések a brit és más madridi nagykövetségek és követségek számára, hogy magukra vál-

lalhassák és intézhessék a nemzetiségükhöz tartozó menekültek elszállítását; 6/ elismerik az „Egyesített Elosztó Bizottság”⁹, a kvékerek, valamint az amerikai és a brit Vöröskereszt megbízottait, feljogosítva őket arra, hogy segítsék azokat a menekülteket, akiknek Spanyolországban kell maradniuk, minthogy nincs hova menniük.

A probléma végül is állandósul; nyilvánvaló, hogy a menekültek nagyobb számban fognak Spanyolországba érkezni, mint ahogyan evakuálhatók.

(Forrás: *Hayes*: i. m. 159–160.)

5

A Cortes 17 procuradorának¹⁰ felirata Franco tábornokhoz

1943. június

Alulírottak, a Cortes procuradorai úgy érzik, nem teljesítenék kötelességüket, amelyet a Cortest létesítő törvény rájuk ró, ha ebben a Spanyolország jövője szempontjából olyanira fontos órában nem juttatnak el Excellenciához gondolataikat országunk politikai rendszerének szervezetéről...

Egy személyi rendszer pontos intézményi meghatározottság nélkül csak átmeneti időszakban játszhatja a különböző történelmi helyzetek közötti áthidalás szerepét. Ám az ilyen rendszerek nem hosszabbíthatják meg létüket súlyos kockázatok nélkül...

A világháború kimenetele azzal fenyeget, hogy fatális befolyást gyakorol majd a népek életére. Elengedhetetlen, hogy amikor ez bekövetkezik, Spanyolország alkotmányozó periódust éljen át, és hogy egy jól definiált rendszer, amely megfelel a spanyol hagyományoknak, egyszersmind igazodik a jelen pillanat követelményeihez, lerombolhatatlan gátat emeljen a bomlasztással, a belső és külső felforgatás erői által felkavart hullámvevőréssel szemben.

(Forrás: *Laureano López Rodó*: La larga marcha hacia la monarquía. Noguer, Barcelona, 1977. 37.)

6

Don Juan de Borbón trónörökös távirata Franco tábornokhoz

Lausanne, 1943. augusztus 2.

A háború legutóbbi eseményei¹¹ előre jelzik Európa sorsának alakulását, amely rohamosan rajzolódik ki, éspedig az Excellenciához intézett március 8-i levelemben előre jelzett irányban. Ez indít arra, hogy táviratilag forduljak Excellenciához. Nincs veszteni való idő, amennyiben Excellenciád, helyesbítve álláspontját, amelyet írásában, Don Alfonso infáns¹² folytatott beszélgetésében és nyilvános megszólalásaiban kifejezett, elszánja magát arra, hogy hozzájáruljon a szeretett hazánkat súlyosan fenyegető veszélyek elhárításához, azzal, hogy elősegíti a monarchia feltételek nélküli helyreállítását. Nyilvánvaló, hogy a béke eljövetelekor csak olyan rendszer volna alkalmas a Nemzet legitim érdekeinek hatékony megővésére, amelyet nem illethet a nagy világháború során tanúsított pártosság vádjá.

Ami a belső problémákat illeti, Excellenciád, minthogy közvetlen érintkezésben áll a spanyol valósággal, nálamnál jobban el tudja képzelni, mit jelenthetne egy felforgató mozgalom győzelme... Egyetlen mód van arra, hogy elhárítson minden veszélyt: a monarchia azonnali visszaállítása, mivel az ebben a tragikus időszakban nem vett részt Spanyolország ügyeinek intézésében, s így gondviselészerűen alkalmas arra, hogy konstruktív megbékítő tevékenységet fejtsen ki a nemzeti határokon belül és kívül is.

Figyelmeztetésül szolgálhatnak nekünk az olaszországi események. Ezekre gondolva, az Excellenciád által létesített Cortes alkalmazható lenne a falangista rendszerről a monarchia visszaállítására való áttérés eszközeként. Ezt a restaurációt Excellenciád mind nyilvánosan, mind magánbeszélgetésekben ismételtlen a politikai helyzet természetes kibontakozásaként jelölte meg.

A nyilvánvaló veszélyeknek az elhárítása a legfőbb hivatása ennek a spanyol lelkiismeretemmel az Önéhez apelláló felhívásnak. Ha ez ismét hiábavalónak bizonyulna, mindkettőnknek elkerülhetetlenül viselnie kell felelősségét a Történelem színe előtt...

Barcelona grófja

(Forrás: *López Rodó*: i. m. 515.)

Franco spanyol államfő távirata Don Juan trónörökösnek

San Sebastián, 1943. augusztus 8.

Uram,

az olyan égető és bonyolult kérdés megtárgyalására, amelyet távirata vet föl, a távirati stílus alkalmatlan a válaszadásra, úgy, ahogyan azt a megkeresés kívánná. Magatartásomat mindig csakis Spanyolország legfelső érdeke irányítja. Az olaszországi események közvetlen következményei az olaszok nagy katonai kudarcainak, az elfáradásnak, a háború népszerűtlenségének és a háború kapcsán kialakult válságnak. Spanyolország esete nem engedi meg az összehasonlítást. Hála a nép, a Hadsereg és Caudillója által a győzelmes Keresztes hadjáratban állított Rendszernek, sikerült kívül tartani a háborút. Ennek köszönhető jelenlegi feltámadása is.

Az olaszországi rendszer összeomlása, amelyet ellenségei úgy ünnepelnek, katasztrofális következményekkel járhat, mint bármely nemzet politikájának összeomlása.

A spanyol nemzeti rendszer sajátos nemzeti és szociális karakterénél fogva az egyetlen, amely Spanyolország számára jelenleg biztosíthatja a belső békét, a spanyolok igazságos együttélését és a külföld iránta tanúsított megbecsülését. Uralma alatt nem lehetséges semmiféle felforgató mozgalom.

Ami a kommunizmust mint Európát fenyegető valóságos veszélyt jelenti, ezt nem lehet engedményekkel lefegyverezni. Tévednek, akik mást állítanak.

Az Ön táviratának súlyos mondanivalója a Haza érdekében maximális diszkréciót követel, minthogy elkerülendő minden cselekedet vagy megnyilatkozás, amely csökkenthetné a spanyol rendszer presztízsét és tekintélyét a külföld előtt, illetve a spanyolok egységét belföldön, ami súlyos kárt okozna a Monarchiának és különösen Felségednek.

A megítélésbeli különbségek ellenére, amelyek minden kétséget kizáróan csakis abból származnak, hogy Ön nem ismeri a jelenlegi Spanyolországot, azt remélem és kívánom, hogy Ön ne szakítsa meg semmilyen cselekedettel azt a kapcsolatot, amely annyira érdekében áll Hazánknak.

Kérem Istent, idővel világossítsa meg és sugalmazza Önt. Lojális és szívélyes üdvözlétemet küldve:

Franco generalisszimusz

(Forrás: Uo.: 516.)

A polgári köztársasági pártok képviselőinek nyilatkozata a monarchia visszaállításának szándékáról¹³

Mexikóváros, 1943. augusztus

Európa minden országának a múltban a királyság volt az államformája. Ez volt a helyzet Spanyolországban is, amíg a királyság el nem veszítette a nemzet lelkébe eresztett gyökérzetét...

Most arról beszélnek, hogy helyreállítják a monarchiát, s ez megszállást és semlegességet, megszállást majd országunkat azoktól a szerződéses kötelekektől, amelyeket legelőször a monarchisták táborra, később pedig Franco tábornok létesített Olaszországgal és Németországgal...

A monarchia Spanyolországban nem válhat a szabadság és a demokrácia rendszerévé. Ha trónra emelnék – népi támogatás nélkül, néhány tábornok jóvoltából azok közül, akik annak idején felkeltek a Köztársaság ellen, továbbá a magas klérus és bizonyos pénzügyi csoportok segítségével –, ezeknek az elszánt kisebbségeknek az érdekeit kellene kiszolgálnia. Az erőegyensúly hiánya ezeknek az egoizmusoknak a képviselői és a spanyolok újító-fejlesztő elképzelésekkel fellépő óriási többsége között arra kényszerítené a királyi kormányt, hogy állandó készséggel tartsa az elnyomó szerveket, attól tartva, hogy a legkisebb lazítás esetén eltávolítják.

A spanyolok szemében a monarchia hadviselő fél volt a saját földjén kirobbantott háborúban. Monarchisták voltak azok, akik – Mussolinivel megállapodva – előkészítették a lázadást a Köztársaság, valamint Katalónia és a Baszkföld szabadságjogai ellen...

A megdöntött Spanyol Köztársaságot idegen erők verték le, anélkül, hogy bárki demokratikus eljárással próbálta volna elvitatni kétségtelen törvényességét...

A spanyol probléma bármely olyan megoldása, amely figyelmen kívül hagyja az Atlanti Charta elveit (amelyeket a szabadságharcoló spanyolok magukra nézve érvényesnek tekintenek), még ha maguk az aláíró hatalmak mulasztanak is el az érvényesítésüket, a polgárháború csíráját hordaná magában, amelyért a felelősséget már most elhárítjuk magunkról.

(Forrás: *Javier Rubio*: La emigración de la Guerra Civil de 1936–1939. 3. köt. Madrid, Librería Editorial San Martín, 1977. 955–957.)

9

A Tradicionalista Közösség nyilatkozata az államfőnek

Madrid-Sevilla, 1943. augusztus 15.

... Az a nézetkülönbség, amely a Közösséget a totalitárius kísérletől elválasztotta, és elhatárolódása a rendszer alapjául szolgáló „egységpárttól”¹⁴ nem akadályozta meg a Requeték¹⁵ hősi részvételét a háborúban...

Tagadhatatlan, hogy a spanyol társadalom nem fogadja el a totalitárius rendszert. Ez azért állhat fenn, mert rákényszerítették, de nem maradhatna meg, ha a társadalom szabadon nyilváníthatná akaratát. Szervezetei és intézményei nem tettek szert a hatékony működés képességére, valamennyi sorvad és elhalóban van. Az emberek iránta érzett undorának a legbiztosabb jele, hogy ezek az intézmények általános közönybe fulladnak, és haldoklanak, mesterséges jellegük s a fikciók következtében, amelyeknek alá vannak rendelve. Ezt a kudarcot nem a rendszer ellenségeinek az ellenállása, hanem a rendszer belső életképességének a hiánya okozza...

A jelenlegi rendszer diktatúra, mivel a diktatúrák sajátja az, hogy a hatalom egy kézben összpontosul. És a diktatúrák veszélye mindig abban áll, hogy túléljük önmagukat. Ezáltal rendszerint azoknak a bosszúra és visszavágásra törekvő erőknél a győzelmébe torkollanak, amelyekről azt hitték, hogy sikerült szétverniük őket...

Az egyetlen dolog, amely nyugvóponttra juttathatja a spanyolok óhajait és aggodalmait, a Nemzet azon jogának a hatékony gyakorlati elismerése, hogy visszanyerje azokat az intézményeket, amelyek elidegeníthetetlen politikai birtokai. Ez az elismerés nem történhet más módon, mint a hagyományos monarchikus törvényesség maradéktalan helyreállításával... Ezt azon intézmények helyreállításának kell kísérnie, amelyek biztosítják és oltalmazzák a tartalmát.

(Forrás: *López Rodó*: i. m. 516–518.)

10

Spanyol tábornokok levele Franco tábornokhoz¹⁶

1943. szeptember 8.

... Olyan fegyvertársai vagyunk, akik nyugtalanságukat és aggodalmukat tolmácsolják annak, aki saját erőfeszítései és érdemei révén érte el a szárazföldi, a tengeri és a légi haderő legfelső parancsnoki tisztségét, miután győzelmet aratott a súlyos háborúban. Néhány – halálozás okozta – személyi eltéréssel ugyanazok vagyunk, akik Önt mintegy hét évvel ezelőtt a salamancai repülőtéren a katonai parancsnoklás és az Állam területén a legfelső hatalommal ruháztuk föl...

Szeretnénk, ha a siker, amely akkor kísért bennünket, nem hagyja el most, hogy hűséges tisztelettel és ragaszkodással megkérdézzük Generalisszimuszunkat, nem látja-e hozzánk hasonlóan elérkezettnek a pillanatot, amikor Spanyolországban olyan államrendszert kell adni, amelyet, mint mi, mindig is óhajtott, s amely a mostanit a monarchikus formában rejlő egységteremtő, hagyományőrző és tekintélyt sugalló hozzájárulásával támasztaná meg. Úgy tetszik, eljött az alkalom, hogy ne halogassuk tovább a visszatérést ehhez a gyökeréig spanyol kormányformához, amely Hazánkat nagyra tette, s amelyről azért tértek le, hogy külföldi módszereket utánozzanak. A hadsereg egységesen fogja támogatni Excellenciád döntését, készen arra, hogy elfojtsa a belső zavarkeltés és a rejtett vagy nyílt ellenzék bármely kísérletét anélkül, hogy a legcsekélyebb félelmet éreznék akár a kommunista kísértettől, amelyet az Ön győzelmes kardja lesújtott, akár a külföldi beavatkozástól.

(Forrás: *López Rodó*: i. m. 43–44.)

Spanyol emigráns professzorok nyilatkozata¹⁷

Havanna, 1943. szeptember 25.

Kijelentik, ...

5/ hogy a falangista lázadás nemzetellenes mozgalom és nemzetközi államcsíny volt. Előbbi minőségében nyilvánvaló erőszakot tett Spanyolország akaratán, amelyet röviddel ezelőtt nyilvánítottak ki a szavazóurnák-nál. Második mivoltában pedig Olaszország és Németország kormánya által előre megfontolt, majd támogatott aktus volt, amelyet utóbb a Benemavatók Bizottság elképesztő engedékenysége révén tudott csak ellep-lezni.

6/ hogy a francóista rendszer nem volt semleges a népek jelenlegi háborújában, ma sem az, és nem is lesz az, amire bizonyították morális hadviselése az Egyesült Nemzetek ellen, fegyveres intervenciója a Szovjetunió területén, leplezetlen tengelybarát megnyilvánulásai, a tengelynek nyújtott hatékony segítsége, továbbá antiliberalis és antidemokratikus ideológiájának ismételt kinyilvánítása...

7/ hogy a spanyol nép, a rabláncok dacára, amelyek ma megfosztják szuverenitásától és kormányától, a most folyó küzdelemben kezdettől aktív hadviselő volt az Egyesült Nemzetek oldalán, hároméves magasztos és áldozatos háborújával kezdve, amely mindmáig tart, és mindmáig nem nyerte el helyes értelmezését, mivel ha nem bénította is meg a totalitárius agressziót, de – talán döntő tényezőként – időt adott a demokráciáknak, hogy előkészíthessék ma már biztos győzelmüket.

8/ hogy az Atlanti Charta egyik leglényesebb elve értelmében Spanyolország vitathatatlan joga, hogy visszanyerje szuverén hatalmát, megválassza kormányát, és meghatározza azt a formát, amelyben népei testvéri közösségbe tömörülhetnek...

(Forrás: *Javier Rubio*: i. m. 957-960.)

Közlemény a spanyol kormány 1943. szeptember 30-i üléséről

A kormány tanácskozássra ült össze, hogy megtárgyalja azt a terjedelmes, dokumentált beszámolót, amelyet a külügyminiszter¹⁸ terjesztett elő a jelen pillanat nemzetközi helyzetéről...

A kormány jóváhagyta Spanyolország szigorúan semleges álláspontját,¹⁹ amelyhez lojálisan tartja magát. Kész arra, hogy a legnagyobb szigorral követelje meg mind saját polgáraitól, mind a külföldiektől azoknak a kötelezettségeknek a betartását, amelyek ebből következnek. Ám el van szánva arra is, hogy adott esetben semmi szín alatt ne hátráljon meg semmiféle nyomás előtt azzal a jogunkkal szemben, hogy a legnagyobb szilárdsággal megőrizzük ezt az álláspontunkat... A kormány továbbá tanulmányozta azokat az elővigyázatossági intézkedéseket, amelyek szükségesek ennek a semlegességnek a betartatásához.

Spanyolország jóakarata... biztosíték arra, hogy minden nehézséggel, amely útján felmerülhet, a legnagyobb komolysággal és patriotizmussal néz szembe, bízva kormányában, amely teljes mértékben osztja az ország egyhangú óhaját szuverenitásunk és méltóságunk tiszteletben tartására.

La Vanguardia (Barcelona), 1943. október 1.

A Nemzeti Egység Legfelső Tanácsának programnyilatkozata²⁰

Casablanca, 1943. november 16.

Francónak és Falange-jának hitleri ihletésű politikája Spanyolországot a teljes belső összeomlás peremére vezette. Ez minden spanyolt sújt, osztály-hovatartozásától és társadalmi helyzetétől függetlenül. A megannyi spanyol családnak okozott súlyos sérelmek, a véres megtorlás, a bebörtönzöttek és elítéltek százezrei, a falu nyomora, a városi éhínség, az export csődje, amely nem a világháborús körülmények miatt állt be – ezek éppenséggel kedveznének a kivételnek –, hanem a francóista politika következtében; a dolgozók munkanélkülisége és a gépek kihasználatlansága, az üzletemberek természetes visszahúzódása s vele szemben a „strapalók”²¹ botrányai a falangista hierarchia részvételével; a kereskedelem megbénulása, a tőzsde összeomlása, a francóista peseta, amelynek sem bel-, sem külföldön nincs vásárlóértéke – íme annak a tragédiának néhány aspektusa, amelybe Franco és a Falange vezérelte bele Spanyolországot...

Franco, akit fojtogat a nemzet egyöntetű elutasítása, kizárólag azért tud hatalmon maradni, mert elérte, hogy fenntartsa – bár gyengülő erővel – azt a maga emelte válaszfalat, amely a spanyolokat „vörösökre” és „fehérekre” osztja. Terrorja és provokációi azt a célt szolgálják, hogy sohase aludjon ki a gyűlölet, a bosszú és a megtorlás szelleme, mert ez teszi lehetővé, hogy bukása esetére újabb káosz rémét fesse a falra. Ebben öntudatlanul közrejátszanak azok a spanyolok, akik konzervatív szellemiségük hatása alatt abban a téves hitben engedik magukat félrevezetni a Franco felrajzolta madárijesztőtől, hogy más spanyolok, akik jogos felháborodásukban olykor fenyegetésekkel illetik őket, sajátkezűleg akarnak majd igazságot szolgáltatni velük szemben.

Mínhogy Spanyolország lehető leggyorsabb megmentésének és a spanyolok felszabadításának az érdeke ezt sugallja, a legnagyobb figyelmet kell fordítanunk egyrészt arra, hogy eloszlassuk azoknak a konzervatív embereknek a félelmét, akiket ez a félelem a jelenlegi rendszerrel szembeni öngyilkos belenyugvára indít; másrészt arra, hogy elejét vegyünk bizonyos forradalmárok olyan rögtönzésszerű kilengéseinek, amelyek a konzervatív körökből kizárólag Franco számára hasznos reakciót válthatnak ki mindnyájunk kárára...

Éppoly igazságtalannak, mint amilyen hiábavalónak tartanánk bármely próbálkozást, amely a jelenlegi nemzeti válságot a nép háta mögött, akarata ellenében akarná megoldani. A nemzeti újrakezdet alapját a nemzet minden pártja szabad játékának kell megteremtenie. Minden ilyen pártnak (még ha Franco illegalitásba kényszerítette is őket, a kommunistától a tradicionalistáig) megvan a tiszteletbeli helye a Nemzeti Egység Legfelső Tanácsában; jogaikat nemcsak sajátos nézőpontjaiknak megfelelően gyakorolhatják, de szabadon terjeszthetik is ezt a spanyolok között, csatlakozásukat kérve.

A Nemzeti Egység nem az öt alkotó számos irányzat programjainak keveréke, mivel ez azt jelentené, hogy valamely mágia vagy alkimia révén zagyva, eklektikus és hatástalan elegyet állítunk elő. A Nemzeti Egység azokat a leglényegesebb pontokat fogalmazza meg, amelyeket minden spanyol hazafi közösen a magáénak vallhat, mint az állampolgári együtélés elengedhetetlen alapelveit.

A Nemzeti Egység legfelső tanácsa javasolja, hogy hozzuk létre Spanyolországban a Nemzeti Egység kormányát; ebben nyерjen kellő képviselőt minden irányzat, amely nem zálogosította el magát a külföldnek. Ez a kormány az alábbi program megvalósításán munkálkodik:

1. Minden kötelék elszakítása, amely Spanyolországot Hitlerhez és a tengelyhatalmakhoz köti. Csatlakozás az Atlanti Chartához és a moszkvai konferencián²² megfogalmazott elvekhez.

2. Az államapparátus, elsősorban a hadsereg megtisztítása azoktól a falangistáktól, akik nem tudják hitelt érdemlően bizonyítani, hogy kényszerből csatlakoztak a párthoz.

3. Amnesztia mindenkinek, akit a Falange politikai okból üldözött. A különleges bíróságok által kiszabott minden büntetés semmissége (politikai felelősségre vonás, szabadkőművesség és kommunizmus elleni törvény, árhivatali bírságok stb.).²³ Kártérítés az igazságtalan közigazgatási, illetve büntetőeljárások okozta hátrányokért.

4. A vélemény-, sajtó-, gyűlekezési, egyesülési és lelkiismereti szabadság helyreállítása, a vallási szertartások magán- és nyilvános gyakorlásának szabadsága.

5. Spanyolország helyreállításának olyan politikája, amely minden spanyolnak biztosítja a politikai, gazdasági és szociális lét elemi feltételeit, hogy ezek megfeleljenek az emberi személyiség méltóságának. A francóista időszak manipulációi révén földuzzadt vagyonok felülvizsgálata.

6. A szükséges feltételek megteremtése ahhoz, hogy választást lehessen kiírni, amely során a spanyolok békés és demokratikus módszerrel alkotmányozó nemzetgyűlést hoznak létre. A Nemzeti Egység kormányának ez előtt a Gyűlés előtt számot kell adnia tevékenységéről. A Gyűlés Alkotmányos Chartát hirdet majd, amely jogi formába önti Spanyolország szabadságát, függetlenségét és felvirágzását.

A Spanyol Felszabadító Tanács létrehozásáról szóló okmány

Mexikóváros, 1943. november 25.

Azok, akik ezt a Nyilatkozatot aláírják azokat a pártokat képviselik, amelyek az Alkotmányozó Cortes²⁴ többségét alkották, szavazataikkal szentesítették az 1931. december 9-i Alkotmányt és az Ideiglenes Kormány résztvevőiként ellenjegyezték a kihirdetését. Most közösen hozták tető alá ugyanazon politikai csoportok egységmegállapodását a Köztársaság visszaállítására, amely ledönti a külföldi hatalmak fegyveres támogatásával kikényszerített falangista önkényuralmat és elrekeszti a monarchia irányába vezető ösvényeket, amelynek a helyreállítására töreksenek most, külföldi diplomáciai nyomással, a korábbi fegyveres beavatkozáshoz hasonló szégyenletes módon.

Az e célok elérésére kialakított egységmegállapodás az említett Alkotmány és a belőle eredeztetett Statutumok²⁵ elveihez való abszolút hűségen alapul. A szövetségre lépő pártok kötelezik magukat, hogy ezeket mindaddig megőrzik, amíg Spanyolország, szuverenitása teljes birtokában, úgy nem dönt, hogy meg kell őket változtatni.

Amennyiben, azzal a céllal, hogy ilyen változásokat eszközöljenek, alkotmányozó periódus nyílna meg, azok a csoportok, amelyek sajátos eszmerendszereik feladása nélkül közös felelősséget vállaltak e nyilatkozat keretében, megőrzik szabadságukat, hogy törvényes módszerekkel képviseljék sajátos törekvéseiket, de kötelezettséget vállalnak arra, hogy majdani kormánybeli képviselők betartják és betartatják az itt kinyilvánított elveket, amennyiben ezeket közben nem vonták közösen vissza, vagy nem módosították.

Ugyanaz a testvéri egyetértés, amely e pártokat egyesítette az 1930-as Forradalmi Bizottságban, egyesíti őket most is, hogy érvényesítsék Spanyolország akaratát. Ez csak egy hiteles demokratikus rendszerben ölthet formát, az Atlanti Chartának, az Egyesült Nemzetek hitvallásának megfelelően, amelyhez őszintén és lelkesen csatlakoztunk, 1939. szeptember 3-ától kezdve. Soha, egyetlen pillanatra, semmilyen válságos helyzetben nem szűntünk meg forrón óhajtani a győzelmüket, amely egyszersmind a miénk is lesz, mivel az elsők voltunk, akik elszenvedtük a náci-fasiszták brutalitását, és az elsők, akik tenger vért ontottunk, hogy visszaverjük támadásukat.

(Forrás: *Javier Rubio*: i. m. 964–967.)

A Falange Española központi sajtószolgálatának 1943. november 27-i körlevele az irányítása alatt álló lapok főszerkesztőinek²⁶

... Semmi szín alatt, semmilyen ürüggyel, sem külső szerzők írásaiban, sem szerkesztőségi vezércikkekben vagy kommentárokbán ne használjanak föl olyan külföldi szövegeket, eszméket vagy példákat, amelyek a mi Mozgalmunk jellegére és alapelveire vonatkoztathatók. A Spanyol Állam kizárólag nemzeti elveken, politikai normákon és filozófiai alapokon nyugszik. Semmi esetre sem fogjuk megtérni Államunk összehasonlítását olyan más államokkal, amelyek hasonló jellegűeknek tűnhetnek; még kevésbé azt, hogy Hazánkra nézve ezek alapján következtetéseket vonjanak le, külföldi ideológiák adaptációjára célozva...

(Forrás: *Fernando Díaz-Plaja*: *Le España franquista en sus documentos*. Esplugues de Llobregat, 1976. 139–140.)

Német jegyzőkönyv Franco tábornok spanyol államfőnek és Dieckhoff német nagykövetnek²⁷ 1943. december 3-án, az El Pardo palotában²⁸ lezajlott tárgyalásáról

... Mint Dieckhoff nagykövet megjegyezte Franco tábornoknak, Németország úgy látja, hogy magatartása változáson ment át, és megkérdezte, vajon ezt a változást az angol–észak-amerikai nyomásnak lehet-e tulajdonítani. Hozzáátette, hogy ő (Dieckhoff) megemlítette a Spanyolország által adott engedélyt, amelynek értelmé-

ben Spanyolország átengedi területén az Észak-Afrikába igyekvő francia menekülteket; a német tengeralfjárók legénységének internálását,²⁹ a Kék Hadosztály visszavonását a frontról.³⁰ Franco azt válaszolta, hogy politikája nem változott, s hogy tudja: csakis Németország győzelme adhat lehetőséget rendszerének a fennmaradására. Franco kijelentette, hogy egy semleges Spanyolország, amely Németországnak wolframot és egyéb termékeket juttat, Németország számára pillanatnyilag nagyobb érték, mint egy háborúba keveredett Spanyolország lenne. Mint mondta [Dieckhoff – H.I.], Franco újra kérte hatásosabb fegyverek küldését, arra hivatkozva, hogy ha Spanyolország rendelkezne ezekkel, az angolszászok kevésbé öntelten kezelnék, és hogy Spanyolország Portugáliát is rábírhathná az ellenállásra a brit nyomással szemben. Kijelentette, hogy Franco megismételte „a német győzelembe vetett reményét és Németország iránti barátságát”.

(Forrás: *Fernando Díaz-Plaja: La posguerra española en sus documentos.* Plaza y Janés, Barcelona, 1970. 154.)

17

**Sem kommunizmust, sem fasizmust
A háború utáni korszak³¹ spanyol politikája**

(Az „El Español” 1943. decemberi számának szerkesztőségi cikke)

A spanyol politika mai iránya világpolitikai összevetésben egyedinek mondható. Ez az egyediség a belpolitika érettségében és a nemzeti külpolitika függetlenségében ragadható meg... A Mozgalom³² a politika teljessége irányába haladt, összehangolva a spanyolság állandó történeti jellemvonásait a jelenkor iránti tevékeny és hatékony érzékenységgel.

A nagy egység politikája, amely a legmélyebb rétegekig áthatotta a spanyol társadalmat, és történelmi távlatú perspektívát tárt elé, egymáshoz tökéletesen illeszkedő szakaszokban bontakozott ki, egyetlen célra: Spanyolország szilárdságára és szuverenitására irányítva; lehántva a spanyol helyzetről minden internacionális kötődést és ideológiai elkötelezettséget, kizárólag a spanyol sors kulcsfontosságú és autentikus szellemi és történelmi gyökerei közé ágyazódva be. Ha Spanyolország kifelé megmutatkozó egységes arculata az éber semlegesség jegyeit viseli, belső arca az egység, a testvériség és a munka, a Haza erősítése szolgálatában kifejtett közös erőfeszítés képét tárja a szemlélő elé.

Ha ma létezik világos, igazságos és határozott álláspont, ez Spanyolországé. Külső állásfoglalása és belső magatartása éppen a béke és az alkotó munkálkodás kereteiben hangolódik össze... Miután a spanyol állam politikai vonala kielégítő megvilágítást nyert, miután kiderült, hogy nem köti semmiféle diplomáciai vagy ideológiai internacionalizmus, s miután ezt a vívmányok és kormányintézkedések sokasága bizonyította, nincs többé lehetőség arra, hogy rendszerünket és politikai gondolkodásmódunkat bármiképpen összekeverjék valamilyen ide exportált sémákkal. A jelenlegi irányvonalat röviden így foglalhatnánk össze: „Sem kommunizmust, sem fasizmust – spanyol politikát!”

Miután Spanyolország megszabadult drámai politikai problémáitól, a dezintegrációtól³³, az osztályharcától, a tartományok viszályaitól, a pártokba tömörült csoportok marakodásától, vagyis megoldotta a polgárháború rettenetes problémáit, nincs más útja mint az egység.

Ebből természetesen következik, hogy nem tud felhasználni semminemű kópiát, nem vehet át külföldi mintákat. Ám ez az igazság egyformán érvényes az egyik és a másik modellre, minthogy a spanyol valóság rendkívül sajátos, és ez a nyitja a követendő politikának. Báttran, elszántan le kell vonni a spanyol polgárháború minden konzekvenciáját, megnyitva a spanyol nép békéjének és felvirágzásának a korszakát. Ez az értelme az egység politikájának, amely nem szándékozik nyitva hagyni semminemű lehetőséget ahhoz, hogy megismétlődjön a testvérgyilkos harcok szomorú tapasztalata, amelyek hazánkban több mint egy évszázadon át követték egymást, s amelyek – látszatra sorsszerű elkerülhetetlenséggel – véreztették ki Spanyolország szellemi és anyagi tartalékait. „Polgárháború utáni” korszakot élünk, és a spanyol életnek ehhez a korszakához hasonló jelenség nem fordul elő korunk világpolitikai történései sorában. Ha hasonlatot próbálunk keresni a történelemben, azt éppen más népek olyan polgárháborúiban találhatjuk meg, amelyek a nagy egység kikovácsolását szolgálták, a bomlásnak az összezsapásra vezető indítóokait küszöbölve ki. S mindannyiszor, amikor egy nép egy polgárháború után nekilendült, többé-kevésbé hasonló dolgokat művelt... Nem elegendő pusztán azt jelezni, hogy ez tetszik vagy nem tetszik, mivel nem önkényes elhatározás kérdése. Egy polgárháborúból születő vezetésnek sajátos, határozott tekintélypolitikát kell folytatnia a rend, az igazság és a szabadság nevében... Ha a parancsnoki posztokon lévők ezt megteszik, teljesítették küldetésüket, és népük minden elemét részesévé te-

hetik sorsa történelmi alakításának. Nagyon valószínű, hogy az ilyen típusú, polgárháború utáni politika természetét tekintve mintegy előképe, előrejelzése annak a politikának, amelyet majd a világháború utáni állapot kíván. Spanyolországot annál inkább a legnagyobb felelősség terheli, egyszersmind az a feladat, hogy élgárdaként éljen, azzal a kockázattal, hogy egyaránt juthat termékeny felfedezésekre és zavart keltő tévedésekre.

A modern társadalom politikai zavarai az embereket belül az osztályharcra, kívül pedig a nemzetek harcára ösztönözték. Ebből adódik Spanyolország eredeti, különleges mozzanata, amely abban áll, hogy érett politikával az együttélés új formáit alkotta meg... Ezért lehet a „polgárháború utáni állapot” különlegesen termékeny egy, a nemzetközi kapcsolatokra vonatkozó korszerű reflexió, a jog nemzetközi és társadalmi érvényesítése szempontjából. Ez tehát élenjáró szerep, és nem az utánzóé. És ez a spanyol egységpolitika értelme, amely világos kifejtést nyert mind a mieink, mind külső szemlélők számára.

Ébredj, Spanyolország!³⁴

18

Francisco Gómez Jordana gróf, spanyol külügyminiszter 1944. január 27-i nyilatkozata az „Arriba” főszerkesztőjének³⁵

Jordana gróf: Hálásan köszönöm azt a mérsékelt, hazafiúi felelősségről tanúskodó hangot, amellyel ezt a kényes kérdést feltette nekem.³⁶ Annál inkább, miután a sajtónkkal való sokéves kapcsolatomból jól ismerem harcos szellemét és polemikus rátermettségét. Éppen ezért azt is nagyon jól tudom, hogy ha az újságíróknak azt javasolnám, hogy az ítékezés és a fogalmazás teljes szabadságával válaszoljanak erre a propagandára, azt tökéletes formában megtennék. És erős az érzésem, hogy ha a dolog egy bizonyos pontig eljut, úgy érzik majd, hogy ezt meg is kell tenniük. Ám attól eltekintve, hogy az ilyen polémia általában nem hoz semmi gyakorlati hasznot, úgy látom, hogy a jelen pillanatban propagandánk attitűdjét annak kell jellemeznie, hogy az arcátlanóságokra is mérsékeltten reagál, uralkodva magán. Annak az idegháborúnak a láttán, amely, mint ma látjuk, nem csak az ellenséges tömb ellen, hanem a semlegesek irányában is folyik, a legnagyobb komolyságot kell tanúsítani, nem hagyva el rendíthetetlen, hidegvérű és objektív álláspontunkat. Tudnunk kell felülemelkednünk ezeken az érthetetlen és szenvedélyektől fűtött kampányokon...

Kérdés: Minthogy a Miniszter úr a semleges helyzetünkből következő legmesszebbmenő mértéktartást és tárgyilagosságot javasolja nekünk, mit mondjunk el a spanyolok tájékoztatására az említett kampányok során elhangzott kritikákkal kapcsolatban?

Jordana gróf: Ellensége vagyok a nyilatkozatoknak, most mégis nagyon szívesen vállalkozom erre. Valóban, bizonyos külföldi újságokban és rádióadásokban Spanyolországot az utóbbi időben igazságtalan támadások érték, amelyek eltorzítanak, kiforgatnak, sőt ki is találnak tényeket, olyan politikai irányváltást tulajdonítva nekünk, amely nem fedi a valóságot. Ezen a hamis bázison, Spanyolországon belül és kívül, a rágalmak légkörét teremtik meg hazánk valós helyzetéről avégett, hogy ezzel befolyásolják a Spanyolország által folytatott politikát, és elérjék azt, hogy szánja el magát a választásra az egyik vagy a másik hadviselő tömb között, tehát olyasmire, ami kizárólag az egyes országok szuverenitásának körébe tartozik, és ezért jog szerint nem is lehet külföldiek által tárgyalt téma.

Kérdés: Miután Spanyolország külpolitikájának meghatározása olyan világos, mi a jelentősége azoknak a kommentároknak, amelyekben bizonyos gyanúsításokat és kifogásokat fogalmaztak meg?

Jordana gróf: Spanyolországnak semmi szüksége arra, hogy újra definiáljon egy magatartást, amelyet már teljes világossággal, ellenőrizhetően a magáévá tett. Ez pedig a nemzetközi jog normáihoz alkalmazkodó semlegesség, amely normákat valamennyi ország egyhangú helyeslésével fogalmaztak meg a háború előtt. Az ezzel a semlegességgel járó kötelezettségeket Spanyolország őszintén és valóban jóhiszeműen teljesíti, alátámasztva egy erős állam valamennyi tartalékával, amely állam teljességgel ura a helyzetnek, és amelynek parancsnokló szervei tökéletesen ellátják a feladatukat. Azok az esetek, szabotázsakciók, amelyek egy ilyen rendezett szituációban esetleg előfordulnak, olyan bajok, amelyek minden országban felütik a fejüket, még a hadviselőkben is, és a kár, amelyet Spanyolországnak kereskedelme és más országokkal fenntartott baráti kapcsolatai terén okoznak, indokolttá teszi, hogy végrehajtsák, bárkik legyenek, az ország ellenségei közé soroljuk.

Tehát: minthogy Spanyolország elismeri és kész betartani a semleges országgént rá háruló kötelezettségeket, ugyanúgy el van szánva arra, hogy tiszteletben tartassa a jogokat, amelyek megilletik, a legnagyobb keménységgel üldözve a külföldiek olyan kísérleteit, amelyek megzavarják belső rendjét és politikai vonalának érvényesítését. Ugyanúgy határozott szándéka elérni, hogy egész fényében mutassa föl tiszta és igazságos magatartását, elállva az útját a tendenciózus propagandának, amely nyilvános szöszékét száműzött, vagy ellenséges spanyolok rendelkezésére bocsátja.³⁷

(Forrás: Posguerra... 157–159.)

Az Egyesült Államok 1944. január 28-i jegyzéke a spanyol kormányhoz a spanyol hajókra kimondott angolszász olajembargóval kapcsolatban

A spanyol kormány elutasító magatartást tanúsított a Külügyminisztérium fontos, egyszersmind ésszerű követeléseivel szemben, egyébként azokkal a lépésekkel összhangban, amelyeket az utóbbi időben a spanyol kormány folyamatosan tett.

Bizonyos olasz kereskedelmi és hadihajókat továbbra is internálásnak vetnek alá spanyol kikötőkben.³⁸

Spanyolország olyan, a háború folytatása szempontjából létfontosságú anyagokat szállít Németországnak, mint a wolfram.

Spanyolországban igen tevékenyek a német titkosügynökök, mind a kontinentális spanyol területen, mind a spanyol Afrikában, mind pedig Tangerben.

A Kék Hadosztály egy része még mindig részt vesz a szövetségeseink egyike ellen folytatott háborúban, és olyan értesüléseket kaptunk, hogy olyan pénzügyi elszámolást kívánnak eszközölni a spanyol és a német kormány között, amelynek során jelentős összegű hiteleket bocsátanának Németország rendelkezésére pezétában,³⁹ amit Németország bizonyára a spanyol területről folytatott kém- és szabotázs tevékenységben remél felhasználni, valamint arra, hogy az Ibériai-félszigeten mérjen ránk csapást.

Ezt a döntést a brit kormánnyal folytatott konzultáció után hoztuk.

(Forrás: Times, 1944. január 29.)

Cordell Hull amerikai külügyminiszter 1944. április 9-i figyelmeztető nyilatkozata a semleges országok kormányaihoz

Nyilvánvaló, hogy erőnk, szövetségeseink erejével párosulva csakis a háború egyfajta kimenetelét teszi lehetségessé. Ez az erőnk egyben garanciája annak, hogy a semleges nemzetektől nem kérünk olyasmit, ami rombolásoknak tenné ki őket, ha azt kérjük, hogy ne hosszabbítsák meg a háborút, a vele járó szenvedéseket és halált, ellenségeinket támogatva. A továbbiakban már nem vehetjük tudomásul, hogy ezek a nemzetek a szövetséges világból származó erőforrások birtokába jussanak,⁴⁰ miközben hozzájárulnak katonáink halálához, akik éppúgy hoznak áldozatot az ő, mint a magunk megmentésére. Megmondtuk ezeknek az országoknak: már nincs szükségük rá, hogy az ellenségnek nyújtott segítséggel vásároljanak biztosítékokat az agresszióval szemben, legyen ez akár annak az engedélyezése, hogy német ügynökök tevékenykedjenek a semleges határok között, vagy hogy a finomacélgyártáshoz elengedhetetlenül szükséges ötvözőanyagokat szállítsanak Németországnak, amelyek segítségével az katonáinkat gyilkolja, vagy hogy engedélyezik szakembereiknek és gyáraiknak olyan termékek odaszállítását, amelyek már amúgysem hagyják el a német üzemek füstölő romjait. Csak azt kérjük tőlük, hogy hagyják abba ellenségeink támogatását.

(Forrás: Times, 1944. április 10.)

Franco tábornok 1944. május 11-i alicantei beszéde

Alicante tartomány hatóságai, Alicante képviselői, a Régi Gárda⁴¹ itt jelen lévő bajtársai, az ipar, a termőföld és a tenger termelői!

Mi sem lehetne kedvesebb számomra, mint ez a lehetőség, hogy fogadjam ragaszkodásuk megnyilvánulásait és törekvéseik kifejezését, az önökét, akiket egyesít önfeláldozó munkálkodásuk és ennek a fiatal osztagnak⁴² a fáradozása, amely kidomborítja doktrínánkba és történelmi elhivatottságunkba vetett hitet.

Ha rendszerünk, amely igazságot követel Spanyolország embereinek és osztályainak, nem képes is eszményt állítani a könnyűvérűek és a henyelők elé, mivel nem tudja jó útra téríteni a méhkaptár heréinek a terméketlen életét, akik csak azt lesik, mikor jön el az alkalom számukra, ám meg tudja ezt tenni a Nemzet dolgos rétegei számára, nagyobb lehetőséget kínálva nekik óhajaik megvalósítására, a szellem, az igazságosság és a haladás jegyében.

Alicantét és a Falangét elszakíthatatlan kötelékek egyesítik, amelyek nemcsak azoknak a községeknek kölcsönöznek ragyogó dicsőséget, amelyek nagy embereink bölcsői voltak. Hősei halálával is kivívta azt. Alicanteban zárultak le örökre azok a tiszta csillogó szemek,⁴³ amelyek egy sötétségbe borult Spanyolországban képesek voltak meglátni és megjósolni Hazánk ragyogó jövőjét. Alicanteban következett be Alapítónk mártíromsága, földje őrzi dicső vértanúnk nemes vérért. Az ő tanításai, amelyek az évek múlásával régi tradícióink és zseniális embereink kifogyhatatlan termékenysége révén tökéletesedtek,⁴⁴ ma felkínálják magukat a világnak, nem utópikus eszme, hanem tapintható valóság formájában. Nagy művünk hajnalán már megkezdődött rózsáskertünkben a virágzás! Ez azonban még gyenge példamutatás ahhoz, amire Hazánk a béke és a munka korszakának eredményeképpen juthat. Törekvéseink magasabbra szárnyalnak, és nem pihenünk meg, amíg Isten áldásával a vidék legtávolabbi zugaiba, a partvidék legelhagyatottabb beszögelléseibe is el nem jut a kenyér és az igazság. Ezt előre jelzik azok az alkotó munkálatok, amelyekről szavaitokkal hírt adatok nekem.

Ez a spanyol valóság, amely attól, hogy kívülről nem akarják elismerni, még nem szűnik meg létezni és utat törni magának. Sajnáljuk, hogy a mértéktelen szenvedélyek mások látását megzavarják. Ez azonban az ő bajuk, minthogy létezési és szerveződési formáknak kizárólagos spanyol ügynek kell maradnia, amelybe nem engedünk külső beavatkozást.

A városok, a falvak és a Nemzet valamennyi dolgozó rétegének szakadatlan előrehaladása igazunk legvilágosabb bizonyítéka.

Egy háborúban álló világ kellős közepén Spanyolország állhatatosan munkálkodik a maga feltámadásán, emberei igazságáért. Egoizmus ez? Közömbösség? Álláspontunk nem jellemezhető így. A háborút csak az élet nagy halál kérdése által felvetett magasabb célok igazolhatják, mint a mi Keresztes hadjáratunk esetében. Semmiféle időleges mai javak nem kárpótolhatnak azért, amit a háború megsemmisít.

Ez a spanyol realitás a jelenlegi küzdelemben. Spanyolország, amely területén elszenvetve az orosz csekának és kommiszárjainak a jelenlétét, megértette, mit jelent a kommunista fenyegetés és egy napon lehetővé tette önkénteseinek azt a dicső vállalkozást, hogy feltartóztassák azt. Később, amikor e szenvedélyes törekvés akaratunk ellenére háborúba sodorhatta volna népünket más civilizált nemzetek oldalán, melyekhez Spanyolországot baráti szálak fűzik, fel kellett áldoznunk ezt az eszmét a Haza legfőbb érdekeinek oltárán, megőrizve az energiának és a hősiességnek azokat a forrásait, amelyekre minden korábbinál nagyobb szükség van a mi égboltunk alatt, miközben Európát elöntötte a pusztulás és a rombolás villáma.

Számunkra a bolsevikok elleni harc és a civilizált nemzetek között Nyugaton folyó háború két különböző dolog. A kommunizmus ugyanis nem olyan életforma, amely megmarad saját határai között, hanem forradalmi tevékenység, amely más népek békéje és rendje ellen irányul és tevékenykedik. Bárcsak igazak volnának a bolsevik medve megszelídítéséről szóló mai elméletek! Bennünket szomorú tapasztalatunk arra kötelez, hogy éber figyelemmel éljünk. Azok, akik közületek a Kék Hadosztály soraiban orosz területen harcoltak, tapasztalhatták azokat a nyomorúságos állapotokat, amelyekre egy nép a kommunizmus huszonöt éve alatt jutott. Ők tudják a legjobban megérteni és leleplezni ennek a nagy hazugságát és valódi céljaink nagyságát. És a régi és új bajtársakkal együtt szilárdítani erődtítményünk soha nem lanyhuló őrzését.... Spanyolországot fénnel fogja elárasztani Falangénk napsugara!

Ébredj, Spanyolország! (Ütemes, lelkes „Franco, Franco, Franco!” kiáltások.)

(Forrás: Arriba, 1944. május 12.)

22

Winston Churchill 1944. május 24-i beszéde a brit alsóházban

... Olaszország után természetesen Spanyolországra térünk át. A világ egyik legnagyobb hírví birodalmára, amely ma egy számottevő területen élő, népes közösségre szűkült, s amelynek kultúrája Európa nemzetei sorában kiemelkedő. Vannak, akik azt hiszik, hogy Spanyolország irányában folytatott külpolitikánkat leginkább a Franco tábornokot ábrázoló komikus, sőt goromba karikatúrák fejezhetik ki. Én azonban azt gondolom, hogy ennél többről van szó.

Amikor jelenlegi nagykövetünknek⁴⁵ egy hónap híján csaknem pontosan négy évvel ezelőtt el kellett volna utaznia Madridba, először úgy döntöttünk, hogy a repülőgépe maradjon készségben a repülőtéren. Majdnem biztosnak látszott ugyanis, hogy Spanyolország, amelynek uralkodó pártja Németország befolyása alatt állt, miután Németország oly hevesen támogatta az akkor nemrégiben befejeződött polgárháborúban, Olaszország példáját követve csatlakozni fog a győzelmes németekhez a Nagy-Britannia elleni háborúban.⁴⁶ S valóban, abban az időben a németek azt ajánlották a spanyol kormánynak, hogy szervezze meg a német csapatok győzelmi felvonulását a legfőbb spanyol városokban. És semmi kétség: azt ajánlották föl nekik, hogy or-

száguk látszólagos megszállása fejében a németek elvállalják Gibraltár elfoglalását, amelyet azután visszajuttatnának a germanizált Spanyolországnak. Ez utóbbi javaslatot persze könnyebb volt megtenni, mint végrehajtani. (Helyeslő közbeküldések.) Ám semmi kétségem az iránt, hogy ha Spanyolország akkor enged a németek nyomásának, hízelgésének, feladatunk sokkal nehezebb lett volna. A Gibraltári-szorost lezárták volna, megszakad az áthaladás Máltához és Keletre. Az egész spanyol tengerpart német tengeralattjárók fészekévé lett volna. Természetesen akkor azt óhajtottam, hogy bárcsak ezekből a lehetőségekből semmi se valósulna meg. És semmi sem valósult meg. (Helyeslés.)

Nagykövetünk rászolgált a dicsőre azért a befolyásáért, amelyre kezdettől szert tett, és amelyet később gyorsan növelt. (Helyeslés.) Munkáját egy tehetséges ember, Yencken úr⁴⁷ támogatta, akinek légiszerecsétlenség miatt bekövetkezett halálát, ebben biztos vagyok, a képviselőház fájjalja. Ám a legfőbb dicsőre kétség-telenül azt a spanyol döntést illeti, hogy távol maradnak a háborútól. Eleget szenvedtek már a háborútól (a sajátjuktól), és kívül akartak maradni rajta. (Egy képviselő: Ez vitatható!) Én így gondolom ezt, és ezért hiszem, hogy az az alapvető elvem, amely szerint a lehető leghamarabb végeznünk kell az ellenséggel, minden ingadozás nélkül tovább követendő.

Nekik azonban, a spanyoloknak, már elégük volt. S én úgy vélem, érzéseiknek köszönhető, hogy a spanyol nép a múltba tekintve – minthogy ez olyan nép, amely kedveli a múltba nézést – visszaemlékszik rá: Nagy-Britannia segítette Spanyolországot, hogy 130 évvel ezelőtt megszabaduljon Napóleontól. Bárhogy is, a kritikus pillanat elmúlt; az angliai csatát megnyertük; a szigetország potenciálja, amelyről azt remélték, hogy szétrombolhatják, vagy néhány hónap alatt megadásra kényszeríthetik, még ugyanazon a télen nem csak belföldön bizonyult sértetlennek és erősödőnek. Wawell irányításával óriási léptekkel nyomul előre az észak-afrikai partokon, kétszázötvenezer olasz hadifoglyot ejtve.

Spanyolországgal fenntartott kapcsolatainkban újabb válság bontakozott ki úgynevezett „Fáklya” hadműveletünk előtt, mielőtt megkezdtük az Egyesült Államok és Nagy-Britannia erőinek az észak-afrikai partraszállítását. Ennek a szituációnak az előestéjén igen nagy volt a spanyolok lehetősége arra, hogy megtámadjanak bennünket. Hosszú idő alatt kibővítettük ugyanis Gibraltár repülőterét a tenger fölött, és egy hónappal az 1942. november 7-i akció nulla órája előtt alkalmanként 600 repülőgépet is tartottunk ezen a repülőtéren a spanyolok teljes látó- és lőtávólában. A spanyolok igen nehezen hitték el, hogy ezek a repülőgépek Málta megerősítését szolgálják. Mondhatom, szorongató érzés volt átvészelní ezeket a napokat.

A spanyolok mindezek ellenére barátságra bírhatók és nyugodtak voltak. Nem tettek föl kérdéseket, és nem okoztak kellemetlenségeket. Ha néhanapján elnéző magatartást tanúsítottak is nehéz helyzetbe került német tengeralattjárókkal szemben, szerintem, amennyire a mi érdekeinket illeti, ezeket a rendellenességeket ellensúlyozták azzal, hogy teljességgel figyelmen kívül hagyták a gibraltári helyzetet, ahol a repülőkön kívül nagyszámú hajónk is horgonyzott, az öböl semleges vizein kívül, ismét csak a spanyol parti ütegek lőtávólában. Ha elrendelték volna, hogy távolítsuk el ezeket a hajókat, a legnagyobb nehézségekkel kerültünk volna szembe... Meg kell mondanom, és kitartok amellett, hogy Spanyolország akkor nagy szolgálatot tett nemcsak az Egyesült Királyságnak, a Brit Birodalomnak és a Nemzetközösségnek, hanem az Egyesült Nemzetek egész ügyének is. Ezért nem rokonszenvezem azokkal, akik értelmes, sőt elegáns dolognak tartják, hogy minden adandó alkalommal támadják és sértegetik a spanyol kormányt.

Enyém volt a felelősség, hogy vezessem a kormányt, amikor átlábtunk ezeken a halálos veszélyeken. Ezért úgy gondolom, van bizonyos lehetőségem arra, hogy helyesen értékeljem az eseményeket azokban a kritikus pillanatokban, amikor lezajlottak. (Helyeslés.)

Elégedett vagyok azzal is, hogy most, hosszas tárgyalás után az eddigi legjobb megállapodásra jutottunk Spanyolországgal. Ezek kielégítő módon érintik az olasz hajók ügyét, amelyek spanyol kikötőkben kerestek menedéket; elértük, hogy bevonják a német zászlót Tangerben, és leszedik a német címert a konzulátusról, amit rövid néhány napon belül a tangeri német képviselő távozása fog követni, még ha feltételezhetően folytatják is majd tevékenységüket Dublinban. (Derültség, helyeslés.) Végül egyezsége jutottunk a spanyol wolframról, amelyet úgy értünk el, hogy ne sértsük a spanyolok méltóságát; az előtűnk álló kritikus hónapokban a Németországba irányuló wolframexportot havi néhány teherautó-rakományra csökkentik.

Az egész alkut megkönnyítették a szövetségesek sorozatos észak-afrikai és olaszországi győzelmei és az a nagy fenyegetés, amelyet a németek most kitéve érzik magukat, főleg az a hírsztelés, amely a csatornán keresztül fenyegető invázióról kering. (Derültség.) Mindez a maga módján lehetetlenné tette Hitlernek, hogy megtorlásra gondoljon Spanyolország ellen...

... Remélem, hogy ennek az országnak a háború után nagy befolyása lesz a földközi-tengeri béke fenntartásában. Spanyolország belpolitikai problémája maguknak a spanyoloknak az ügye. (Közbeküldések.) Nem a mi dolgunk beleavatkozni ebbe.

Emanuel Shinwell (munkáspárti): Barátom, a Ház tiszteletre méltó tagja⁴⁸ az olasz kormány helyreállításiáról beszélve megállapította, hogy ennek nem szabad fasisztának lennie. Ez az ő saját megnyilatkozása volt. Akkor Spanyolországban miért szabad?

Churchill: Ennek az az oka, hogy Olaszország megtámadott bennünket. Háborúban álltunk Itáliával és legyőztük. Biztos vagyok benne: barátom, a Ház tiszteletre méltó tagja egyetért velem abban, hogy világos választóvonal húzható azok között a nemzetek között, amelyekkel hadban állunk, illetve amelyek békén hagynak bennünket.

Dr. Hader Guest (munkáspárti): Nem úgy áll a dolog, hogy bármely fasiszta kormány az agresszió lehetséges forrása?

Churchill: Úgy képezem, hogy a világ átalakítását célzó programunk nem feltételez katonai akciót minden kormány ellen, amelynek a belső kormányformája nincs összhangban eszményeinkkel. Mindazok a megjegyzések, amelyeket erről az ügyről tettem, csakis az ellenséges hatalmakra és csatlósákra vonatkoznak, akiket fegyvereink erejével szét fogunk zúzni. Ezek bocsátkoztak ellenünk nyílt akcióba, és ők azok, akiknek nem engedhetjük meg, hogy újra azoknak a fasizmushoz és a nácizmushoz kapcsolódó doktrínáknak a hirdetői legyenek, amelyek nyilvánvaló előidézői a kemény harcnak, amelybe belebonyolódunk.

Bárki világosan láthatja a különbséget az egyik és a másik eset között. Óriási a különbség a között az ember között, aki egy ökölcsapással leterít bennünket, és aki békén hagy. (Kiáltások, nevetés.) Az első esetben logikus az aktív érdeklődésünk az iránt, hogy hajlama megváltozzék; ámde a mindennapi életben sok emberrel találkozunk, akiknek az esetében nem érezzük, hogy magánügyeik és perpatvaraik fölött állandó ellenőrzést kellene gyakorolnunk.

Elismerem, hogy ugyanazokkal a szavakkal fordulok a spanyolokhoz most, amikor erősek vagyunk, mint annak idején gyengeségünk óráiban. A jövőben jobb kapcsolatot és virágzó kereskedelmet remélek Spanyolország és a mi országunk között, amely, remélem, már a háborúban növekedést, a békében pedig további expanziót mutat majd. Bilbao és Észak-Spanyolország vasércéhez nagy érdekeink fűződnek, a háborúban éppúgy, mint békében. Nagykövetünk most visszatér Spanyolországba, hogy tovább folytassa fontos munkáját, és nem kételkedem abban, hogy a Képviselőház nagy többségének és minden jóérzésű, előítéletektől mentes embernek a jókívánságával a tarsolyában utazhat.

(Forrás: Times, 1944. május 25.)

23

Francisco Franco spanyol államfő levele Spanyolország londoni nagykövetéhez, Alba hercegéhez Churchillhez való továbbbítés céljára

1944. október 18.

A jelen levél célja, hogy világos, egyenes és őszinte formában tájékoztassam Önt a magam és a spanyol nemzet álláspontjáról Nagy-Britanniához fűződő kapcsolatunk tekintetében. Így hát Ön a leghatározottabb, egyenes úton tudomására hozhatja jó barátunknak, a brit Miniszterelnöknek.

Az Európában kialakult súlyos helyzet, valamint az a szerep, amelyet Spanyolország és Anglia Nyugat-Európa jövőendő rendjében játszani fog, ajánlatossá teszi kapcsolataink rendezését, megszabadítva ezeket a viták és a kisebb súrlódások egy sorától, amelyek az utóbbi több mint két év során viszonyunkat megterhelték. Azok a nemes szavak, amelyeket a Miniszterelnök nemrégiben nemzetünknek szentelt,⁴⁹ s amelyek az itteni közvéleményre oly előnyös hatást gyakoroltak, felidézve ifjúsága gesztusát, amikor is önfeláldozóan szolgált a spanyolok sorában,⁵⁰ biztositékai annak, hogy aggodalmaink kedvező visszhangot keltenek lelkében.

Azt hiszem, természetes, hogy Nagy-Britannia és Spanyolország álláspontja között mindeddig nagy különbségek voltak, lévén Spanyolország semleges, és így mentesebb a kööttségektől és a szenvedélyektől. Ám ahogy a háború előrehaladt, világosabbá vált érdekeink, valamint a jövővel kapcsolatos aggodalmaink azonosága, amint azt a Miniszterelnök beszédei, nyilatkozatai és utazásai tükrözik.

Mivel nem hihetünk a kommunista Oroszország jóindulatában, s mert ismerjük a Bolsevizmus csalárd hatalmát, számot kell vetnünk azzal a ténnyel, hogy szomszédainak meggyengítése vagy szétzúzása igen nagy mértékben fogja növelni Oroszország ambícióit és hatalmát. Ez, inkább mint bármikor, szükségessé teszi a nyugati országok ésszerű és értelmes magatartását. A felszabadult Olaszországban zajló események, a Franciaországban kialakult súlyos helyzet, amelyben a kormány rendeleteit figyelmen kívül hagyják, és a *maqui-k* csoportjai balga módon azt a szándékukat nyilvánítják ki, hogy szovjetköztársaságot teremtsenek, amihez a Szovjetunió segítségét kéri, mindez önmagáért beszél a jelenlegi nehéz időkben.

Másrészt a történelem mutatja az olyan koncepciók sorsát, mint az örök béke vagy az önzetlen barátság. Ezért a szép szavaknak számunkra csupán annyi értéke van, hogy jóakaratot tükröznek egy olyan eszmény elérésére, amely sohasem valósult meg és soha nem is fog megvalósulni.

Ha Németországot lerombolják, Oroszország viszont megszilárdítja túlsúlyos helyzetét Európában és Ázsiában, ha az Egyesült Államok megerősíti hadállásait az atlanti- és a csendes-óceáni térségben, s ily módon a világmindenség leghatalmasabb nemzetévé válik, az európai érdekek a megrendült Európában a legkomolyabb és legveszélyesebb válságba sodródhatnak. Jól megértem, hogy bizonyos közvetlen, katonai természetű érdekek nem engedik meg felelős tisztségekben lévő angoloknak, hogy bármiképpen kommentálják a világméretű küzdelemnek ezt a mozzanatát. Ám ettől még a realitás létezik, és a fenyegetés fennmarad. Európa a borzalmas erőpróba után a földön hever. A nagy lélekszámú nemzetek közül csupán Anglia, Spanyolország és Németország bizonyult erősnek és férfiasnak.

Mihelyt azonban Németországot szétzúzzák, Anglia számára csupán egyetlen ország marad, amelyre tekintetét fordíthatja – s ez Spanyolország. A franciák és az olaszok veresége, ezeknek az országoknak a belső bomlása feltehetően sok évig nem szolgáltat semmiféle szilárd alapot, amelyre építeni lehet. Ha mégis megkísérelnék, ez olyan tragikus meglepetésekre vezetne, amilyeneknek Anglia és Németország volt kitéve a jelenlegi háborúban. Világos, hogy ebből mit óhajtunk levezetni: kíváncsatos a kölcsönös baráti viszony Anglia és Spanyolország között. Nem habozom kimondani ezt. S ez a szükséglet annál parancsolóbbá válik, minél nagyobb rombolás sújtja majd a német nemzetet.

Megállapítván ennek a barátságnak a szükségességét, vizsgáljuk meg jelenlegi kapcsolatunkat Angliával. Ez nem ad okot túl nagy derűlátásra, és el kell ismernünk, hogy nem mutat túlságosan vonzó képet, minthogy Churchill úr nagylelkű megnyilatkozása és kormánya jóakarata ellenére az ellenségeskedés és az elhidegülés ködfüggőnye nem tűnt el; ez viszont különböző csoportok természetes védekező reakcióját váltja ki Spanyolországban.

Sem a sajtó – a kormányt és beleértve –, sem a brit rádió nem hagyott fel időnkénti támadásaival Spanyolország, rendszere és vezetője ellen, olykor kihegyezett, bántó szavakkal, olykor pedig család eszmékkel és mondatokkal. Ez az ellenséges légkör még nyomasztóbb, ha hivatalos megnyilvánulásokban jelenik meg, vagy ha megkísérlik ideológiai különbségekkel igazolni. S mindez Anglia, olyan ország részéről, amelynek régi szokása, hogy a világ minden országával kereskedjék, bármilyen legyen is annak kormányrendszere!

Ez az oka annak, hogy belső ügyeinkbe való beavatkozása minden jó spanyol felháborít, ami szerencsétlen következményekkel jár az országban. Angliának nem szabad elfelejtenie, hogy jelenlegi kapcsolataink a múlt közvetlen következményei,⁵¹ mint ahogy jövő kapcsolatainkra messzemenő befolyása lesz a jelennek. Úgy gondolom, ebben a levélben nem szabad elhallgatnunk, hogy a brit titkosszolgálat és propaganda a legutóbbi öt évben sralmas hatást gyakorolt viszonyunkra, minthogy ezek az ügynökök összeütközésbe kerültek nemzetünk legéleterősebb szervezeteivel, amilyen a hadsereg, a rendőrség és a Falange a maga 3 000 000 tagjával. Bizton állíthatjuk, hogy ahol az utóbb öt évben valamilyen földalatti tevékenységbe vagy a legkisebb elégedetlenségbe ütköztünk, ez valamiképpen mindig kapcsolatos volt brit ügynökökkel.⁵²

Annak a tevékenységnek a során, amelyet az állam kénytelen volt kifejtetni a külföldi ügynökök e földalatti aktivitása ellen, és annál a fontos szerepnél fogva, amelyet a fentebb említett spanyol szervezetek játszottak ennek felderítésében és üldözésében, ezekben a testületekben felgyülemlett az ellenszenv...

Őn meg fogja érteni, hogy országunkban megfigyelés alatt áll minden kívülről jövő, Spanyolországot érintő tevékenység, legyen akár politikai, akár diplomáciai természetű. Szerencsére mindig tudtunk ezekről a cselekményekről, bármilyen bizalmasan és titkosan jelentek meg. Ám a spanyol állam, tekintetét a jövőre és ennek történelmi szükségleteire emelve, mindig elkerülte azt a botrányt, amivel ezeknek a dolgoknak a nyilvánosságra kerülése járt volna.

Egy másik tény, amely magára vonja a figyelmet, hogy azok a spanyol körök, amelyekről a brit ügynökök értesüléseiket szerzik, még ha eltekintünk is némely „vörös” vagy áruló politikusoktól, a nemzet legkevésbé megbízható és leghaszontalanabb elemei. Tartok tőle ezért, hogy azok a benyomások és értesülések, amelyekre Anglia rólunk szert tesz, tévesek, vagy igen kevesek véleményét képviselik. Éppen ezért tartom annyira elengedhetetlennek jövőnk szükségleteink szemszögéből, hogy ebben a történelmi szakaszban tisztázzuk kapcsolatainkat, és mentesítsük ezeket az egyoldalú és ellenséges mozzanatoktól, amelyek összeegyeztethetetlenek a jövőbeni őszinte barátsággal.

A háború fenekestől felforgatta a stratégiai koncepciókat, a nemzetek erőviszonyait. Minden rohamléptekben változott, s ha a nemzetek nem akarnak kellemetlen meglepetéseket, meg kell szabadulniuk régi előítéleteiktől és erősíteniük kell a kontinentális szolidaritást. És bár elképesztő volna ma azt kérni Spanyolországtól, hogy saját meggyőződése ellenére cselekedjék, előnyben részesítve más országok szerencsétlen álláspontját, mivel ez hűtlenség volna lovagias és becsületes elveivel szemben, amelyek történelme során vezérelték és megnemésítették – s amely elvek tömören fejeződnek ki a *noblesse oblige* jellegzetes spanyol mondatában

[sic!] –, ettől nem válik kevésbé ajánlatossá, hogy kapcsolataink bensőségesebb tételén munkálkodjunk, és felkészüljünk esetleges jövőbeni közös fellépésünkre.

Hangsúlyozni kell, hogy Spanyolország stratégiaiilag fontos helyen elterülő, egészséges, bátor és lovagias ország, amely tanúbizonyságot tett erkölcsi tartalékairól, merészségéről és életerejéről. Van élni akarása és nincsenek nemtelen ambíciói. Szereti békéjét, és tudja, hogyan védheti meg azt. Hiszi, hogy érdekei és Anglia érdekei egyaránt kölcsönös megértésükhöz fűződnek. Ismeri a brit barátság értékét és a sajátját is. Hiszi, hogy ez a megértés és jövőbeni barátság lehetséges. Ám azt is tudja, hogy a barátság nem lehet sem gyümölcsöző, sem tartós, ha pusztán és hidegen kinyilvánítják, anélkül, hogy gyökeresen átalakítanánk alapjait...

S végül, azt gondolom, Önnek világossá kell tennie, tekintettel a külföld rossz spanyoljaira, akik tétjeiket továbbra is a belső változások lehetőségére teszik, s akik szenvedélyes igyekezetükben könnyebb megértést ígérnek Angliával (ami oly fantasztikus feltevés, hogy nem érdemi meg a megvitatást sem), szóval kategorikusan ki kell jelentenünk, hogy ha bármilyen effajta változásra kerülne sor, ez csakis Oroszország érdekeit szolgálja.

Minden öntudatos spanyol egyetért a külügyek ilyen felfogásával, a történelem pedig azt mutatja, hogy nem nehéz meghódítani Spanyolország barátságát és szívét.

Világosan és határozottan kifejtve véleményem Ön előtt, bízom benne, hogy az Ön hazafisága és okos tevékenysége megnyerheti ennek azt a férfit, akinek a vállain nyugszik mindenekelőtt a felelősség Európa jövőjéért.

Franco

(Forrás: *Sir Samuel Hoare: Ambassador on Special Mission. London, Collins, 1946. 300-304.*)

24

Winston Churchill brit miniszterelnök válasza Franco spanyol államfő levelére

Excellenciás uram!

1. Az Ön nagykövete megküldte nekem Alba hercegéhez intézett levelét, amelyben azt az óhaját fejezte ki, hogy tisztázza a spanyol és a brit nép közötti viszonyt, s hogy a jövőre nézve szorosabb és bensőségesebb kapcsolatot biztosítson.

Nagy érdeklődéssel tanulmányoztam az ügyet, hasonlóan háborús kabinetbeli kollégáimhoz. Magunk is azt kívánjuk, hogy Spanyolország és Nagy-Britannia népeinek kapcsolatai őszinték és bensőségesek legyenek. Ám némi meglepetéssel állapítottam meg, hogy Excellenciád a Nagy-Britannia és Spanyolország között ma fennálló nehézségekért Ófelsége kormányát, a brit politikai közvéleményt, továbbá a brit propagandát és a Spanyolországban működő brit ügynökök tevékenységét okolja. Biztosíthatom, hogy a brit ügynökök spanyolországi tevékenysége utaló állításai teljességgel alaptalanok. Megengedem magamnak a feltételezést, miszerint az Ön kormánya rossz helyen keresgél annak megállapítása végett, hogy kik azok, akiknek a nyilvánvaló érdeke a spanyol és a brit nép kapcsolatainak a megzavarása.

Ezért elfogadom Excellenciád javaslatát, amely szerint megérett az idő a helyzet tisztázására. A kollégáimmal való hosszas tanácskozás után a háborús kabinet nevében módomban áll abszolút őszinteséggel kifejtetni Excellenciádnak azokat a komoly nehézségeket, amelyek szerintünk egyelőre hátráltatják az országaink közötti kapcsolat kielégítő fejlődését.

2. Mindenekelőtt emlékeztetnem kell Excellenciádat arra a politikára, amelyet kormánya a jelen háború menetében mind ez ideig folytatott, úgy, ahogy ezt Ófelsége kormánya és az általa képviselt közvélemény látja. Nem felejtettem el, hogy Spanyolország a háború két kritikus pillanatában, Franciaország 1940-es összeomlásakor és az 1942-es észak-afrikai angol-amerikai invázió időszakában nem lépett föl ellenünk. Ám azt is az emlékezetembe idézném, hogy a háború folyamán Spanyolországban mindvégig lehetővé tették a német befolyás érvényesülését, ami hátráltatta Nagy-Britannia és szövetségesei háborús erőfeszítéseit. Az is tény, hogy elküldtek egy hadosztályt német ellenségeink támogatására orosz szövetségesünkkel szemben. Ebben az időszokban a spanyol kormány kinyilvánítottan nem semleges, hanem nem hadviselő politikát folytatott.

3. Ófelsége kormánya arra is rákényszerült, hogy számos esetben nyújtson át tiltakozást olyan cselekmények ellen, amelyek kevésbé álltak összhangban a spanyol semlegességi politikával. Felesleges részletekbe bocsátkoznom arról, melyek voltak ezek a cselekmények, amelyek Ófelsége madridi nagykövetségének ismételt tiltakozását váltották ki. Attól tartok azonban, hogy közülük meg kell említenem Tanger nemzetközi státusának önkényes felszámolását két olyan szerződés megszegésével, amelyeket Spanyolország aláírt. Nemkülönbön jó-

néhány beszédet, amelyben Excellenciád megvetéssel említette országomat és az Egyesült Nemzetek más országait, s amelyekben vereségükről mint kívánatos és elkerülhetetlen dologról beszélt.

4. Most, hogy a háború a végéhez közeledik, és tervek készülnek Európa és a világ jövőjéről, Őfelsége kormánya nem tekinthet el attól, hogy emlékeztesse a spanyol kormányt a múltra. Nem felejtethi el a Falangista Párt állandó ellenséges tevékenységét, amely pártot hivatalosan is a jelenlegi spanyolországi politikai szerkezet alapjának ismernek el, sem arról a tényről, hogy a Falange szoros kapcsolatot tart fenn a németországi diktatórikus náci párttal és az olasz fasisztákkal.

Engem azonban kevésbé a múlt, mint inkább a jelen és a jövő érdekel, és meg kívánom vizsgálni a szívélyes angol–spanyol kapcsolatok helyreállításának útjában álló akadályokat, illetve eltávolításuk módzatait. Őszintén örültem, hogy változásokat fedezhettek föl Spanyolország országgal szembeni politikájában, amely változások Jordana gróf hivatalba lépésével kezdődtek. Erre nyilvánosan is utaltam a képviselőházban május 24-én mondott beszédemben.

Sajnálatosan, amint ezt Ön is említi Alba hercegéhez írott levelében, ez nem volt elég ahhoz, hogy az országaink között emelt összes akadály elháruljon. Mindaddig, amíg ezek fennállnak, a barátságon és az együttműködésen alapuló bensőségebb viszony létesítése Spanyolországgal, amelyet Őfelsége kormánya óhajt, nehézségekbe fog ütközni, és szó sem lehet róla, hogy Őfelsége kormánya támogassa Spanyolország törekvését a jövőbeni békerendezésben való részvételre. Azt sem tartom valószínűnek, hogy Spanyolországot felhívják a jövő világszervezetéhez való csatlakozásra.

5. Az Ön Alba hercegéhez intézett levele bizonyos utalásokat tesz Oroszországra, amelyeket – Oroszországhoz fűződő barátságunk és szövetségünk okán – nem hagyhatok megjegyzés nélkül. Engedném, hogy Excellenciád komoly tévedésbe essék, ha nem igyekeznék eltéríteni Önt attól az eszmétől, hogy Őfelsége kormánya hajlandó volna mérlegelni bármiféle blokk létesítését, amely az orosz szövetségesünkkel szembeni ellenséges viszonyon vagy az ellene irányuló védekezés feltételezett szükségletén alapul. Őfelsége kormánya szigorúan tartja magát az 1942-es angol–szovjet egyezményhez, és igen lényegesnek tartja az angol–orosz együttműködést a jövő világszervezete kialakításának művén, nemcsak saját maga, hanem a jövő békéje és Európa mint egész felvirágzása érdekében.

6. Végül kérem Excellenciád megértését. Nem engedtem volna meg magamnak, hogy így nyilvánuljak meg; ám erre indított az Excellenciád által kinyilvánított őszinte kívánság, hogy rendezzük az angol–spanyol viszonyt, nemkülönben az a saját meggyőződése, hogy az országaink közötti, kívánatos barátság és együttműködési kapcsolat csupán azoknak az elveknek a keretében valósítható meg és tartható fenn, amelyeket Excellenciád figyelmébe ajánlottam.

Winston Churchill

(Forrás: Hoare: i.m. 304–306.)

Jegyzetek

- 1 *Francisco Javier Conde*: Contribución a la teoría del caudillaje. Vicesecretaría de Educación Popular, Madrid, 1942.
- 2 Ld. a spanyol Külügyminisztérium levéltárában. (Ministerio de Asuntos Exteriores – MAE, R 4012. Exp. 8. 105/1943.) Észrevette ezt a Pester Lloyd 1943. júl. 20-i száma is.
- 3 Marokkó – itt: a marokkói terület északi, 28 000 km²-nyi, akkoriban több mint 600 000 lakosú, spanyol uralom alatt álló része.
- 4 Olyan amerikaiakról van szó, akik franciaországi vagy tuniszi német, ill. olasz hadifogságból szöktek meg, esetleg a vichyi francia övezetből kellett menekülniük, amikor – a szövetségesek afrikai partraszállása után – a németek a zónát közvetlenül is megszállták.
- 5 Miranda – az észak-spanyolországi Vitoria és Burgos között félúton, az Ebro partján fekvő kisváros. Nagy koncentrációs táborában eredetileg köztársasági hadifoglyokat őriztek.
- 6 Az *Arriba* a falangista párt központi lapja; a több mint 40 napilapot és számos egyéb sajtóterméket számoláló falangista sajtóhálózat idegközpontja.
- 7 A német követség a menekültek kiadatását követelte, de legalább azt, hogy a katonakorúakat ne engedjék a szövetségesek birtokában lévő területre távozni.
- 8 A Szabad Franciaország de Gaulle vezetése alatt álló algíri kormánya. A spanyol kormány beleegyezett, hogy az amerikai nagykövetség személyzetének tagjaként de Gaulle egy diplomatája intézkedjék a spanyol területen tartózkodó franciák ügyeiben.
- 9 Joint Distribution's Committee – nemzetközi zsidó segélyszervezet.

- 10 Procurador – az 1942 júniusában létesített hivatásrendi tanácsadó Cortes küldötteinek hivatalos neve. Az aláírók között szerepelt Alba hercege, Franco londoni nagykövete, több volt miniszter, nagykövet, tábornok, a falangista Nemzeti Mozgalom több funkcionáriusa, sőt ismert rendszerhű értelmiségiek.
- 11 A levél nyolc nappal Mussolini bukása után kelt. S bár Franco (ld. 7. dok.) diszkrécióra szólította föl a trónörököszt, a világsajtó utóbb hírt adott róla (ld. pl. *Magyar Nemzet* 1943. szept. 3.). A budapesti hírt viszont a budapesti spanyol követség visszajelentette. (MAE, R 4012. Exp. 8. 146/1943.)
- 12 Don Alfonso infáns – Alfonso de Borbón-Dampierre, Cádiz hercege, XIII. Alfonz király harmadik fia, Don Juan ifjabbik öccse.
- 13 Az aláírók névsorát Diego Martínez Barrio, 1939 óta a köztársaság elnöke nyitja. A többiek a Köztársasági Baloldalt, a Köztársasági Szövetséget, a Föderalista Pártot, a Katalán Köztársasági Baloldalt, a Katalán Cselekvésszt és a Köztársasági Ifjúságot képviselték. Többen közülük egykori köztársasági miniszterek voltak.
- 14 1937. április 9-én Franco rendeletileg egyesítette a Spanyol Falange pártját és a karlista monarchisták Tradicionalista Közösségét (CT) a vezetőkkel való egyeztetés nélkül. A CT vezére, Manuel Fal Conde tiltakozott – ennek nyomán 48 órát kapott az ország elhagyására. A polgárháború után térhetett haza. Ezen a nyilatkozaton elsőnek éppen az ő neve szerepelt. A másik kényes név Tomás Domínguez Arévalo, Rodezno grófja, akinek 1934-ben közvetlen szerepe volt az olasz katonai támogatás kieszközölésében antirepublikánus felkelés esetére. A szöveg figyelemre méltó vonása, hogy nemcsak a monarchista restaurációt, hanem az alkotmányosság visszaállítását is követelte.
- 15 Requeték – a tradicionalisták fegyveres félkatonai szervezete.
- 16 A levelet, amelyet José Enrique Varela tábornok személyesen nyújtott át Francónak, a tábornoknak azok a katonaharcostársai írták alá, akik 1936. szeptember 29-én államfővé kiáltották ki. Varelán kívül szerepelt rajta Kindelán, Orgaz, Dávila, Solchaga, Saliquet, Monasterio és Ponte tábornok aláírása. Ez a szöveg is kiszivárgott (ld. pl. *Magyar Nemzet*, 1943. okt. 31.).
- 17 A polgárháború után több tucat spanyol egyetemi tanár menekült Kubába, ahol a Havannai Egyetem fogadta be őket. 11 pontos nyilatkozatuk aláírói között megtalálható José Giral professzor, egykori miniszterelnök, és a szocialista politikus-tudós Fernando de los Ríos. (Az ő életpályáját ld. A nemzetközi munkásmozgalom története. Évkönyv 1979. Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1979. 228–230.)
- 18 Francisco Gómez Jordana.
- 19 A közlemény nem deklarálja nyíltan, hogy Spanyolország 1940 júniusában kinyilvánított „nem hadviselő” státusáról visszatér a szigorúbb semlegességre; ám mind a szövetségesek, mind a németek így értelmezték.
- 20 Ez a Tanács (Junta Suprema de la Unidad Nacional – UN) kommunista kezdeményezésű mozgalom volt a franciaországi, az észak-amerikai és a latin-amerikai emigráció körében. Alighanem a Moszkvában tartózkodó Komintern-vezetők sugallatára jött létre az 1943. október 10–25-i moszkvai háromhatalmi külügyminiszteri tanácskozás után, ahol nyilvánvalóvá lett, hogy Spanyolország a háború után angolszász befolyási övezet lesz. Mivel a nyugati hatalmak – hadviselési szempontokból – javították kapcsolatukat Madriddal, s aligha támogatták volna a népfront mintájú kormányképlet helyreállítását, a kommunisták olyan frontban kezdtek gondolkodni, amely a francóista politikai tömb egyes elemeit is bevonja; ezért levették a napirendről a köztársaság helyreállítását mint azonnali célt. Ez szembeállította velük a többi republikánus pártot. Ehhez hozzájárult, hogy az UN-nyilatkozat alatt nem szerepeltek „nevek”, és a kommunisták nyílt sisakkal nem jelentek meg benne, ami taktikai manővert sejtetett.
- 21 Straperlo – az 1935 végén kirobant játékbarlang-botrány két szereplőjének (Strauss és Perlo) nevéből összerakott mozaikszó, később a korrupciós ügyek szinonimája lett.
- 22 Az 1943. októberi moszkvai külügyminiszteri tanácskozás.
- 23 „A politikai felelősségre vonásról”, ill. „A szabadkőművesség és a kommunizmus elleni harcról” hozott törvényekre való hivatkozás Franco két (1939. febr. 9-i, ill. 1940. márc. 2-i) dekrétumára utal. Az Árhivatal említését az indokolja, hogy ez komoly bírságok százezreit róta ki a piaci viszonyokat figyelmen kívül hagyó árszabályozás megsértéséért.
- 24 Alkotmányozó Cortes – az 1931. június 28-án megválasztott parlament, amely ugyanazon év december 9-én kibocsátotta a köztársasági alkotmányt.
- 25 Statutumok – a nemzetiségi tartományok autonómiaokmányai. (Katalónia: 1931. szept. 9.; Baszkföld: 1933. nov. 5.; Galicia: 1936. június 28.)
- 26 A sajtó már említett jelentős része nem állami, hanem falangista pártirányítás alatt állt.
- 27 Hans Heinrich Dieckhoff – 1943–44-ben madridi német nagykövet.
- 28 El Pardo palota – 1939 őszétől Franco államfői székhelye.

- 29 Franco kormánya a szövetséges hadihajók elől spanyol kikötőkbe menedéket kereső német hajókat nem szolgáltatva vissza; legénységüket enyhe „védőrizetbe” vette.
- 30 1943-ban az angolszász diplomácia többször követelte a Divízió hazarendelését. Franco 1943. december 1-jén rendelte el a visszavonását, egyes osztagaiból azonban mintegy 2550 főnyi „Kék Légőt” szervezett, amely 1944 júniusáig a keleti fronton tevékenykedett.
- 31 A „háború utáni korszak” (posguerra) kifejezés nem a II. világháború, hanem a polgárháború utáni évet jelenti.
- 32 Nemzeti Mozgalom vagy Mozgalom – a falangista állampártból és tömegszervezeteiből (hivatásrendi szakszervezetek, női és ifjúsági szövetség, segélyszolgálat, milícia) álló alakatlan társadalmi tömb; a francóista politika állandó hivatkozási alapja.
- 33 Deintegráció – a francóista politikai szótárban a tartományi autonómiatörekvések szinonimája.
- 34 1939 után rendeletben szabályozták a nyilvánosan hangoztatható jelmondatokat. A háromszoros „Franco!” kiáltás mellett ilyen volt az „Arriba España!” (Ébredj, Spanyolország!) jelszó.
- 35 Feltehetően Antonio Abad de Ojuil, 1939. augusztus végétől az *Arriba* főszerkesztője, régi falangista publicista.
- 36 A főszerkesztő arra kérdezett rá, hogyan ítélik meg a külföldi sajtóban Spanyolországnak címzett egyes bírálói véleményeket.
- 37 Akkoriban a londoni rádióban többször szólalt meg a mérsékelt szocialista Indalecio Prieto és a polgári köztársasági Felipe Sánchez Román.
- 38 A semleges spanyol kikötőkbe menekült olasz hadihajókat Madrid nem adta ki sem német nyomásra a saját köztársaságnak, sem angolszász ösztönzésre Badoglio kormányának.
- 39 A spanyol kormány 1943. november 10-i ülésén a polgárháborús német hadiszállításokból keletkezett adósság fejében 400 millió pezetaányi (kb. 100 millió birodalmi márka), árukban levásárolható pénzügyi keretet bocsátott Németország rendelkezésére. Erre válaszolt az olajzárlat.
- 40 Utalás az USA és Anglia nyersolaj-, illetve az USA gabonaszállításaira.
- 41 Régi Gárda (Guardia Vieja) névvel illették az 1937. áprilisi egyesülés előtti „ősfalangistákat”, kék ingükön az igába fogott öst nyíllal.
- 42 A falangista ifjúsági szövetség megjelent osztaga.
- 43 Az alicantei börtön udvarán végezték ki 1936. november 20-án a Köztársaság elleni lázadás szervezésének vádjával José Antonio Primo de Riverát, a Falange alapítóját és vezérét.
- 44 Utalás a tradicionalizmus értékeinek (vallásos hit, birodalmi gondolat, hagyományos katonacserények) a falangizmusba való beépítésére.
- 45 Sir Samuel Hoare, Viscount Templewood – 1940 májusától 1944 végéig madridi brit nagykövet.
- 46 Ez a németek sikeres franciaországi hadjáratának utolsó szakaszában történt, amikor Mussolini már hadat üzent Párizsnak és Londonnak.
- 47 Sir Arthur Yencken brit követségi tanácsos.
- 48 A brit alsóház tagjait megillető megszólítás.
- 49 Utalás Churchill május 24-i beszédére (22. dok.)
- 50 Churchill az 1898-as spanyol–amerikai háború idején Kubában a spanyol hadseregben harcolt.
- 51 Célzás a brit közvélemény jelentős része által 1936–1939-ben a köztársaságiaknak nyújtott támogatásra.
- 52 Utalás a madridi brit nagykövetségre spanyol monarchistákkal tartott bizalmas kapcsolatra.

MAGYAR–SZOVJET KULTURÁLIS ÉS TUDOMÁNYOS KAPCSOLATOK A II. VILÁGHÁBORÚ UTÁN, 1945–1946

Magyarország és Szovjetunió közötti kulturális–tudományos kapcsolatok politikai és ideológiai okok miatt a két világháború között rendkívül csekélyek voltak. Az Országos Bibliográfiai Központ például mindössze négy intézménnyel – ezek között három természettudományi intézet volt – állott összeköttetésben. Szovjet folyóiratok nyolc–tíz intézménynek jártak, de a politikai elzártság következtében kizárólag természettudományi jellegűek voltak. Magyar folyóiratot rendszeresen csak a permi és kazanyi egyetem egyes természettudományi intézetei kaptak. Közvetlen személyes kapcsolat a Szovjetunió és Magyarország kulturális tényezői között alig alakulhatott ki. Néhány magyar író szovjetunióbeli látogatása ritkaságszámba ment.

Magyarországnak az Antikomintern Paktumhoz való csatlakozása után a diplomáciai kapcsolatok Magyarország és a Szovjetunió között megszakadtak. A stockholmi Magyar Intézet útján történt kísérlet a kulturális kapcsolatok fenntartására, ez azonban csak egyéni kezdeményezés maradt.

A háború végén és után az ideiglenes nemzeti kormány egyik legfőbb feladatának tekintette a Szovjetunió népei felé irányuló magyar szimpátia mélyítését, a két ország közötti kulturális kapcsolatok ápolását. Alapvető politikai érdekből, meggyőződésből is akarták a magyar–szovjet–orosz barátságot.

A Szovjetunióval való kapcsolatfelvétel fontossága ezért megfogalmazódott a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front és a fokozatosan reorganizálódott pártok programjában.

Az újjáalakuló Szociáldemokrata Párt alapelvei között elsőként s leghatározottabban a szovjet barátságot húzta alá.¹

A Független Kisgazdapárt az új alapokra helyezett külpolitika legfontosabb feladatai közé sorolta a Szovjetunió jóindulatának és bizalmának a megszerzését.²

A Nemzeti Parasztpárt szintén elsőrangú feladatának tartotta a Szovjetunióval való viszony rendezését. Ennek részeként el kívánta mélyíteni a két ország közötti gazdasági és kulturális kapcsolatokat. Ezt azért is fontosnak tartotta, hogy a magyarságnak helyes véleménye legyen hatalmas szomszédjáról.³

A Demokrata Néppárt szerint a magyar–szovjet viszonyt olyan reálpolitikai szükség-szerűség határozza meg, amelyet a magyar belpolitikai, világnézeti és pártharcoknak érinteniük egyáltalán nem szabad.⁴

1945-ben a demokratikus erők részéről nem foglalkoztak a Szovjetunió belső viszonyaival, nem tulajdoníthattak különös jelentőséget annak, hogy ott egy totalitárius diktatúra van. Nem látták előre, hogy a szovjet belső viszonyok hosszú távon milyen hatással lesznek a magyar átalakulásra. A pártok többsége abban reménykedett, hogy a háborút lezáró békeszerződés után – a szovjet csapatok távozásával – a két ország kapcsolata kölcsönös előnyökön nyugvó baráti viszony lesz, amelyben a kultúra és a tudomány területén létrejövő kapcsolat mindkét ország javára válik.

A korszak hangulatának megértéséhez tartozik, hogy nemcsak a vezető politikusok, hanem a nyugati közvélemény is pozitívan viszonyult a Szovjetunióhoz, a legtöbb országban szimpátiával fogadták a – szövetséges – szovjet katonák háborús sikereit. Sztálin

maga is „elfogadott” volt. Az antifasiszta koalíció minden tagja a Szovjetuniót a faszizmus elleni harc nélkülözhetetlen szövetségének tartotta. 1945-ben sem a magyar politikai életet, sem a nyugati politikai tényezőket nem foglalkoztatta a sztálinizmus, annak ellenére, hogy rendelkeztek információkkal a szovjet valóságról. Fontos annak a ténynek az ismerete, hogy közvetlenül a háború befejezése utáni antitotalitarizmus kizárólag fasizmusellenességet jelentett. A Nyugat sztálinizmuskritikája a hidegháború idején erősödött csak fel.

Kulturális és hatalmi politikai okokból egyaránt a Szovjetunió irányában történő nyitást kezdeményezett 1945 nyarán a magyar kulturális élet egyik legnagyobb tekintélyű vezetője, a Nobel-díjas Szent-Györgyi Albert. Szent-Györgyi úgy ítélte meg, mivel a háború befejeződésével Magyarország a régi orosz birodalom közvetlen szomszédja lett, a jövőben az eddiginél jóval szorosabb műveltségi és gazdasági kapcsolatba kerül Magyarország a Szovjetunióval. Megítélése szerint azonban a kapcsolatok felvétele csak egymás elgondolásainak és intézményeinek tárgyilagos megismerésén keresztül lehet eredményes.⁵

A két ország közötti kapcsolatok kiépítése érdekében el kellett távolítani azokat az akadályokat, amelyek az együttműködést nehezítették. Ezt szolgálta az Ideiglenes Nemzeti Kormány 530/1945 ME. sz. rendelete, amely a szovjetellenes sajtótermékek megsemmisítését szabályozta.⁶

A Szovjetunióhoz való viszony szempontjából jelentős lépés volt a VKM 1883/1945. sz. rendelete, amely előírta, hogy az irodalom, történelem, földrajz és gazdasági ismeretek tanításánál különös gonddal kell felülvizsgálni azokat a részeket, amely a Szovjetunióra és a szövetséges hatalmakra vonatkoznak.⁷

Már a diplomáciai kapcsolatok felvétele előtt több kezdeményezés történt a kulturális együttműködésre. A magyar kulturális kormányzat kéréssel fordult a Szovjetunióhoz, hogy mihamarabb küldje Magyarországra azokat a szakembereket, akik a két ország kulturális kapcsolatait Magyarországon tanulmányozhatnák. Azt is kérte a magyar kormány, hogy 3–4 magyar szakember a Szovjetunióban ugyanazt megtehesse.⁸ A magyar–szovjet kulturális kapcsolatok kiépítése szempontjából is fontos állomás volt, hogy szeptember 25-én a Szovjetunió felvette a diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal.⁹ Szekfű Gyula nagykövet igen sokat tett a kulturális és tudományos együttműködés kialakítása érdekében. A moszkvai nagykövetség kultúrattaséja, dr. Radó György állandó érintkezésben volt a Vallás- és Közoktatási Minisztériummal. A VKM a magyar kultúrának a Szovjetunióval való megismertetése céljából mindent elkövetett.¹⁰

A választások után, 1945. november 15-én létrejött Tildy-kormány is fontos feladatának tekintette a gazdasági és kulturális kapcsolatok megalapozását a Szovjetunióval. Az 1946. február 4-én alakult Nagy Ferenc-kormány is elsődleges fontosságot tulajdonított a Szovjetunióhoz fűződő viszonyoknak.¹¹ Mindkét kabinet kultuszminisztere, Keresztury Dezső egyik legfontosabb feladatának tartotta az új magyar műveltség nemzetközi előfeltételének biztosítását. Keresztury már első miniszteri nyilatkozatában állást foglalt a nemzeti bezárkózás ellen, elengedhetetlenül szükségesnek tartotta, hogy azokban a pillanatokban, amikor megnyílnak Magyarország előtt a Kelet és Nyugat kapui, a szellem megtalálhassa útjait.¹²

Keresztury Dezső miniszteri ténykedése alatt a kultúra és a tudomány legkülönbözőbb területein kezdeményezte az együttműködést.

A Magyar–Szovjet Művelődési Társaság létrehozása

A politikai erőknél a Szovjetunió irányában tett kezdeményezései mellett a civil társadalom részéről is kezdeményezés történt a kapcsolatok kiépítésére. 1945 március elején hatvan intellektüel abból a célból jött össze, hogy egy, a magyar–oroszl szellemi kapcsolatok elmélyítését elősegítő szervezetet alakítson. Az előkészítő bizottság elnöki tanácsának tagja lettek: Kodály Zoltán, Zilahy Lajos, Frigyesi József és Sántha Kálmán. A VB elnöke Beznák Aladár, titkára Róth István lett. Az előkészítő ülésen arról is döntöttek, hogy a társaságnak irodalmi, zenei, képzőművészeti, színházi, film-, sajtó-, rádió- és tudományos szakosztálya lesz.¹³ Vidéken is megalakultak a kulturális kapcsolatokat ápoló szervezetek, így április 8-án már Pécsen is létrejött a Magyar–Oroszl Művelődési Társaság,¹⁴ június 8-án pedig a zalaegerszegi szervezet.

A Magyar–Szovjet Művelődési Társaság alakuló ülésére 1945. június 9-én, délután 4 órakor került sor a Pázmány Péter Tudományegyetem Élettani Tanszékének előadótermében. Az ülésen a VKM részéről Paikert Géza miniszteri tanácsos, a külföldi kulturális kapcsolatok ügyeit intéző VIII. ügyosztály vezetője és Dr. Márkus István tanügyi titkár vettek részt. Jelen voltak a márciusban létrejött előkészítő bizottság vezetői, többek között Beznák Aladár és Zilahy Lajos. A szerveződés fontosságára utal, hogy megjelent Gyöngyösi János külügyminiszter, Molnár Erik népjóléti miniszter, Barulin és Grigorjev követség tanácsosok és Anisimov követség sajtóattasé. Ott voltak a tudományos és kulturális élet képviselői, valamint a társadalmi–politikai szervezetek vezetői, közöttük: Alföldi András, Navratil Ákos, Szekfű Gyula és Zalovich László egyetemi nyilvános rendes tanárok; Tildy Zoltán, Szakasits Árpád és Kovács Imre pártvezetők; Ortutay Gyula, a Magyar Távirati Iroda és a Magyar Rádió vezetője, Major Tamás, a Nemzeti Színház igazgatója, Zathureczky Ede, a Zeneművészeti Főiskola igazgatója. A művészeti és irodalmi életet Kodály Zoltán, Pátzay Pál, Bárdos Artúr, Vedres Márk, Palló Imre, Sergio Failoni, Jemnitz Sándor, Háy Gyula, Gábor Andor, Cs. Szabó László reprezentálták. Sokféle irányzatot és felfogást képviseltek a megjelent politikusok, szerkesztők, gazdasági és pénzügyi vezetők. Dr. Desseswffy Gyula, gr. Károlyi István és gr. Széchenyi Zsigmond mellett jelen volt Szalai Sándor, Cserépfalvi Imre, Csécsy Imre, Lányi Viktor, valamint Palágyi Róbert és Büki József.

Elsőként Beznák Aladár egyetemi tanár, az Élettani Intézet igazgatója beszámolt az előkészítő bizottság munkájáról. Ebből megtudjuk, hogy az alakuló közgyűlés Zilahy Lajost bízta meg azzal, hogy kezdeményezzen előkészítő tárgyalásokat az orosz hatóságokkal, mindenekelőtt Vorosilov marsallal és a magyar kormánnyal.

A Külföldi Művelődési Kapcsolatok moszkvai Szovjet Társasága nevében Barulin követségi tanácsos üdvözölte a Társaságot. A szovjet tanácsos a szervezet egyik fontos feladatának azt tartotta, hogy meg kell tisztítani a magyar iskolákat az ellenséges propaganda maradványaitól. Hangsúlyozta, hogy meg kell ismertetni a magyarság széles rétegeivel a Szovjetuniót, és terjeszteni kell kulturális eredményeit. Szerinte a kölcsönös megismerés fogja a barátságot elmélyíteni.

A Társaság alapszabálya körüli vita után megválasztották a tisztségviselőket. Elnök: Zilahy Lajos, alelnök: Ligeti Lajos, főtitkár: Háy Gyula, pénztáros: Zelovich László, ellenőrök: Kun Károly és Büki József, ügyészek: Dr. Palágyi Róbert és dr. Feri Sándor, háznagy Károlyi István lett. Az elnöki tanács tagjai lettek: Alföldi András, Ádám Lajos, Bajor Gizi, Bárdos Artúr, Barta József, Bay Zoltán, Beznák Aladár, Darvas József, Egerváry Jenő, Fischer József, Gábor Andor, Gergely Sándor, Gyöngyösi János, Hamza

D. Ákos, Heller Farkas, Illyés Gyula, Kárpáti Aurél, Kmetty János, Kodály Zoltán, Komáromi Pál, Kotsis Iván, Kovács Imre, Lajtha László, Lóczy Lajos, Major Tamás, Ortutay Gyula, Pátzay Pál, Révai József, Rusznyák István, Szakasits Árpád, Szekfű Gyula, Szőnyi István, Vedres Márk, Waldbauer Imre, Weil Emil, Zathureczky Ede. Kiegészítő indítvány után felvették még Palló Imrét, Heltai Jenőt, Békésy Györgyöt, Oltványi Imrét, Ádám Lajost, Csécsy Imrét, Fehér Lipótot és Tildy Zoltánt.

A vezetőség megválasztása után Zilahy Lajos elnöki bemutatkozó beszédét azzal kezdte, hogy a Társaság egyik legfontosabb feladata lesz, hogy sok tekintetben átalakítsa a magyar köztudatot, és nyisson Kelet felé. Kijelentette azonban azt is, hogy az új orientáció nem jelenti azoknak a szálaknak a merev tagadását, amelyek a magyarságot a nyugati kultúra valódi értékeivel összekötik. A Szovjetunióhoz fűződő kapcsolatok kiépítését nagy lehetőségnek tartotta, mert a földgolyó leghatalmasabb népközösségével léphetünk kulturális cserére. A szovjet kapcsolat révén kapcsolat teremthető a Szovjetunió területén élő finnugor népekkel is.

Zilahy a kialakítandó együttműködés nagy pozitívumát abban is látta, hogy a magyarságnak – a kishitűség, a bűntudat és megalázkodás helyett – őszinte közeledésre ad lehetőséget. Javaslataira Szent-Györgyi Albertet a Társaság tiszteletbeli elnökévé, Barulin szovjet követségi tanácsost az elnöki tanács tagjává választották.¹⁵

Egy héttel a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság létrejötte után, június 16-án Debrecenben is megalakult a Szovjet–Magyar Művelődési Társaság. A Társaság létrehozását a szervezet egyik vezetője, Juhász Géza azzal indokolta, hogy a Kelet felé szegényes magyar kultúrkapcsolatokon változtat és fontos szerepet játszik a szláv kultúra megismertetésében.¹⁶

A Szovjet–Magyar Művelődési Társaság mint társadalmi egyesület jött létre, amelynek hivatása és célja a Szovjetunió, a szovjet–orosz kultúra iránti érdeklődés felkeltése a magyar társadalomban, továbbá a kulturális kapcsolatok kiépítésének az előmozdítása. A szervezet létrehozásától Magyarországon nemcsak a kétoldalú kapcsolatok elmélyülését remélték, hanem abban is bíztak, hogy hozzájárul egy reális magyarsággép kialakításához a Szovjetunióban, továbbá abban is reménykedtek, hogy a szellemi kapcsolat új szomszédunkkal termékenyítően fog hatni a magyar művészetre, tudományra és irodalomra.

Az MSZMT előadássorozata 1945. július 19-én indult a Magyar Rádióban. A sorozat indulása alkalmából bevezetőt mondott Ortutay Gyula. Az első előadást Zilahy Lajos tartotta a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság célkitűzéseiről. 1945. augusztus 23-án jelent meg a Jövendő, az MSZMT képes hetilapja Aranyosi Pál felelős szerkesztő irányításával. A szervezet 1945. évi tevékenysége közé sorolható A. M. Geraszimovnak, a szovjet művészeti szövetség elnökének szeptemberi magyarországi meghívása, továbbá az Így él a Szovjetunió fényképiállítás november 10-i megnyitása a Szépművészeti Múzeumban, valamint Ilja Ehrenburg novemberi budapesti vendégül látása. 1946. január 21-én került sor a Budapesti Nemzeti Bizottság és a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság Lenin-ünnepségére az Állami Operaházban, ahol az ünnepi beszédet Szekfű Gyula tartotta. Január 22-én az Állami Operaházban bemutatkozott a Szovjet Állami Népi Együttes, J. Mojszejev vezetésével.

A Társaság által kiadott könyvek, folyóiratok és a rendezvények sikeres munkáról tesznek tanúságot. A magyar kormány is felismerte a Társaság működésének fontosságát, ezért minden erkölcsi támogatást megadott. Ezen túlmenően tekintélyes összegű anyagi támogatásban is részesítette.¹⁷ A Szovjet–Magyar Művelődési Társaság 1946 ja-

nuárjától havi 300 millió adópengő támogatásban részesült, amelyet a VKM folyósított számára.¹⁸

A szovjet kapcsolat fontossága a magyar részről a kultúra és tudomány minden területén megfogalmazódott. Az együttműködés jelentőségének hangsúlyozása jellemezte a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság 1946. július 7-én a Zeneművészeti Főiskolán tartott országos kongresszusát.¹⁹ A magyar–szovjet kulturális kapcsolatok megítélése a hatalmi tényezők, valamint a koalíció pártjai részéről kissé eltérő megközelítésben, de egyértelműen pozitív volt.

A kongresszuson felszólaló Tildy Zoltán felbecsülhetetlen értékűnek tartotta azt a szolgálatot, amelyet a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság a magyar népnek tehet a szovjet kultúra kincseinek megmutatásával és megismertetésével. A köztársasági elnök hitt is abban, hogy a magyar kultúra értékeinek a Szovjetunió felé való közvetítése is jó szolgálatot tehet az egyetemes emberi haladás ügyének. Az ugyancsak kisgazdapárti Nagy Ferenc miniszterelnök szerint a Magyar–Szovjet Művelődési Társaságnak nemcsak az a fontos és jelentős feladata, hogy a magyar és orosz nép között a kulturális kapcsolatokat elmélyítse, hanem az is, hogy a híd szerepét játssza: a Kelet és a Nyugat kultúráját közvetítse egymás felé.²⁰ Rákosi Mátyás, az MKP főtitkára kongresszusi felszólalásában nemcsak a Társaság, hanem a magyar kultúrpolitika egyik legfontosabb feladatát abban jelölte meg, hogy megismertessük a szovjet népet a magyar kultúrával.²¹

A Magyar–Szovjet Művelődési Társaság július 9-én új tiszttartat választott. A Társaság tiszteletbeli elnöke Szent-Györgyi Albert, elnöke Rusznyák István lett, társelnökök lettek Zilahy Lajos, Bölöni György, Háty Gyula, alelnökök: Ligeti Lajos, Horváth Barna, Majláth Zoltán, főtitkár: Szemerényi Oszvald. Rusznyák István, az MSZMT új elnöke a szovjet kultúrához való viszonyukat és a Társaság célját a „szellemi jóvátételben” látta.²²

1945–1946-ban a koalíció minden pártja látta, és a magyar kultúrdiplomácia figyelembe is vette azt a realitást, hogy Magyarország szomszédja lett egy olyan ország, amely világhatalommá vált, amely potenciális gazdasági és tudományos tényező Európában. Ezért reális volt az a politika, amely a Szovjetunióval valóban széles körű kulturális és tudományos kapcsolatokra törekedett.

A magyar kezdeményezésekre adott udvarias szovjet válaszok mellett érdemi lépés 1947-ig a legtöbb területen nem volt. A szovjetek tartózkodó magatartása abban is megnyilvánult, hogy csak több mint egy évtizeddel később hozták létre a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság társszervezetét. A Szovjet–Magyar Művelődési Társaság létre nem hozásának Magyarország számára kül- és kultúrpolitikai jelentősége volt. A magyar diplomácia számára ez a negatív gesztus azért is különösen hangsúlyos volt, mert a háború után létrejött magyar társaságok alapításakor a különböző országok és népek rövid időn belül pozitívan reagáltak. Az esetek többségében a politikai és kulturális kiválóságok megalakították a társszervezetet. A békeszerződésig a Magyarország jövőjét illetően bizonytalan Szovjetunió a kétoldalú kulturális–tudományos kapcsolatokban az esetek többségében csak olyan együttműködést ambicionált, amelyből nem mind a két fél profitált.

Collegium Hungaricum – Magyar Intézet

A háború utáni magyar kultúrdiplomácia egyik legfontosabb célkitűzése az volt, hogy a világban reális kép alakuljon ki az országról, és minél kedvezőbb feltételek teremtsék a magyar kultúra nemzetközi megismertetéséhez, illetve, hogy megkönnyítsék az

egyetemes kultúra értékeinek befogadását. A kultúra, a kultúrdiplomácia eszközeit felhasználva kívánt Magyarország az új világrendbe integrálódni. A kultúra hozzájárulása a nemzetközi elszigeteltségből való kitöréshez igen eredményes volt. Trianon után különösen sokat tettek a magyarság presztízsének helyreállítása érdekében a két világháború között létrehozott Collegium Hungaricumok és a Magyar Intézetek.

Politikai és kulturális szempontból egyaránt nagy jelentősége volt annak, hogy egy reális magyarságkép alakuljon ki a Szovjetunióban, illetve, hogy megismerkedjenek a magyar kultúra értékeivel. A két világháború között bevált kultúrdiplomáciai intézményeknek a Szovjetunióban is fontos szerepet szántak. Nem véletlen, hogy a Magyarok Világszövetsége már 1945 júliusában javasolta, hogy Collegium Hungaricumot állítsanak fel Moszkvában.²³ Mivel a Collegium Hungaricum felállítására nem volt lehetőség, ezért egy kultúrdiplomáciailag kisebb hatáskörű, de hasonló funkciójú intézményre volt szükség. A Szovjetunió és Magyarország közötti kulturális kapcsolatok előmozdítását ebben a helyzetben a legjobban egy Magyar Intézet szolgálhatta. A magyar kultúra és tudomány nemzetközi pozícióinak javítását kiemelten kezelő VKM élén Keresztury Dezső sokat tett a Magyar Intézet létrehozása érdekében.

1946 júniusában a szovjet kulturális vezetéssel folytatandó tárgyalásokra készülő kultuszminisztérium a megtárgyalandó fontos feladatok között a Magyar Intézetet szerepeltette. A VKM a Szovjetunió valamelyik nagy egyeteme mellett felállítandó Intézet feladatát abban látta, hogy útbaigazítást adna a Szovjetunió tudományos kutatói és a diákság számára minden Magyarországot érintő tudományos és kulturális kérdésben, ugyanakkor rendszeresen tájékoztatná a magyar tudományos életet a szovjet tudomány és kultúra eredményeiről. Ezenkívül a Szovjetunióban kutatómunkát végző magyar ösztöndíjasok munkáját is ellenőrizné és irányítaná.²⁴

Az első szovjet kultúrdiplomáciai küldöttség, amely Gudzij professzor és Koninchova vezetésével érkezett Magyarországra, megértéssel fogadta azt a magyar kezdeményezést, hogy a Szovjetunió valamelyik nagy egyeteme mellett Magyar Intézetet létesítsenek. A szovjet delegáció úgy látta, hogy a Magyar Intézet felállítására minden valószínűség szerint a leningrádi egyetemen kerül sor, mert ezen az egyetemen van finnugor tanszék. Konkrét megállapodás azonban nem született.²⁵

Keresztury Dezső Kaftanov szovjet felsőoktatási miniszterhez 1946. július 4-én írt leveléből is nyilvánvalóvá válik, hogy a kultuszkormányzat a Magyar Intézet létesítését a két ország kulturális kapcsolatainak szempontjából fontos feladatnak tartotta. Keresztury szerint a valamelyik nagy szovjet egyetem mellett felállítandó Magyar Intézet vezetőjének finnugor nyelvészettel vagy finnugor tanulmányokkal foglalkozó professzort kellene kinevezni. A VKM felajánlotta, hogy a magyar fél az Intézet fenntartásához szükséges segéderőt vagy segédeszközöket rendelkezésre bocsátja, az Intézetet könyvekkel és egyéb tudományos anyagokkal ellátja. A magyar kultuszminiszternek szovjet kollégájához írott leveléből kiderül, hogy a magyar fél felfogása szerint az Intézet feladata lenne a Szovjetunióban tanulmányokat folytató magyar ösztöndíjasok tanulmányainak irányítása, a Szovjetunió tudományos köreinek az útbaigazítása, és amennyiben a magyar tudományos életet érintő kérdésekben kívánnak felvilágosítást a szovjetek, a rendelkezésükre állnának. Ha magyar tudományos intézmények kérnek tájékoztatást a Szovjetunióban folyó tudományos munkáról, szintén informálnák azokat.²⁶

Keresztury Dezső levelének Kaftanov felsőoktatási miniszternek való átadásakor Szekfű Gyula moszkvai követ beszélgetést folytatott, amiből megállapította, hogy hajlandóság mutatkozik arra, hogy a közoktatási miniszter kívánsága szerint Magyar Inté-

zetet és könyvtárat létesítsenek ott, ahol finnugor tanszék van. Nézete szerint ez csak Petrozavodszkban, Karélia fővárosában lehetséges, mert csak ott van finnugor tanszék. Kaftanov kijelölte a petrozavodszki egyetem egyik tanárát, hogy az ügyet a magyar fél kívánsága szerint beszélje meg.²⁷

A levél átadásával majdnem egy időben ülésező Magyar–Szovjet Művelődési Társaság Kongresszusán, 1946. július 6-án Keresztury újból megismételte, hogy Magyarországnak mindenképpen szükségesnek tartaná, hogy valamelyik nagy orosz egyetem mellett felállíthassanak egy magyar intézetet.²⁸

A Magyar Intézet felállítása augusztus végére tisztázódni látszott, mégis elmaradt az intézet létrehozása. A probléma megoldásának elhúzódását Czinkotszky Jenő külügyminisztériumi osztályvezetőnek szovjet illetékesek azzal magyarázták, hogy nem látták világosan a felállítandó intézet célját. Augusztusi moszkvai útján azonban Czinkotszky-nak sikerült megnyernie Szvetjov felsőoktatási miniszterhelyettest és Csemadonov professzort a magyar kezdeményezésnek. A miniszterhelyettes hajlandónak mutatkozott a leningrádi egyetemen működő magyar kabinet felállításához. Az előmunkálatokkal a leningrádi egyetem filológiai fakultása mellett működő finnugor tanszék vezetőjét, Bubrich professzort bízta meg. Szvetjov miniszterhelyettes egyúttal kifejtette, hogy fontos lóra veszi egy, a budapesti tudományegyetem mellett felállítandó szovjet kabinet kérdését.²⁹

A tárgyalások, a magyar kezdeményezések az előzetes ígéretek ellenére nem jártak sikerrel 1946-ban. Szekfű Gyula 1946. december 21-i követségi jelentéséből világossá válik, hogy az 1945-ben kezdeményezett Collegium Hungaricum létrehozása a Szovjetunióban lehetetlen próbálkozás volt. A szovjetek ezt a kezdeményezést azért utasították vissza, mert egyetlen állam – még a csehek sem – rendelkeznek ilyen intézménnyel. A Magyar Intézettel kapcsolatosan pedig az volt a véleményük, hogy azok a feladatok, amelyeket a magyar kultuskormányzat a Magyar Intézethez fűz, más módon és eszközökkel, elsősorban attaséval vagy a követségeken kívüli kultúrosztályokkal elláthatók. A szovjet kultúrpolitika még a kabinetek felállítását sem tartotta lehetségesnek 1946-ban.³⁰

A magyar kultúrdiplomácia egyik legfontosabb kezdeményezése Magyarország részéről sikertelenül végződött. A magyar követ utasítást kért, hogy tegyen-e további kezdeményezéseket. Az iratot ad acta tették.³¹ A szovjet magatartás elsődleges oka Magyarország provizórikus nemzetközi helyzete. A béketárgyalások aláírásáig a Szovjetunió ebben a kérdéskörben nem szándékozott döntést hozni.

Tudományos kapcsolatok

A nemzetközi kulturális kapcsolatokban mindenkor meghatározó szerepet játszik a tudományos együttműködés. 1945-ben mind a kultúrpolitika irányítói, mind a tudósok elengedhetetlennek tartották a sokoldalú nemzetközi érintkezés felvételét. Nagyon fontos volt, hogy a magyar kutatók megismerjék a külföldi tudományos eredményeket és kapcsolatba lépjenek az egyetemes tudománnyal.

Az első lépés a szovjet kapcsolatok kialakítása volt, amit nemcsak politikai, hanem gazdasági–pénzügyi tényezők is sürgettek. A Magyar Tudományos Akadémia súlyos anyagi helyzete és az információk hiánya miatt nem vállalhatta a Nemzetközi Akadémiák Unióban és más szakmai tudományos szervezetekben való részvételt.

A magyar tudósokat 1945 júniusában meghívták a Szovjet Tudományos Akadémia fennállásának 220. évfordulójára Moszkvában és Leningrádban rendezett június 15. és 28. közötti ünnepségekre. Puskin szovjet követ útján személy szerinti meghívást nyertek: Szent-Györgyi Albert, Sántha Kálmán, Szekfű Gyula, Marton Géza és Domanovszky Sándor egyetemi tanárok. A professzorok meghívását Teleki Géza vallás- és közoktatási miniszter a legnagyobb örömmel üdvözölte és olyan eseménynek tartotta, amely a magyar-szovjet-orosz kulturális kapcsolatok terén kiemelkedő mozzanat. A professzorok látogatását a miniszter azért is fontosnak tartotta, mert az annyira szükséges szellemi csere alapjait hivatottak megerősíteni. Teleki a látogatást azért is nagyra értékelte, mert megítélése szerint a magyar delegáció tagjainak bőségesen alkalmuk kínálkozik arra, hogy a szovjet tudományos és egyetemi körökkel kapcsolatot teremtsenek, és elmélyítsék a kulturális együttműködést. A kultuszminiszter a külügyminisztert arra kérte, hogy kiutazásuk előtt fogadja a tudósokat és adjon nekik tájékoztatást.³²

A moszkvai akadémiái ünnepség jelentőségét növelte, hogy a háború után ez volt az első jelentős nemzetközi tudományos tanácskozás. A találkozáson 967 szovjet és 146 külföldi tudós vett részt. A magyar tudósok Szent-Györgyi kivételével két hetet töltöttek a Szovjetunióban. A Nobel-díjas professzor ugyanis a tudósdelegáció előtt egyénileg már ismerkedett a szovjet tudományos élettel. A küldöttség valamennyi tagja nagy jelentőséget tulajdonított a kapcsolatfelvételnek és elismerően nyilatkozott a SZUTA vendégszeretetről, a szovjet tudomány eredményeiről. A delegáció tagjai a szovjet tudomány több területét modellértékűnek tartották. Moszkvai útjukról először a Magyar-Szovjet Művelődési Társaság 1945. július 29-én tartott előadó ülésén számoltak be. Ezenkívül a sajtóban is több alkalommal megírták benyomásaikat, véleményüket.

Szekfű Gyula, a két világháború közötti időszak vezető történésze a magyar tudomány elsőrendű érdekének tartotta, hogy megismerje a szovjet tudomány eredményeit.³³ Szekfű igen pozitívan értékelte, hogy semmi nyomát sem tapasztalta annak, hogy ők a legyőzött Magyarországról jöttek. Úgy látta, hogy éppen olyan egyenjogúságot élveztek, mint a Szovjetunió szövetséges országaiból jött tudósok. Magyarország jövőjét illetően az a vélemény alakult ki benne, hogy a II. világháborút lezáró helyzet nem hasonlítható össze a török világ Nyugat-Kelet ellentétével.

Sántha Kálmán ideggyógyász a szovjet tudományt követendő példának tekintette és úgy vélte, bizonyos mértékig szovjet példára kell átszervezni a magyar tudományos életet.³⁴ A legelismerőbben Szent-Györgyi Albert nyilatkozott a szovjet tudományról, tudománypolitikáról.³⁵ Szekfű Gyulához hasonlóan ő is nagyra értékelte, hogy nem legyőzöttként kezelték Magyarországot, a magyar tudósokat. Különös fontosságot tulajdonított annak, hogy a magyar tudósokat annak dacára meghívták, hogy a kongresszus szervezése idején még magyar csapatok harcoltak az oroszok ellen. Szent-Györgyi Albert példaértékűnek tartotta a szovjet tudósok megbecsülését, a laboratóriumi kutatások világ színvonalú művelését és a tudomány állami támogatását.³⁶ „Szovjet-oroszországi utazásom benyomása” címmel az angol sajtó számára cikket is írt.

Marton Géza szovjet útja alkalmából főleg a jogi oktatást, illetve a jogtudományi kutatásokat tanulmányozta. E téren az orosz formát követendőnek tartotta. A magyar egyetemi és akadémiai reformot Marton szerint az orosz példa felhasználásával kellene végrehajtani: a tudósképzést a szakemberképzéstől el kellene választani. Szent-Györgyi Alberthez hasonlóan ő is kiemelte a szovjet tudósok társadalmi megbecsülését.³⁷

Domanovszky Sándor művelődéstörténész moszkvai látogatása után egyenesen kíváncsúnak tartotta, hogy a fiatal magyar kutatók ellátogassanak a szovjet tudományos in-

tézményekbe, és biztosítsák a szovjet tudományos eredmények átvételét. Domanovszky felhívta tudóstársai figyelmét arra, hogy az Országos Ösztöndíjtanács már 1940-ben javasolta ösztöndíjasok Szovjetunióba küldését.³⁸ Domanovszkynak alkalma volt arról is tárgyalni, miként kellene felvenni a szellemi kapcsolatokat. Rámutatott azokra a történeti kutatási témákra, amelyeket az állami levéltárak anyagából kellene feldolgozásra kitűzni. Különösen fontosnak tartotta a magyarság eredetére és a rokon népek megismerésére vonatkozó kutatási lehetőségek kihasználását.³⁹

A politikai pártok és a társadalmi szervezetek is szorgalmazták a kapcsolatok kialakítását. A magyar–szovjet kapcsolatfelvételt a Nemzeti Parasztpárt lapja, a Szabad Szó már 1945 márciusában szorgalmazta, az együttműködés fontosságát egymás szellemi értékeinek a megismerésében és a tudományos kutatások ápolásában látta.⁴⁰ A Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetének 1945. szeptember 7-én a magyar tudomány jövőjéről rendezett tanácskozásán többen – így Kosáry Domokos is – a Szovjetunió tudományos életének megismeréséből újonnan megnyíló lehetőségek minél jobb kihasználására buzdítottak. Zsirai Miklós azt hangsúlyozta, hogy nem politikai haszonkeresésből, hanem a magyar tudományos élet érdekében kell az orosz tudománnyal felvenni a kapcsolatot.⁴¹

A magyar tudomány számára a Szovjetunió a politikai szempontok mellett tudomány-politikai okok miatt is felértékelődött. A magyar tudósok nagy része átlátta az új nemzetközi tudományos trendeket, az új tudományos központok létrejöttét, ezért is ambicionálta a kapcsolatokat. A magyar tudomány egy esetleges együttműködésből elsősorban két területen profitálhatott. A természet- és műszaki tudományokban, valamint az őstörténeti–régészeti kutatások területén. A magyar kezdeményezésekre a szovjet tudósok a természet- és műszaki tudományok területén nem mutattak különös érdeklődést. Az együttműködést esetleg – az 1945 nyarán Szent-Györgyi Albert vezetésével létrejött – Természettudományi Akadémiával tartották lehetségesnek. Nyitottabb volt a szovjet tudománypolitika egyes humán tudományok területén. A VOKSZ (Kulturális Kapcsolatok Össz-szövetségi Egyesülete) beleegyezését adta, hogy az őstörténeti tudományokban jártas tudósok több hétre vagy hónapra a Szovjetunióba mehetnek kutatómunkára. A szovjetek a magyar kutatók rendelkezésére bocsátának a könyvtárakat és az összes bibliográfiai segédanyagot. A Szovjetunióban végzendő őstörténeti kutatások irányítására Szekfű Gyula követ Ligeti Lajost javasolta.⁴²

A VKM a tájékozódás után az őstörténeti kutatások területén kialakítandó együttműködést részesítette előnybe. Ennek oka: egyfelől ezen a területen kiváló magyar szakembérgárda állt rendelkezésre, másfelől a Szovjetunió részéről megnyilvánuló érdeklődés. A magyar kulturális vezetés részéről a VOKSZ-delegációval 1946 júniusában folytatandó tárgyalásokon nem véletlenül fogalmazódott meg az, hogy rendkívül nagy jelentősége lenne, ha a magyar és rokon népek néprajzát, nyelvét és történetét kutató tudósok érintkezésbe léphetnének. Ezek kapcsolatainak a kiépítését a magyar fél a közeljövőben végrehajtandó feladatnak tartotta. A VKM és a VOKSZ közötti tárgyalásokon a szovjet partnerek vállalták, hogy a magyar tudományos erők és a Szovjetunió tudományos tényezői közötti kapcsolatot elősegítik, ígéretet tettek arra vonatkozóan is, hogy a magyarok rendelkezésére bocsátják a Szovjetunió tudományos intézeteinek, egyetemeinek a jegyzékét, aminek alapján a magyar tudományos intézmények felvehetik ezekkel a közvetlen kapcsolatot. Azt is javasolták, hogy a kapcsolatok elmélyítése érdekében a VKM forduljon a SZUTA-hoz.

Mivel a Szovjetunió a tudományos kapcsolatfelvételt több területen nem megfelelően

viszonozta, a VOKSZ látogatása idején 1946 júniusában ismételten kifejezte a magyar kormány azon óhaját, hogy a szovjet tudósok, egyetemi tanárok, a tudományos és művészeti élet képviselői minél nagyobb számban keressék fel Magyarországot.⁴³

A magyar kormány szívesen látta volna azt is, ha szovjet egyetemi tanárok előadások tartása céljából felkeresték volna Magyarországot. Viszonzásul ugyanakkor szívesen küldtek volna előadások tartására magyar tudósokat.⁴⁴ A magyar tudománypolitikának az a célkitűzése, hogy a magyar és a szovjet őstörténet és régészet területén együttműködés alakuljon ki, a VOKSZ részéről pozitív fogadtatásban részesült. A szovjet kulturális vezetők is tisztában voltak azzal, hogy egy ilyen együttműködésnek különös jelentősége van a finnugor nyelvészet, a turkológia és a magyar őstörténeti kutatások szempontjából. A VOKSZ megígérte, hogy különös gondot fordít erre a kapcsolatteremtésre, amit annál is könnyebben megtehetett, mert a Szovjetunióban élő rokon népek tudományos, kulturális intézményei részéről is felmerült az óhaj, hogy a magyar kutatókkal összeköttetést teremtsenek.⁴⁵

1945–1946-ban a tudományos kapcsolatok a természet- és műszaki tudományok terén a szovjet fél passzivitása miatt teljesen hiányoztak. A magyar reáltudományok képviselői ebben az időszakban ezért a nyugati országok tudósaival tudtak csak együttműködni. Változás csak a nemzetközi viszonyok „letisztulása” és a magyar belpolitikai helyzet „egyértelművé” válása után következett be. 1947 februárjában aláírták a békeszerződést, a tavasz folyamán pedig kiszorították a polgári alternatívát képviselő erőket a politikai életből. Az új helyzetben már módosult a szovjet tudománydiplomácia Magyarországgal kapcsolatos orientációja.

Ösztöndíjas- és tudóscsere

A tudósok között évszázadok óta természetes volt a külföldi tanulmányút, a nemzetközi tapasztalatszerzés. Magyarországon is hosszú évtizedeken keresztül alatt kialakult gyakorlat volt, hogy a szakmájukban kiváló fiatal tudósokat a tudományos kutatómunkában való elmélyedés céljából külföldi tudományos intézményekhez, egyetemekhez küldték. A két világháború között – elsősorban politikai okok miatt – Magyarország a Szovjetunióval nem alakított ki ösztöndíjas kapcsolatokat. A magyar tudománypolitikai tájékozódás Németország és a fejlett nyugati országok felé irányult. A II. világháború befejeződése a nemzetközi tudományos életben is új helyzetet teremtett.

A magyar kultúra, a magyar tudomány jövőjéről 1945 tavaszán, nyarán folyó viták jeleztek, hogy a magyar kutatók kapcsolatba szándékoznak lépni a Szovjetunió tudósaival. A tudománypolitika irányítói a sokoldalú nyitás mellett az együttműködést azért is ambicionálták, mert feltételezésük szerint a nemzetközi tudományos életben végbemenő átrendeződés miatt – Németország rövid távú visszaesésére számítottak – az USA mint elsőszámú központ mellett a szovjet tudomány is meghatározó szerepet fog játszani. A nyitás egyik legalkalmasabb eszköze, ha magyar kutatók, ösztöndíjasok minél nagyobb számban keresik fel a Szovjetunió tudományos intézményeit és ott kutatómunkát folytatnak.

A szovjet kapcsolatok kiszélesítését jelzi, hogy az Országos Ösztöndíjtanács már 1945-ben 20 kutató számára írt ki pályázatot a Szovjetunióba.⁴⁶

Az ösztöndíjasok cseréje mellett már 1945-ben kezdeményezték a tanárcserét. Magyarország felfogása szerint kívánatos volna az is, ha a Szovjetunió egy vagy két fiatal

tanárjelöltet egy évre az Eötvös József Kollégiumba küldene. A magyar elképzelés szerint a szovjet fiatalok teljes vendéglátásban részesülnének, s egyetemi beiratkozási és egyéb költségeiket a magyar fél fedezné. A kölcsönösség elve alapján a hasonló szovjet-unióbeli intézménybe ugyanannyi tanárjelölt kapna hasonló feltételekkel meghívást.⁴⁷

Azért, hogy a Szovjetunió tudományos életét minél jobban megismerhessék az egyetemet végzett magyar fiatalok, a VKM 30, a Szovjetunióban folytatandó tanulmányokra szóló kutatási ösztöndíjat adományozott. Az ösztöndíjasok kiküldését – kultúr- és tudománypolitikai jelentősége miatt – a magyar művelődési kormányzat mindenképpen meg akarta valósítani. A célkitűzést akadályozó tényezőket ezért meg kívánta szüntetni. Ezek között az egyik legsúlyosabb az ország pénzügyi helyzete volt. Magyarország nehéz gazdasági körülményei miatt a VKM 1946 februárjában arra kérte a szovjet követséget, hogy az 1946/47. tanulmányi évre kiküldendő magyar ösztöndíjasok tanulmányi és ellátási költségeit kivételesen a Szovjetunió vállalja. Ennek ellenértékeképpen a VKM ajánlotta, hogy ugyanannyi szovjet ösztöndíjasnak fedezi magyarországi tanulmányi és ellátási költségeit.⁴⁸

Az 1946. februári magyar kezdeményezésekre válasz nem érkezett. Az első nyolc ösztöndíjas kiutazására csak 1946 végén került sor. A magyar ösztöndíjasok problémájának megoldása azért váratott magára, mert a Szovjetunió a kérdést csak a békeszerződés aláírása után kívánta rendezni. Magyarország „rendezetlen” politikai státusával függ össze az is, hogy a közvetlen tapasztalatszerzés céljából az Országos Köznevelési Tanács elnöksége által javasolt pedagógiai bizottság kiutazására – más elgondolásokhoz hasonlóan – csak a békekötés után kerülhetett sor.⁴⁹

Az ösztöndíjprobléma politikai összefüggéseit támasztja alá Szekfű Gyula követ 1946. április 29-i jelentése is. Ebben megfogalmazza, hogy a következő tanév előtt nem lehetséges magyar diákok felvétele. Az a magyar kezdeményezés, hogy a magyar diákok ingyen lakhatnának és tanulhatnának annak fejében, hogy hasonló számú szovjet-orosz diák tanulna nálunk magyar költségen, Szekfű szerint aligha valósítható meg.⁵⁰

A magyar kulturális vezetés az ösztöndíjkérdést állandóan felszínen tartotta. A VOKSZ-delegációval 1946 júniusában folytatott tárgyalásokon a VKM azzal próbált érvelni, hogy a magyar ösztöndíjasok mielőbbi kiutazása mind a Szovjetunió, mind Magyarország érdekében áll. A szovjetek a tárgyalásokon ígéretet tettek arra vonatkozóan, hogy már az 1946–1947-es tanévben lehetővé fogják tenni magyar ösztöndíjasok kiutazását. A VOKSZ részéről felmerült az az aggály, hogy a moszkvai egyetem túlsúlyfoklatsága miatt célszerűbb lenne, ha a magyar ösztöndíjasok valamelyik más nagy egyetemen (Leningrád vagy Kijev) folytatnák kutatásaikat.⁵¹

Az ösztöndíjak kérdésének kiemelt kezelését, egyben a probléma rendezetlenségét támasztja alá Keresztury Dezső 1946. július 4-i levele Kaftanov szovjet felsőoktatási miniszterhez. A magyar kultusztárca irányítója arra kérte szovjet partnerét: találjon módot arra, hogy a magyar ösztöndíjasok már az 1946–1947-es tanév folyamán kiutazhassanak a Szovjetunióba, és ott a magyar állam költségein tanulmányokat folytassanak.⁵²

Az ösztöndíjasok rendezetlen kérdéséről Keresztury a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság I. kongresszusán július 6-án megemlítette, hogy a magyar ösztöndíjasok még mindig nem jutottak ki a Szovjetunióba. Újól megfogalmazta: mindent el kell követni azért, hogy az ösztöndíjasok minél előbb kijuthassanak tanulmányi helyükre, a jövőt illetően pedig Magyarország emelni szeretné számukat.⁵³ Az ösztöndíjasok problémája a nyár folyamán sem rendeződött, pedig a magyar kulturális élet vezetőinek kifejezett vágya volt a tudományos kapcsolatok kiépítése a Szovjetunióval. A magyar–szovjet kultu-

rális kapcsolatokról 1946 augusztusában Moszkvában tárgyaló Czinkotszky Jenő osztályvezetővel a szovjet illetékesek még mindig azt közölték „tájékoztatásul”, hogy az ösztöndíjak körüli probléma elhúzódásának egyedüli oka a más országokból is érkező hasonló kérelmek tömege.⁵⁴

A Szovjetunió II. világháború utáni kulturális és tudományos felértékelődése kétségkívül nagy nemzetközi érdeklődést eredményezett az ösztöndíjak iránt. A szovjet kulturális vezetés halogató magatartása azonban nem a fogadóhelyek számával, hanem politikai problémákkal volt összefüggésben.

Tudományos kiadványok cseréje

A két világháború között csak kis számban jutottak el Magyarországra a Szovjetunióban megjelent tudományos és szépirodalmi munkák. A háború után azonban a szovjet könyvek hiányát a szellem emberei és a kulturális vezetés nagyon hiányolta. 1945 nyarán kezdték megszervezni a Szovjet–Magyar Bibliográfiai Központot; kutatták: hogyan és miképpen volna lebonyolítható a tudományos könyvek, kiadványok, folyóiratok cseréje.⁵⁵

A szervezés eredményes volt, a Magyar–Szovjet Bibliográfiai Központ felállítása megtörtént.⁵⁶ Az Országos Magyar Könyvtári Központ fel is vette a kapcsolatot az Állami Lenin Könyvtárral, azonban a tényleges könyvcseré megindulása még váratott magára. A tartalmi együttműködés érdekében a legfontosabb lépés annak megállapítása volt, hogy a Szovjetunióban milyen magyar könyvekre volna szükség. Ugyanakkor az oda kiküldött magyar szakembereknek össze kellett állítaniuk azt a bibliográfiát, amelynek alapján magyar tudósok igényelhetnék szovjet munkákat.

A magyar–szovjet kiadványcseré a kultúrkapcsolatok terén kezdetben az egyik legeredményesebbnek ígérkező terület volt. Szekfű Gyula 1946. április 29-i követi jelentéséből megtudjuk, hogy a tudományos kiadványcseré megvalósítható – legalábbis a SZUTA és az MTA között. A különböző értelmiségi csoportok: orvosok, mérnökök, közgazdászok, írók, művészek szervezeteinek Szekfű azt javasolta, hogy ha csereanyagot rendelnek, küldjék meg kívánságaikat a moszkvai magyar követségnek. A VOKSZ véleménye szerint ezek a szervezetek hajlandók lesznek a megfelelő magyar szervezetekkel könyvcserébe lépni. A könyvbeszerzés területén Szekfű az egyetemeknek a lengyel példát javasolta. A lengyel egyetemek egyenként fordultak a szovjet–orosz egyetemekhez könyvek dolgában, és ezek eleget tettek kérésüknek.⁵⁷

1946. május 28-i követi jelentésében Szekfű már arról számolt be, hogy a tudományos könyvcseré dolgában véglegesnek mondható megállapodás jött létre a SZUTA alelnökével, Volgin akadémiussal, valamint az Akadémia Történettudományi Intézetének vezetőjével, Grekov professzorral. Megígérték, hogy csereképpen rendelkezésünkre fognak bocsátani minden olyan könyvet, melyet Magyarország a magyar tudomány működéséhez szükségesnek tart. Miután mind a szovjeteket, mind a magyarokat történeti, őstörténeti, néprajzi és archeológiai kutatások érdekelték, a csere ilyen jellegű könyvekre korlátozódott, de később – a megállapodás értelmében – kiterjeszthető lett volna más tudományokra, így elsősorban filozófiára.

Szekfű a szovjet tudományos élet vezetőivel folytatott megbeszélésein kilátásba helyezte, hogy az MTA, a Magyar Történelmi Társulat, az egyetemi Hungarológiai Intézet és az egyetemi nyomda csere keretében elküldik az I. világháború után megjelent kiadványaikat, amire Szekfű Moór Gyula professzort távirati úton fel is kérte.⁵⁸

A VOKSZ-delegáció 1946. júniusi budapesti tárgyalásai idején – az Országos Magyar Könyvtári Központ ekkor már érintkezésben állt a Lenin Könyvtárral – a delegáció ígéretet tett arra, hogy közvetítik azt a kérést, hogy lehetőleg teljes bibliográfiát bocsássonak az Országos Könyvtári Központ rendelkezésére.⁵⁹

Szekfű Gyulának az a javaslata, hogy a tudományos kiadványok cseréjénél a magyar intézetek, egyetemek közvetlenül forduljanak a szovjet partnerekhez, a magyarok számára nem volt járható út. Czinkotszky Jenőt 1946. augusztusi moszkvai tárgyalásain arról informálták, hogy a szovjet egyetemekkel való kapcsolat kiépítése előtt a VOKSZ-hoz kell fordulni. Ha a VOKSZ „létrehozta a kapcsolatot”, a további érintkezés már közvetlenül megtörténhet.⁶⁰

A magyar részről ambicionált könyv- és kiadványcsere is valójában egyoldalú próbálkozás volt. Alátámasztja ezt az is, hogy a békeszerződés utáni magyar–szovjet akadémiai tárgyalásokon nyilvánvalóvá vált, hogy a SZUTA elnöke nem helyezett súlyt arra, hogy az MTA ugyanolyan számú könyvet küldjön cserébe.⁶¹

A kezdetben legígéretebbnek tűnő területen sem történt lényeges áttörés. A szovjet hatalmi szempontoknak alá volt rendelve a kultúra. A magyar részről elsődlegesen tudományos szempontokból is kezdeményezett kiadványcsere nyíltan is politikai dimenziót kapott.

Ami a művészeteket illeti, Magyarországon már 1945 júniusában tervezték, hogy a Kamara Színházban színre viszik a Viharos alkonyat című színdarabot, és szovjet fényképkiallítás rendezése is az elképzelések között szerepelt.⁶² A VKM 1945 augusztusában a szovjet misszióhoz fordult: miképpen volna lehetséges, hogy kiváló szovjet zenészek Magyarországra látogassanak, hogy magyarországi koncertjeiken a szovjet zene-művészetet megismertessék. Magyar részről felvetették azt is: miképpen volna lehetőség arra, hogy magyar zenészek utazhassanak a Szovjetunióba. Az is érdekelt a magyar kultuskormányzatot, hogy a két ország művészeti intézményei miként utazhatnak vendégszereplésre egymás országaiba.⁶³ A művészeti együttműködésre tett magyar kezdeményezésekre szovjet reagálás 1945-ben nem érkezett. Ennek ellenére volt néhány szovjet rendezvény.

Az első kiállítást 1945. július 15-én a Szépművészeti Múzeumban „Harc és építés a Szovjetunióban” címmel rendezték, augusztus 15-én pedig az Állami Ukrán Ének- és Táncegyüttes fellépésére került sor a Városi Színházban. Az MSZT-rendezvények mellett Magyarországon magas szakmai színvonalat jelentő művészeti együttműködést óhajtottak.⁶⁴

A folyóiratok is hamar hírt adtak az orosz nyelvű irodalom értékeiről. A Magyarok című folyóirat közölte Képes Géza Majakovszkij- és Szabó Lőrinc Puskin-fordításait. 1945 decemberében a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság lapjaként megjelent Irodalom–Tudomány első száma közölte Lányi Sarolta Puskin-, Lermontov- és Igor-ének fordításait. Megismertetett Jeszenyin, Majakovszkij, Blok, Kolcov verseivel, valamint Tyihonov, Solohov, Tolsztoj, Platonov, Szimonov, Fagyejev, Leonov és Gorkij prózájával.⁶⁵ A szovjet–orosz irodalom magyarországi népszerűsítése szempontjából jelentős állomás volt, hogy 1945 novemberében Magyarországra látogatott Ilja Ehrenburg, s 19-én a Győrffy Kollégiumban nagy sikerű francia nyelvű előadást tartott, amelyen megjelentek a magyar művészeti és politikai élet képviselői.⁶⁶

A könyvkiadás is igyekezett pótolni az elmaradást. 1945-ben megjelent Győri Juhász Jenő munkája, az Orosz költők antológiája. Gogol Leánynéző című színdarabja is 1945-ben jelent meg. Nagy és őszinte érdeklődés nyilvánult meg a korábban szinte her-

metikusan elzárt szovjet zene iránt. A szovjet zene értékeinek megismertetése 1945 őszén kezdődött: október 13-án elhangzott Sosztakovics VII. szimfóniája.⁶⁷

A zenei kapcsolatokra tett magyar javaslatra a VOKSZ csak 1946 nyarán adott pozitív választ: a Kulturális Kapcsolatok Össz-szövetségi Egyesülete vezetője ekkor felajánlotta, hogy hajlandó volna Szent István napján a moszkvai filharmonikusokkal magyar hangversenyt rendezni. A Magyarország irányában visszafogott szovjet kultúrdiplomácia pozitív reagálásának jelentőségét mutatja, hogy hasonló koncert eddig csak amerikai és francia viszonylatban volt.⁶⁸

A színházi kapcsolatok terén tett magyar kezdeményezések kevésbé voltak sikeresek. Szekfű Gyula követi jelentéséből kitűnik, hogy színházak vagy operatársulatok kölcsönös szerepeltetését a szovjet fél 1946-ban a „súlyos anyagi helyzet” miatt nem tartotta lehetségesnek.⁶⁹

A művészetek más szféráiban is kapcsolatteremtési készségét jelezte a magyar kulturális élet. A Magyar Színháztudományi Intézet levélben fordult a Moszkvai Színháztudományi Társasághoz azzal az ajánlattal, hogy vegyék fel a kapcsolatokat. Ez a magyar kezdeményezés azért volt, mert a Társaság 30 kötet színháztudományi könyvet küldött a budapesti Színművészeti Akadémiának. Ugyanakkor ők is kérték, hogy leendő magyar szekciójuk részére magyarországi anyagot kapjanak.⁷⁰

A képzőművészet területén is kezdeményező volt a magyar kulturális kormányzat 1945 nyarán. A budapesti szovjet misszionár előadta, hogy a demokratikus Magyarország képzőművészei örömmel mutatnák be alkotásaik reprezentatív anyagát a Szovjetunióban – esetleg vándorkiállítások formájában is. A magyar szervek ugyanakkor készen állnak hasonló szovjet tervek végrehajtására.⁷¹

A képzőművészet területén a két ország között 1945-ben nem alakult ki együttműködés. Magyarországon azonban úgy gondolták, hogy 1946 tavaszán már megvalósítható egy nagy reprezentatív képzőművészeti kiállítás a Szovjetunió nagyvárosaiban, az 1945-ös kezdeményezéshez hasonlóan ugyancsak kíváncsának tartották volna, ha reprezentatív kiállítás keretében ismerné meg Magyarország népe a Szovjetunió képzőművészeit.⁷²

A magyar–szovjet képzőművészeti kapcsolat feltételei 1946 nyarára részben létrejöttek. Szekfű Gyula május 28-i követi jelentésében arról informál, kortárs vagy klasszikus (reneszánsz, barokk), vagy modern képekből hajlandók a szovjetek kiállítást rendezni Budapesten. „Kiállítóterem hiánya miatt” azonban magyar művészek hasonló kiállítása akadályokba ütközik. A klasszikus és modern múzeum restaurálás miatt nem tudja fogadni a magyar képzőművészeket.⁷³ A magyar kezdeményezésekre érkezett negatív szovjet reagálások ellenére a VKM fontosnak érezte és napirenden tartotta a művészcsere gondolatát, amelyet azonban csak a békekötés után kívánt megvalósítani.⁷⁴

Az orosz nyelv oktatásának megindítása

Az egyetemes kultúrához való újfajta viszony, valamint az ország politikai érdekei egyaránt indokolták, hogy az új világhatalom, a Szovjetunió nyelve: az orosz helyet kapjon a magyarországi nyelvoktatásban. Ezen a téren mulasztásokat kellett pótolni, mert az előzőekben a művelődéspolitikai – néhány kitűnő szlavista képzésén kívül – természetesen nem fordított gondot az orosz nyelv oktatására. Az új helyzetben a kultuskormányzat minden tőle telhetőt elkövetett, hogy meginduljon az iskolákban az orosz nyelvtaní

tás. Rendkívüli nehézségeket kellett azonban az orosz nyelv bevezetése terén leküzdeni, hiszen nem állt rendelkezésre kellő számú, orosz nyelvet tanítani képes pedagógus. Indult átképző tanfolyam, de segédeszközök – tankönyvek, könyvek – hiányában a tanítás csak akadozva indulhatott be. A nehézségek áthidalása céljából a VKM a Szovjetunió közoktatási miniszteréhez fordult, hogy az orosz nyelv tanításához szükséges segédeszközöket bocsássa Magyarország rendelkezésére.⁷⁵

Kulcskérdés volt az oktatás szempontjából a tanszékek szervezése. Nagy fontossága volt annak, hogy 1945 őszén Trócsányi Zoltánt kinevezték a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán az Orosz Nyelv és Irodalom Tanszék élére.⁷⁶ Nehézséget jelentt, hogy kevés volt a magas képzettségű, a tudományos munkában és az egyetemi oktatásban egyaránt otthonosan mozgó szakember.⁷⁷

1946-ban folyamatban volt a debreceni tudományegyetemen is az orosz nyelv és irodalom oktatásának szervezése. A debreceni tanszék azért nem volt még betöltve, mert a Bölcsészettudományi Kar a rosztovi vagy a harkovi tudományegyetem orosz nemzetiségű professzorával, illetve ezen egyetemek által kijelölt professzorral óhajtottá azt megoldani. A magyar kezdeményezésre azonban még 1946 tavaszán sem érkezett válasz, holott a VKM a debreceni tanszék betöltése tárgyában a Külügyminisztérium útján már 1945 szeptemberében jegyzéket intézett a szovjet kormányhoz. (A debreceni egyetemen Sefcsik Béla személyében orosz lektor működött.⁷⁸)

A kapcsolatok elmélyítése, az orosz oktatás stabilizálása és a magas szintű egyetemi képzés megteremtése érdekében Keresztury először a Szovjetunió kulturális vezetőihez fordult, hogy segítsék a magyarországi orosz tanszékeket. Mivel a magyar kezdeményezésekre érdemi válasz nem érkezett, 1946. május 13-án a kultuszminiszter levélben fordult Kalasnyikov oktatási és Kaftanov felsőoktatási miniszterhez. Keresztury levelében előadta, hogy felfogása szerint a megértés és a barátság csak úgy mélyíthető el, ha a magyar nép széles rétegei, elsősorban az iskolák növendékei megismerkednek az orosz nyelvvel és irodalommal. Ennek érdekében Magyarország nagy erőfeszítéseket tett, hogy a múltban elhanyagolt orosz nyelvtanítás teljes intenzitással meginduljon az iskolákban. Keresztury a problémák áthidalása érdekében ezért arra kérte a szovjet minisztert: legyen segítségére a magyar kormánynak abban, hogy az orosz nyelv megtanulásának lehetőségeit általánossá tehesék. Elsősorban tankönyvekre és segédeszközökre van szükség.⁷⁹ A VOKSZ-delegációval folytatott június 18-i megbeszélésen a VKM újólá kifejtette, hogy a Magyar Köztársaság kormányzatának egyik legfontosabb kultúrpolitikai feladata az orosz nyelv tanításának biztosítása a magyar iskolákban. Ha a szovjet fél a magyarok segítségére sietne, akkor a kérdés hatalmas lépésekkel haladna a megoldás felé. Azt a lényeges kultúrdiplomáciai tételt is megfogalmazta a magyar tárgyalódelegáció, hogy minél többen bírják Magyarországon az orosz nyelvet, annál több olyan embert tudnak nevelni, aki fogékony lesz a Szovjetunió kultúrája iránt.⁸⁰

Keresztury az orosz nyelvtanítás megalapozása érdekében 1945. december 5-én előterjesztést készített a minisztertanácsnak magyar–orosz, illetve orosz–magyar szótár kiadásához. A VKM ugyanis egy minden tudományos igényt kielégítő orosz–magyar, valamint magyar–orosz szótárt kívánt kiadatni. A kultuszkormányzat a szótár megjelenítését nemzeti és kultúrpolitikai szempontból nyilvánvalónak és szükségesnek tartotta. Mivel a szótár összeállítása hosszú ideig tartó tudományos munkát igényelt, és ennek megfelelő jelentőséggel bírt, ezért a szükséges pénzügyi fedezet biztosítását kérte a minisztertanácstól. Az ügy fontosságára való tekintettel a kormány elfogadta Keresztury felterjesztését.⁸¹

1946. július 6-án a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság I. Kongresszusán a kultusz-miniszter már beszámolhatott arról, hogy a szükséges tankönyveket megírták, és a magyar–orosz és az orosz–magyar szótár készítése is elkezdődött.⁸²

A magyarországi orosz tanszékek szervezése területén mutatkozó minden nehézség ellenére a kulturális kormányzat fontos feladatának tartotta az akadályok eltávolítását, a tanszékek megerősítését. Keresztury 1946. május 13-i levelében ezért arra kérte a szovjet oktatási és felsőoktatási minisztereket, hogy legyenek a segítségére, mert az ügy fontossága ezt megérdemelné. A szovjet minisztereknek írt levelében azt is előadta, hogy a súlyos hiányok pótlására az orosz nyelv és irodalom számára újabb tanszékeket szerveztek az egyetemeken, ezek a tanszékek azonban nem tudnak olyan színvonalon működni, mint ahogyan az kívánatos volna. Ennek szerinte az a fő oka, hogy a szükséges segédesszokok és tankönyvek nem állnak a tanszékek rendelkezésére, s az ország anyagi eszközei nem elégségesek ahhoz, hogy a tanszékek és intézetek az oktatáshoz szükséges könyvtárakkal is rendelkezzenek. A miniszter szerint az orosz tanszékeknek szükségük volna filológiai és irodalomtörténeti szakmunkákra, valamint azokra a szépirodalmi művekre, amelyeknek megismerése kívánatos az orosz irodalommal foglalkozók számára.⁸³

A magyar kezdeményezések az oroszoktatás területén végre pozitív reakciót váltottak ki. A VOKSZ-delegáció júniusi tárgyalásain Gudzig professzor ígéretet tett arra vonatkozóan, hogy a Szovjetunió lektorokat és vendégprofesszorokat küld Magyarországra. Ígéretet tettek arra is, hogy a Szovjetunióban használatos tankönyveket, melyeknek segítségével az idegen nyelvű nemzetiségieket tanítják, megküldik a magyaroknak.

A szovjet delegáció ígérete ellenére Keresztury 1946. július 4-én kelt levelében újfólag és sokadszor felhívta a szovjet felsőoktatási miniszter, Kaftanov figyelmét a magyarországi orosz nyelvtanítás nehézségeire. Eszerint az orosz nyelv oktatása annak ellenére akadályokba ütközik, hogy Magyarország nagy érdeklődéssel fordul a Szovjetunió felé, és rendkívüli az érdeklődés az orosz nyelv és irodalom iránt, ám ezt az igényt a magyar iskolákban nem tudják kielégíteni. A miniszter ezért újból megfogalmazta, hogy örömmel látná vendégül Magyarországon a Szovjetunió professzorait, akik az orosz irodalmat hoznák közelebb a magyar egyetemek hallgatóihoz, valamint azokat a fiatal orosz pedagógusokat, akik segítséget nyújtanának az orosz nyelvtanítás megszervezéséhez.⁸⁴ A szovjet felsőoktatási miniszternek írt levél után, a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság kongresszusán tartott előadásában az orosz tanszékek megerősítése érdekében ismételt megfogalmazta a segítség fontosságát. Elmondta, hogy Budapesten 1946 júniusában már két orosz tanszék működik a hozzájuk kapcsolódó tudományos intézetekkel együtt, s vidéki egyetemeken is elkezdődött az orosz tanszékek szervezése, de ezek a tanszékek nincsenek abban a helyzetben, hogy ott megfelelő képzettségű tanerők működhetnének.⁸⁵

Az oroszoktatás és -tanárképzés területén mutatkozó nehézségek megszüntetése érdekében tett magyar kezdeményezések és a szovjet ígéretek után Czinkotszky Jenő moszkvai tárgyalásait a témával kapcsolatban abban összegezte, hogy a budapesti tudományegyetem filológiai fakultására két szovjet irodalom- és nyelvészprofesszor kiküldése problémás és nehéz, de nem megoldhatatlan. Az orosz tankönyvekből egy 14 darabból álló gyűjteményt adtak át azzal, hogy a legmegfelelőbbek kiválasztása után utánrendelés lehetséges.⁸⁶

A magyar kultúrpolitika szándéka arra irányult, hogy az orosz mint világnyelv oktatását Magyarországon bevezesse, és az ország lehetőségeihez képest a feltételeket bizto-

sítsa. A magyar kezdeményezésekre a nemzet jól felfogott érdekében, minden külső nyomás nélkül került sor. Az oroszoktatás bevezetésének ambicionálása azonban nem váltott ki határtalan szovjet lelkesedést.

A Szovjetunió reakciói nem magyarázhatóak finánciális vagy kulturális okokkal. A valós mozgatórugók elsősorban politikai természetűek voltak. A Szovjetunió 1945–1946-ban ezen a területen sem volt hajlandó erőfeszítésekre. Az orosz nyelv oktatása körüli szovjet „bizonytalanság” főleg és elsősorban arra utal, hogy 1946 őszéig a szovjet politikai vezetés még nem tartotta egyértelműen stabil érdekszférájának Magyarországot. Az oroszoktatás bevezetésében kultúrpolitikailag érdekelt Szovjetunió a művelődéspolitikai érdeket egyértelműen alárendelte a hatalmi szempontoknak.

Jegyzetek

- 1 *Jemnitz János*: A magyarországi szociáldemokrata párt külpolitikai irányvonalának alakulása (1945–1948). – Történelmi Szemle, VIII. 1965. 2–3. 134.; Szakasis Árpád beszéde a debreceni nagygyűlésen. – Tiszántúli Népszava, 1945. március 13.
- 2 *Balogh Sándor–Izsák Lajos*: Pártok és pártprogramok Magyarországon (1944–1948). Budapest, 1977. 184.
- 3 Uo. 226.
- 4 Uo. 260.
- 5 Új Magyar Központi Levéltár (UMKL) –XIX–I–le. 1945–41928.
- 6 Magyar Közlöny, 1945. no. 9.
- 7 Magyar Közlöny, 1945. no. 31.
- 8 Dálnoki Miklós Béla 1945. szeptember 3-i beszéde. In: Nemzetgyűlés Naplója. I. kötet. Hiteles Kiadás. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvkiadója, Budapest, 1946. 42.
- 9 Szabad Nép, 1945. szeptember 26.
- 10 UMKL. XIX. I–le. 1946–50808.
- 11 Nemzetgyűlés Naplója. I. kötet 23., 368.
- 12 Szabad Szó, 1945. november 18.
- 13 Szabad Nép, 1945. március 3.
- 14 Szabad Nép, 1945. április 14.
- 15 UMKL. XIX. I–le. 1945–9116.
- 16 Tiszántúli Népszava, 1945. június 17.
- 17 UMKL. XVIII. I–3–l.
- 18 UMKL. XIX. le. 1946–50808.
- 19 Népszava, 1946. július 5., 7.
- 20 Kis Újság, 1946. július 9.
- 21 Szabad Nép, 1946. július 9.
- 22 Szabadság, 1946. július 10., Szabad Nép, 1946. július 10.
- 23 Szabad Szó, 1945. július 24.
- 24 UMKL. XIX. I–le. 1946–70259.
- 25 UMKL. XIX. I–le. 1946–77009.
- 26 UMKL. XIX. I–le. 1946–78005.
- 27 UMKL. J. I–j. 1946–60957/6.
- 28 UMKL. XVIII. I–3–l.
- 29 UMKL. XIX. I–le. 1946–96835.
- 30 UMKL. XIX. I–le. 1947–65355.
- 31 UMKL. XIX. I–le. 1947–65355.
- 32 UMKL. XIX. I–le. 1945–6819 „K”.
- 33 Szabad Nép, 1945. július 5.
- 34 Szabad Nép, 1945. július 5.
- 35 Szabad Nép, 1945. július 6.
- 36 UMKL. XIX. I–le. 1946–55302 a/a 1946. VI. 11 K. Paikert.

- 37 Uo.
- 38 Szabad Nép, 1945. július 1.
- 39 UMKL. XIX. I-le. 1946-55302 a/a 1946. VI. 11 K. Paikert.
- 40 Szabad Szó, 1945. március 31.
- 41 Embernevelés, 1945. 3-4. 133., 135-136.
- 42 UMKL. XIX. I-le. 1946-65585.
- 43 UMKL. XIX. I-le. 1946-77007.
- 44 UMKL. XIX. I-le. 1946-70259.
- 45 UMKL. XIX. I-le. 1946-77009.
- 46 Magyar Közlöny, 1945. no. 102.
- 47 UMKL. XIX. I-le. 1945-30366.
- 48 UMKL. XIX-I-le. 1946-26225.
- 49 UMKL. XIX. I-le. 1946-50808.
- 50 UMKL. XIX. I-le. 1946-65581.
- 51 UMKL. XIX. I-le. 1946-77009.
- 52 UMKL. XIX. I-le. 1946-78005.
- 53 UMKL. XVIII. I-3-I.
- 54 UMKL. XIX. I-le. 1946-96835.
- 55 UMKL. XIX. I-le. 1945-30366.
- 56 Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. Hiteles Kiadás. Athenaeum Budapest, 1946. 41.
- 57 UMKL. XIX. I-le. 1946-65584.
- 58 UMKL. XIX. I-le. 1946-65585.
- 59 UMKL. XIX. I-le. 1946-77009.
- 60 UMKL. XIX. I-le. 1946-96835.
- 61 UMKL. XIX. I-le. 1947-912288.
- 62 UMKL. XIX. I-le. 1946-9116.
- 63 UMKL. XIX. I-le. 1945-30366.
- 64 Négy évtized 40 éve. Az MSZBT (Szovjet-Magyar Baráti Társaság). Budapest, 1985. 185-186.
- 65 A Magyar Irodalom Története 1945-1975. I. Irodalmi élet és irodalomkritika. Szerk.: *Béládi Miklós*. Budapest, 1981. 67-68.
- 66 Szabad Nép, 1945. november 21.
- 67 Szabad Nép, 1945. október 14.
- 68 UMKL. XIX. I-le. 1946-96835.
- 69 UMKL. XIX. I-le. 1946-65584.
- 70 Szabadság, 1946. május 22.
- 71 UMKL. XIX. I-le. 1945-30366.
- 72 UMKL. XIX. I-le. 1946-50808.
- 73 UMKL. XIX. I-le. 1946-65585.
- 74 UMKL. XIX. I-le. 1946-50808.
- 75 UMKL. XIX. I-le. 1946-50808.
- 76 Magyar Közlöny, 1945. no. 173.
- 77 *Bolla Kálmán*: Orosz nyelv és irodalom. In: Eötvös Loránd Tudományegyetem története, 1945-1970. Főszerk.: *Sinkovics István*. Budapest, 499.
- 78 UMKL. XIX. I-le. 1946-50808.
- 79 UMKL. XIX. I-le. 1946-54117.
- 80 UMKL. XIX. I-le. 1946-70259.
- 81 UMKL. I. le. 1945-81444.
- 82 UMKL. VIII. I-3-I.
- 83 UMKL. XIX. I-le. 1946-54117.
- 84 UMKL. XIX. I-le. 1946-78005.
- 85 UMKL. I. 3-I.
- 86 UMKL. XIX. I-le. 1946-96835.

SZEMLE

THE LAWS OF RUS' – TENTH TO FIFTEENTH CENTURIES

TRANSLATED AND EDITED BY DANIEL H. KAISER.

FORWORD BY RICHARD HELLIE

(A régi Oroszország törvényei, 10–15. század)

Salt Lake City, Utah, Charles Schlacks Jr., 1992. LXVIII, 188 p.

(The Laws of Russia. Series I. Medieval Russia vol. 1.)

Charles Schlacks Jr. már több éve ad ki különböző sorozatokban, kétnyelvű kiadványokban kelet-európai törvényszövegeket, így többek között az 1526 előtti magyar törvényeket is. Az orosz törvényeket három sorozatban tervezi, az első a régi Oroszország a 17. század végéig, a második a császári Oroszország, a harmadik pedig Szovjet-Oroszország, de már készülöben van egy negyedik, a posztsovjét korszakból is. Az itt ismertetett kötet, melynek előszava egyébként 1993. június 25-i keltezésű, az első sorozat nyitó kötete.

A szerkesztő rövid előszava csak technikai kérdésekre tér ki: a cikkelyek beosztását olykor megváltoztatták, vagy egyáltalában cikkelyekre bontották a szöveget. A régi orosz történelem ismert szakértője, Richard Hellie, hosszabb előszavában az egész régi, a 18. századig terjedő orosz jogfejlődésről ad áttekintést. Összeveti a 907 és 1649 közti korszakot, a 10. században egy éppen kialakulóban lévő államról van szó, a második évszázam esetében már egy fejlett jogrendszerrel rendelkező államról, amely gazdasági szempontból ugyan a Karoling-kor szintjén áll (a terméshozam még mindig csak 3:1, a korabeli nyugati fele), de jóformán minden más szempontból már egyenrangú a Nyugattal. A jog fejlődésére a bizánci és a litván jog hatott erősen. A jogtörténet általános problémája, mennyi a hazai eredetű jogszabály és mennyi a külföldi hatás. Erre nézve sok elmélet van, de teljes bizonyosság kevés. A kora középkori Pravdák mindig valamilyen belső zűrzavar esetében jöttek létre, céljuk a rend helyreállítása volt, a magántulajdon, a társadalmi hierarchia védelme. Az ebben a kötetben közölt törvények 1497-ig voltak érvényesek. Akkor hozta meg III. Iván a Szugyebnyiknek nevezett törvénykönyvet, amely már fejlett gazdasági színvonalról tanúskodik, különösen a kereskedelem vonatkozásában, és elsőrendűen hazai forrásokból épkezett. Az egyházi törvényekre azt szokták mondani, hogy azok mintegy kisajátították a szokásjogot. A pszkovi és novgorodi törvényhozás már jóval fejlettebb, a nagyjából egykorú moszkvai még elég primitív. Az 1497., 1550., 1589. és 1606. évi Ulozszenyiek Hellie szerint a középső korszakot jelentik az orosz jog fejlődésében, ezek már egyértelműen triadikus (vertikális) jogot mutatnak, itt már nem a Gemeinschaft, hanem a Gesellschaft létezik. Nyugati jogi normák nem találhatók ezekben, pedig ekkoriban elég sok nyugati vetődött el erre. Csak az 1606-osról feltételezhető, hogy az I. Ál-Dmitrij lengyel környezetében jött létre. A korszak lezárása az 1649-es Ulozszenyie, a nagy törvénykönyv, amely sok esetben az 1588-as Litván Statútumra megy vissza, de annak pl. nagyon kegyetlen büntetőjogi intézkedéseit valamelyest enyhíti. A börtönbüntetés helyett előnyben részesíti a testi fenytést. Bizánci befolyás ebben a törvénykönyvben is van, de jórészt a Litván Statútum révén került be a szövegbe. Az eljárási vagy az egyházjogban nem mutatható ki bizánci hatás. Bizáncban a nők helyzete jobb volt, mint Oroszországban, az orosz jogrendszer ebből a szempontból inkább a rómaiakra emlékeztet. Ezt a törvénykönyvet 1200 példányban nyomtatták ki, s azután még egyszer ugyanennyiben. Nyilván kielégítette a kor igényeit. A későbbi 17. századi törvények a kereskedelmet szabályozták.

Kaiser bevezetése szorosabban a kötetben közölt törvényekhez kapcsolódik, néhány részletkérdésben eltér Hellie véleményétől, ami csak igazolja a törvényszövegek problematikusságát. Az első rész a Bizánccal kötött 907., 911., 944. és 971. évi kereskedelmi szerződések szövegét közli, ezek csak az Őskronikában maradtak fenn, az első valószínűleg később került bele, a további szerződések alapján íródott. Ezek még óskandináv szokásjogot tükröznek.

A következő rész a korai orosz magánjog emlékeit mutatja be, a Rövid, a Bővített és a Rövidített Orosz Pravdat, az elsőnek csak két 15. századi másolata maradt fenn, a Bővítettből 75 másolat, mindkettő jelen formájában a 13. század elejéről származik, bár a szöveg szerint Jaroszláv nagyfejedelem és fiainak a törvénykönyve. A Rövidített Pravda valószínűleg későbbi keltezésű.

Az egyházjog vonatkozásában már 8 oklevelet és statútumot közöl a kötet. Eredetük bizonytalan, az is, amit a szövegek magukról állítanak. Vlagyimir statútuma 14. századi, majdnem 200 másolat maradt fenn belőle. Jaroszláv statútuma 15. századi, mintegy 90 másolattal. Valamennyi rendelkezés lényege az, hogy családjogi és egyéb ügyekben az államhatalom az egyháznak engedi át a bíraskodást, ami egyik alapvető ismérve az egyház és állam összefonódásának.

Sokkal szofisztikáltabb a későbbi magánjog. A kötet Novgorod négy különböző fejedelemmel kötött szerződését közli: a fejedelem eléggé szűk hatásköréről, meg a csak részben fennmaradt novgorodi és a teljes egészében megmaradt pszkovi törvénykönyvet, mindkettő főképp a kereskedelem és a hitelélet vonatkozásában hoz számos rendelkezést. Valószínűleg a 16. századból valók a kéziratok, a novgorodi nem sokkal a város meghódítása után készülhetett, ezért talán el is túlozza a fejedelem hatalmát.

Az utolsó rész a moszkvai törvényhozás emlékeit foglalja magában, ez jóval primitívebb viszonyokat tükröz a pszkovi és novgorodi szövegeknél. A metropolita igazságszolgáltatására vonatkozó szöveg bizonytalan eredetű. Juskov a 13–14. századra datálja. A dvinaí és beloozerói oklevelek Moszkva terjeszkedését és a helyi közigazgatás formáját mutatják. A gyilkosságokra vonatkozó szabályzat egyetlen 15. századi másolatban maradt fenn, valószínűleg 1450 körül keletkezett. A lopásról szóló egy későbbi gyűjteményben maradt fenn, Tyi-homirov szerint igen magas állású klerikus műve. A tanúkról szóló törvény egyértelműen bizánci eredetű, a 9. századi Procheiros Nomos és a 8. századi Eclogából való átvétel, első 31 cikkelye azért valamelyest adaptált az orosz viszonyokhoz, a 32–35. cikkely önálló.

A bevezető után következik maga a szöveg, az ószláv mai helyesírással bal oldalon, az angol fordítás a jobb oldalon. Az 1–126. lap voltaképpen kétszer ismétlődik, mert az orosz és angol szöveg azonos lapszámon található. A fordítás pontos, [] közt számos kiegészítéssel a lakonikus ószláv szöveghez. Az igazán nem zavaró, hogy pl. az egyik helyen az ószláv szöveg darvat és hatyút említ, a fordítás felcseréli a sorrendet. Az ilyen apróságok a legjobb fordítóval is elfordulnak. Nagyobb baj, hogy a terminus technicusok fordítása nem mindig azonos, az ószláv tiun hol steward, hol overseer, vagy a szmerd a szövegben peasant, a glosszáriumban peasant agriculturalist. A zakladnyik egyszer indentured servant, egyszer meg indentured person. Másszor stewardnak fordítja a szöveg a kljucsnjykot. Kaiser valóban hol fordít, hol középkori angol kifejezéseket alkalmaz, de ebből az következik, hogy a prisztav és a pozovnik egyaránt bailiff. A tiszjackij millenarius fordítása pontos, de semmitmondó, éppígy a szotszkij – centurio.

Persze az ilyeneken sokat segít a glosszárium, amely latin betűs átírásban közli (az orosz ábécé sorrendjében) az orosz terminusokat, kellő magyarázattal. A bevezető szövegekhez tartozik még három jó térkép és néhány, nyomdatechnikailag gyenge kivitelű kép az egyes kéziratokról. A válogatott bibliográfia legnagyobbbrészt szovjet kiadványokat sorol fel, angol átírásban.

Külön kell szólni az Indexről. Van orosz és angol, a személyekről, helynevekről és elsősorban persze a terminusokról, de ez csak a törvényszövegeket öleli fel, az egyéb szövegekre nem tér ki. Mindig megadja a lapszámot (most már tudjuk, két párhuzamos oldalon ezek azonosak) és a cikkely számát. A kettő nem teljesen azonos, a vol címszó például több cikkelyt sorol fel, mint az ox címszó. Az angol egyébként bővebb, mert több jogi terminust is felvesz.

A szövegeket egyébként a szerkesztő – egy kivétellel – szovjet kiadványokból vette át, mint már jeleztük, mai orosz helyesírással. Az előszó külön meg is jegyzi, hogy nyelvészek így aligha tudják használni, de az egész sorozat jogtörténészek számára készült.

A sorozatban egyébként korábban két kötet jelent meg eddig. Az egyik az 1649-es törvénykönyvet közli, amely voltaképpen 1830-ig érvényes volt: The Muscovite Law Code (Ulozhenie) of 1649. Part I. Text and translation. Translated and edited by Richard Hellie. Irvine, California, 1988. Charles Schlacks Jr., XV., 426 p. (The Laws of Russia. Series I. Medieval Russia vol. 3.)

A másik II. Katalin két 1785-ös kiváltságlevele a nemességnek és városoknak: Catherine II's Charters of 1785 to the Nobility and the Towns. Translated and edited by David Griffiths and George E. Munro. Bakersfield, California, 1991, Charles Schlacks Jr., LXXVI, 256 p. (The Laws of Russia. Series II. Imperial Russia vol. 289.)

Talán érdemes volt ezzel az ismertetéssel a szakemberek figyelmét felhívni az egész sorozatra. A kiadó nagy misziót teljesít ezzel a sorozattal, mert régi, elszórt kiadványokban lévő szövegeket gyűjt egybe, a részben magyarázó angol fordítás révén pedig megkönnyíti a szövegek használatát. Remélhető, hogy a sorozat még számos, kelet-európai érdekű köteté mihamarabb megjelenik.

Niederhauser Emil

RENDAHGYÓ „POLITIKAI ÉLETRAJZ”

Jemnitz János: Léon Blum 1872–1950. Politikai életrajz.

Budapest, 1993. 277 p.

Jemnitz János korszerű monográfiát jelentetett meg 1993-ban (ez semmiképpen nem lehetett akkor könnyű feladat) Léon Blumról. A könyv történetírói-szakmai szempontból kitűnő, forrásbázisa széles, a szerző forráskritikája, elemzőképessége kiváló. Elemzései, higgadt értékelései belesimulnak a tényekben, eseményekben rendkívül gazdag elbeszélő, a felszínen szenvtelennek ható, objektív stílusban, közérthetően és igen olvasmányosan megírt szövegbe.

A szerző a kronológia rendjében, jól megválasztott, találó és tömör fejezet- és alfejezetcímekkel tagolva adja elő munkája mondanivalóját, minden felesleges terjengősség nélkül, jól követhetően, nemcsak a történetész, hanem a történelem iránt általában érdeklődők számára. A feldolgozás messzemenően alkalmas a szakma művelői, a történelemtanárok, a felsőoktatásban dolgozó oktatók és a közép- és felsőoktatás diákjai, hallgatói számára.

Ennyi jogos „dicséret”, pozitív megállapítás után azt kívánom röviden indokolni: miért tartom „rendhagyónak” a szerző által adott alcímet: „*Politikai életrajz*”. Nem pontos – és mindenképpen szűk – ez a megjelölés. A munka műfaja ugyanis szokatlan. Olyan biográfia ez a könyv, amelyben – amellet és azzal együtt, hogy ez egyáltalán nem megy a szorosabb értelemben vett életrajz kárára – terjedelmileg is jóval több van Léon Blum által átélt hosszú korszak belpolitikájáról (a 19. század végétől a 20. század közepéig), mint magáról Blumról. Mégpedig úgy, hogy élete, személyes, baráti kapcsolatai, irányultsága alaposan, szervesen és következetesen bele van ágyazva a francia és a nemzetközi munkásmozgalom egészébe, annak folyamataiba és problémáiba, és így – elkerülhetetlenül – a kor nemzetközi viszonyaiba és politikájába, mindazon elvi-elméleti vitákba, azok változásaiba, amelyek az egész hosszú korszakot jellemezték, s a maguk rendjén meghatározóak voltak. Nem is szólván arról – ez nem történetési feladat –, hogy ezek az elvek, elméleti viták és tendenciák napjainkban is élők. A szerző – egyedül méltányolható módon – messze elkerül azonban mindenfajta napi analógiát, minden aktualizálást. Ami persze nem jelentheti, hogy nem is indukál a mára, napjainkra és a jövő fejlődésre – a lehetséges módon és mértékben – gondolatokat.

A könyvről jelentek már meg recenziók. Így a Népszabadság 1993. november 23-i számában korrekten méltató, a legfőbb kérdéseket jól kiemelő írás – annak kiemelésével, hogy a munkásmozgalom történetének mint a nemzeti és az európai történelem „elidegeníthetetlen részé”-nek a hiteles megírására, objektív ábrázolására valójában csak legújabbban, mondhatnók: napjainkban nyílt lehetőség, mivel „a szovjet hegemonia árnyékában ugyanis az objektív ábrázolásra nem volt lehetőség”.

Alapos és színvonalas, kellő terjedelmű recenzió jelent meg a könyvről *Harsányi Iván* tollából. Problémafelvetéseivel és méltatásával általában és egészében csak egyetérteni lehet, egyetlen ponton azonban nem egyezik a véleményünk. Ehhez előljáróban, a könyv ismeretében is azt kell megjegyeznem, hogy a munka szerzőjétől igencsak távol áll mind a doktrínárság, mind „hősének” valamiféle mentegetése, jobb színben való feltüntetése, kozmetikázása – még olyan esetekben is, amikor Blum nézetei az idők, benne az események előre nem látható során igen lényegesen változtak (nem is szólván arról a történeti tényről, hogy Blum tevékenysége különböző történelmi korokat ívelt át). A „verbálradikalizmus” vádja (azért is) igaztalan, mert a szerző szövegelemzései – a mindenkori konkrét és általános helyzeteket, feltételeket, a körülményeket kellően figyelembe véve – meggyőzőek. (Régi, a húszas évekből eredő vádak munkálkodhatnak talán e mögött – persze nem tudatosan.) Az igazság szerintem az – taktikai okokról értelemszerűen nem szólván –, hogy a *mindenkori valóság* (nem valamiféle verbálradikalizmus) volt általában mindig Blum szeméi előtt. (Vitára és kifejtésre *terjedelmi* okokból nincs itt mód, jelezni a dolgot azonban szükségesnek tartottam.)

Visszakanyarodva a „politikai életrajz” megjelöléshez: nemcsak arról van szó, hogy az ifjú Blumnak komoly írói tehetsége, munkái voltak, hanem jogászai képzettsége mellett értett a *gazdasághoz*. És ez persze összefüggött azzal a kérdéssel, hogy miért nem lehetett tartósan sikeres a népfrontkormány. Ez az *alapkérdés* – és ezt Blum jól látta. A feltételek, a megfelelő (gazdasági) *mozgástér* hiánya volt a probléma, ami mögött az akkori konzervatív nagytőke elkeseredett, szociális érzékenységet nem mutató magatartása, elszánt ellenállása volt a meghatározó.

Számos fontos, elméletileg és történetileg jelentős problémát kellene és lehetne egy recenzióban – ha erre itt és most mód lenne – felvetni. Csak röviden és jelzésszerűen érintek néhány kérdést.

Blum *történetíró* is volt (irodalmi munkássága más dolog, az az irodalomtörténetészeknek érdekes, elemzése az ő feladatuk). Már 1900-ban megjelent „Munkás- és szocialista kongresszusok Franciaországban

(1876–1900)” című könyve, s történetírói vénája a későbbiekben is megnyilvánult. Persze az igazi jellemzője a rendkívül színvonalas – minden lényeges kérdésre írásban is reagált –, nagy hatású és iránymutató publicisztikai munkássága volt.

Blum életének történeti szemmel három nagy korszaka volt, ezeket a szerző jól, érdekesen és alaposan mutatja be, figyelemmel a fontossági arányokra.

1918-ig terjedő fiatalkorának bemutatása nagyon érdekes (irodalmi tevékenység, igen neves személyiségekkel tartott kapcsolat). Útkeresése, műveltsége, tanulmányai, tehetsége markáns rajzolatú a könyvben. Az 1920-as években a Francia Szocialista Párthoz fűződő kapcsolata, abban betöltött szerepe – az akkori franciaországi szocializmus pártjai, az egész belpolitika bemutatása mellett – alapossággal és szemléletességgel áll előttünk a munka lapjain. A gazdasági világválság, amely az országot nem 1929-től, hanem csak később, 1931-től sújtotta, de el is húzódott, sokat megmagyaráz Blum hőskoráról, a Népfront előzményeiről és feltételeiről.

A *Népfront* tárgyalásából plasztikusan kiderült a már más összefüggésben említett alapkérdés, a *gazdaság mozgásterének* problémája. Világos a könyvből, hogy Blum népfrontkormányára meddig ment el, illetve mehetett el – utóbbi örök vitás kérdés. Kiderül persze az is, hogy Blum saját maga tevékenységét és felfogását később miként ítélte meg, s mennyiben módosította.

Egész életútjából kiemelkedő, hogy Blum egész Európában tudott gondolkodni, s az is, hogy érzéke volt az emberek megítéléséhez, kiválasztásához. Mint az igazán okos emberek, a tehetségeket választotta – ami távolról sem általános –, és kitűnő érzéke volt a csapatmunkához.

A börtönből és a koncentrációs táborból visszatérve, 1945-ben (gyalázatos riomi perére, majd a hitleri durva beavatkozásra nincs itt mód kitérni) ünnepelték, időskorában igen jól szerepelt (vö. kapcsolatát is de Gaulle-lal), de azután saját pártjában valójában megbukott.

Számos alapvetően fontos kérdésről lehetne, sőt kellene e recenzióban szólni. Csak felsorolásszerűen jelzem a fő kérdésköröket: Blum alapvető szemlélete, feladatmegjelölése, a gazdaság és a nagypolgárság (nagy-ötke) viszonya, Blum külpolitikai koncepciója és ezen belül a korszak változásainak, nemzetközi viszonyainak való megfelelés, a munkásegység kérdése, Blum szocializmuskoncepciója, beleértve sajátos marxista felfogását, véleményét Szovjet-Oroszországról, majd a Szovjetunióról, Sztálinról, a paktumról, a pacifizmusról, illetve a fegyverkezés problémájáról, az internacionalizmusról (ideértve a gazdasági internacionalizmust, amit persze felismert).

Végül: a könyvből világosan kitűnik, hogy Blum egész életútjának, tevékenységének ismerete nélkül a 20. század első fele Franciaországának történetét – tehát nemcsak a Blum által vezetett Népfronttét – nem lehet valójában megismerni és megérteni. A munka a francia és a nemzetközi munkásmozgalom kitűnő ismerőjének és a témakörben igen sokat publikáló történésznek komoly érdeme.

Kisebb hibákról, amelyek különben sem elsődlegesen a szerző hibái – sajtóhibák elsősorban, amelyek szerencsére nem értelemzavaróak –, nem látom különösebb értelmét szót ejteni.

Incze Miklós

PAUL PRESTON

FRANCO. A BIOGRAPHY **London, 1993. 1002 p.**

Egyes ismertetői szerint a könyv „ellenséges” Francóval szemben, habár forrásanyaga a lehetőségek szerint teljes, és adatai, értékelései pontosak. Az nem kétséges, hogy ez az életrajz az eddigiek közül a legjobb, legtárgyilagosabb és messzemenően választ kíván adni számos olyan kérdésre, amely Franco jobboldali uralmából, uralkodási „sikereiből” és egyéniségéből természetesen adódik.

A tények a következők: Francisco Franco tábornok csaknem négy évtizeden keresztül (1939–1975) volt hatalmon Spanyolországban. Egy ennyire hosszú uralom óhatatlanul megteremti teremője és haszonélvezője mítoszát. A munka legnagyobb érdeme, hogy a mítoszok mögött a szerző választ igyekszik adni a Franco uralta Spanyolország politikájára és magára az emberre.

Az ezer oldal elolvasása után az az olvasó benyomása, hogy Franco igen ellentmondásos karakter lehetett, s élete legnagyobb eredménye az volt, hogy hatalmon maradt. Hatalma azonban honfitársai többségének csak szenvedést okozott, s alig húsz évvel halála után kormányzásának szinte nyoma sem maradt: Spanyolország

ma, számos autonóm területtel, olyan parlamenti demokráciát képvisel, amely teljes ellentéte mindannak, amiért Franco küzdött, s amiben hitt.

Lássuk először Franco emberi portréját, ahogyan Preston tárgyilagos vonalvezetéséből előrajzolódik. Mint sok más angol életrajzíró, bizonyára teljes joggal, jelentőséget tulajdonít a diktátor jellemének kialakulásában a szülői személyiségének és magatartásának. Apja diktátor hajlamú, léha ember volt, aki lenézte vézna, kis növésű fiát, gúnyolta – szemben férfiasabb külsejű fivérével. Így Franco vallásos és türelmes anyja felé fordult, akitől talán tűrőképességét örökölte. A szerző Francót egyszerre ravasznak és hiszékenynek, kegyetlennek és tehetetlennek, félneknek és gőgösnek jellemzi. Franco – mint fiatalember – igyekezett magából bátor katonát faragni, Marokkóban a spanyol idegenlégió parancsnokaként a mórok ellen harcolt. Később egy interjúban azt mondta, hogy Afrika tette őt azzá, ami lett. Végig megőrizte magában az ellenérzést a politikussal szemben, a parlamenti kormányzatot szinte a szabadkőművességgel azonosította, amelyet a kommunizmussal együtt mélységesen gyűlölt. Elhivatottságot érzett magában: ő az, aki Spanyolországot mindezekről megmentheti. Azt a látványos vezéri fellépést, amely mind Mussolinit, mind Hitlert jellemezte, Franco nélkülözte. Az a tény, hogy oly sokáig megőrizte hatalmát, részben azzal magyarázható: felmérte ellenfelei gyengeségét és árukat; vagy egymás ellen játszotta ki őket, vagy sokukat lefizette.

A szerző a külpolitikával kapcsolatban azt írja, hogy Franco ügyes diplomáciája gyakran csak késlekedő elhatározás volt. Hitler be akarta vonni Spanyolországot a második világháborúba, amit Franco szintén akart, csak arra várt, hogy a győzelemben biztos legyen. Persze várakozásában szerepet játszottak a szövetségesek anyagi juttatásai is. Szinte ugyanez ismétlődött meg a hidegháború éveiben, amikor Franco a kommunizmus elleni védőbástyává emelte rendszerét. Ekkor az amerikaiak szemében emelkedett magasabbra presztízse. A hatvanas években Spanyolország látványos gazdasági növekedése lehetővé tette Franco számára, hogy a maga dicsőségére írja a felemelkedést, holott aligha volt köze hozzá, nem volt közgazdaságilag képzett, legfeljebb az írható a javára, hogy nem hátráltatta a spanyol gazdaság modernizációját.

Megkérdőjelezhető Franco manipulatív készsége. A szerző szerint Franco szükségtelenül eltúlozta a polgárháborút, hogy baloldali ellenségeivel és jobboldali riválisaival egyaránt leszámolhasson, és hatalmának alapjait jobban megvethesse, ám ezt nem elég meggyőzően bizonyítják a források.

A könyv középpontja az a 200 oldal, amely Franco második világháborús diplomáciájával foglalkozik. Az életének utolsó harminc esztendejével foglalkozó rész mintegy 250 oldalt tesz ki. Ez szemmel láthatólag a legnehezebb történetírói vállalkozása volt a szerzőnek, hiszen ekkor már nincsenek drámai fejlemények. Már nem Franco érdekes, hanem az ország társadalomtörténete, habár a hatvanas évek közepéig Franco képes volt felmérni ellenfelei gyengeségeit, s árukat megfizetni. A hatvanas évek gazdasági eredményeit a szerző főleg Franco két miniszterének tulajdonítja.

Mindezek után Franco majdnemhogy csak ceremóniális szerepet töltött be az ország életében. Az 1969–75-ig terjedő utolsó éveket a szerző klinikai pontossággal vezeti végig. Felettlőbb érdekes lehet: egy olyan országban, mint Spanyolország, miként tudott oly sok tehetséges és intelligens ember megalkudni a Franco-rendszerrel, egy olyan rendszerrel, amelynek alapja katonai jellegű volt, amely kegyetlenül szétrombolta a Spanyol Köztársaságot, és amelyik a polgárháború után rengeteg embert végeztetett ki. Ezekre a kérdésekre a London School of Economics professzora higgadt és sokrétű választ nyújt fontos és alapos művében.

H. Haraszti Éva

IL TRIBUNALE SPECIALE FASCISTA

A CURA DI GIUSEPPE GALZERANO.

PREFAZIONE DI PAOLO VITORELLI

(A fasiszta Különleges Bíróság)

Salerno, Galzerano Editore, 1992. 95 p.

Az alig öt éves könyvecske tulajdonképpen reprint: az eredeti, 1932-es kiadást annak idején az olasz antiszizmus egyik sajátos – egyszerre liberális és radikálisan baloldali – csoportosulása, az *Igazság és Szabadság* (Giustizia e Libertà) jelentette meg Párizsban, azonos címmel, az „I processi di Roma” (A római perek) alcímmel. A Galzerano kiadó most az „Okmányok és népi emlékezet” (Atti e memorie del popolo) sorozatban

tette közzé újra, a Federazione Italiana delle Associazioni Partigiani (az olasz partizánszervezetek szövetsége) támogatásával. A kiadványt Giuseppe Galzerano, a kiadó vezetője maga gondozta. (Galzerano az olasz antifasiszta könyvkiadásban olyasfajta személyiség, amilyen a harmincas és negyvenes évek Angliájában Victor Gollancz, a Left Book-sorozat kiadója volt.) Az előszót Paolo Vitorelli, a korszak veteránja és kutatója írta, ismertetve az 1932. évi kötet születésének történetét. Megvilágítja a kizárólag politikai ügyek tárgyalására létesített fasiszta vészbíróság keletkezését, munkamódszerét, szerepét.

A bíróság tevékenysége 17 évet ölel át. Teljes neve *Különleges Államvédelmi Bíróság* volt (Tribunale Speciale per la difesa dello Stato). Az 1926. november 25-i királyi dekrétum hívta életre, tulajdonképpen az érvényben lévő fasiszta alkotmány megsértésével, amely egy korai fasiszta programponzt szellemében kimondta: „semmiféle különbíróság, vagy az igazságszolgáltatást irányító bizottság nem létesíthető”. A különbíróság megszületése nyilvánvalóan a Matteotti-ügy tapasztalatán alapult. A fasiszták által a szocialista párt egyik vezetője ellen elkövetett gyilkosság háttere ugyanis részben az államrendőrség nyomozói révén tárult föl – Mussolini nagy bosszúságára. Feltehetően akkor határozta el, hogy ha túléli a Matteotti-válságot, a továbbiakban az antifasiszta cselekmények megtorlását nem bízva a szokásos nyomozó és bírósági szervekre.

Mussolini nem bízott semmit a véletlenre. 1926. december 12-én újabb királyi rendelet értelmében ő nyerte el a jogot, hogy kinevezze és visszahívja a bíróság tagjait. Az intézményt eredetileg öt évre hozták létre. 1931. június 4-én azonban a 674. sz. törvénnyel újabb öt évre meghosszabbították a működését, majd ezt többször megismételték. Végül is a Tribunale Speciale III. Viktor Emmanuel csak 1943. július 9-én szüntette meg. Hatáskörét és folyó ügyeit hadbíróságoknak adták át, amelyek még két nappal Mussolini bukása előtt, július 23-án is hoztak ítéleteket politikai ügyekben.

Elvben a vádlottak kijelölhették védőügyvédet. Ám a bíróság mindenkor elnökét a király fölhatalmazta, hogy miniszteri kérésre a polgári ügyvédek kizárja az eljárásból, és hivatalból katonajogászokat jelöljön ki a védelemre. Noha változatlanul akadtak jól képzett liberális szellemű ügyvédek, akik vállalkoztak a korántsem veszélytelen feladatra, ám egyre gyakrabban rekesztették ki őket. Ennek az volt a technikája, hogy a sajtóban közzétett, sugalmazott denunciók levelek nyomán (a könyv ismertet ilyeneket) törölték megbízatásukat. A kirendelt védők viszont többször maguk is halálbüntetést javasoltak.

Mivel a vádlottak rendszerint határozottan szembeszálltak a vád hazug mozzanataival, valódi tetteiket viszont hangosan vállalták, a Katonai Büntetőtörvénykönyv a bírósági tanácsok elnökeit messzemenően felruházta a szövegvonás jogával.

A kötetben a korabeli kiadók tíz, 1927 és 1932 közötti különbírósági pert ismertetnek részletesen. Volt eset (Mario Chiossone-é), amelyben a bostoni szeszcsempész magát antifasisztának vallotta, híven hogy így olcsóbban megússza. Tévedett: az amerikai hatóságok kiadták Mussolininek, és otthon 15 évre ítélték. Volt, akit a lengyel rendőrség ajándékozott oda a fasiszta diktátornak. A perek egy része nyilvánvalóan koncepciók ügy volt. Ilyen pl. a Mussolini elleni, 1926. október 31-i merénylet pere, ahol a helyszínen felkoncolt (a dologban ártatlan) 16 éves Anteo Zaniboni bátyját pusztá feltételezés alapján ítélték 30 évre. Jellemzőbbek a Giustizia e Libertà, illetve az Olasz Kommunista Párt elleni perek, ahol valóságos politikai cselekményekről ítélték.

A különbíróság a *retrospektív ítélkezés* gyakorlatát is alkalmazta. A már említett Zaniboni-ügyben ez különösen szembeötlő, hiszen a cselekményre (?) még a bíróság létesítése előtt került sor. Ám az ún. „hús firenzei kommunista perében” (1928. január) összeesküvés címén 10–20 éves börtönbüntetéseket róttak ki olyan pártösszejövetelen való részvételért, amelyet az OKP még mint a fasiszta hatóságok által elismert legális párt tartott.

A fasizmus kialakította a „szándékbüncselekmény” jogi kategóriáját is (delitto d'intenzione). 1931. május 28-án pl. az anarchista Michele Schirru halálos ítéletét azzal támasztották alá, hogy *szándékában állt* a Duce életére törni. „Aki pedig a Duce életére tör, az Itália nagysága és az emberiség ellen követ el merényletet, hiszen a Duce az emberiségé” – hangzik az ítélet, amelyet másnap végrehajtottak. Ugyanez volt a sorsa Sbardello tollunai anarchista közművesnek.

Gyakori volt, hogy az antifasiszta emigráció tagjait is igyekeztek belekeverní az ügyekbe. Igen tanulságosak az eredeti kiadványban is szereplő nyílt levelek, amelyekben az akkor már megszökött Emilio Lussu, Carlo Rosselli (az 1937-ben az olasz titkosszolgálat francia „csuklyás” ügynökei által meggyilkolt Rosselli fivérek egyike) és Alberto Tarchiani feketén-fehéren bizonyítják, hogy a vád szerint elkövetett cselekmények idején külföldön tartózkodtak, s így nem lehettek a színhelyen.

Az 1932-es kötetben közzétett statisztika szerint a bíróság addigi működésének öt és fél éve alatt 3998 vizsgálatot folytatott le. Ezek során 2618 vádlott ellen 453 ítéletet hoztak (sok volt a csoportos eljárás, mert így az összeesküvés vádját is felhozhatták). Az elmarasztaló ítéletek száma 2449 volt; összesen 8116 évnnyi börtönbüntetést mértek ki. A végrehajtott halálos ítéletek száma 10. A viszonylag kevés „legsúlyosabb” ítéletet árnyalja, hogy a politikai elítélteknek a büntetést speciális büntetőintézetekben vagy börtönszigeteken kellett letölteni, ahol nagyszámú fogoly halt meg a rossz bánásmód, a silány ellátás vagy az elmulasztott orvosi segítség következtében. Ezekről a börtönökről (a megnyerő nevű Regina Coeliről, Civitavecchiáról, Fossanóról) és a szige-

tekről (Lipari, Pianosa, Turi di Bari, Favignana, Ustica, Lampedusa) magyarul már olvashattunk Emilio Lussu, Antonio Pesenti és mások írásaiban. Ez az olasz kötet föltárja, milyen jogi mechanizmusok révén kerültek ezekre a helyekre a rabok. Mint a brosúra írja, a Különleges Bíróság valójában „nem igazságügyi intézmény, hanem a fasiszta milícia különleges osztaga, amelynek az a feladata, hogy harcképtelenné tegye a rendszer azon ellenfeleit, akikről a diktátor azt gondolja, hogy már nem célszerű sietősen agyonverni őket, mint ezt Matteotti, Amendola és mások esetében tették”. Ám Vitorelli bevezetője azt is feltárja, hogy a Tribunale Speciale azért a maga módján hivatalos – királyi! – legitimációval működött.

Az eredeti, 88 oldalas brosúra Olaszországban különlegesen vékony papírra nyomtatott, 6,5 x 11 cm-es méretű füzetke formájában terjedt. A hátlapjára nyomtatott kiadványismertetésből ráadásul hasznos tájékoztatást nyerünk a Giustizia e Libertà kiadói tevékenységéről. Eszerint 1932-ig 27 füzetet bocsátottak ki. Ezek részben programjellegűek, részben az otthoni antifasiszta küzdelem elvi és gyakorlati elemzését adták. Néhány esetben az olasz fasizmus általános vagy egy adott területre összpontosított leírását és kritikáját tartalmazták. Ezeket és más kiadványokat – köztük a most ismertetett füzetet is – bonyolult konspiratív utakon juttatták Olaszországba.

Harsányi Iván

HELMUT GRUBER

RED VIENNA. EXPERIMENT IN WORKING-CLASS CULTURE, 1919–1934.

(Vörös Bécs. Kísérlet a munkásosztály kultúrája terén 1919–1934)

New York, Oxford, Oxford University Press, 1991. 270 p.

Történeti fordulókön a történetírás – úgy tűnik – másként és másként látja a Vörös Bécs történetét. E történet sikertörténet volt, aminek igen sok kézzelfogható nyoma maradt fenn, és amely sok más ország gyakorlatával szemben népszerű és életképes maradt, s ismeretes módon csak fegyverek némították el. Vörös Bécs berendezkedése sok tekintetben élesen eltért mind a környező országok ellenforradalmi, fasiszta és fasisztoid vonásokkal terhel rendszereitől, mind a nyugati országokétól és a szovjet kísérlettől.

Az osztrák származású H. Gruber, az amerikai Columbia Egyetem professzora nemcsak jól ismeri ezt a történetet, hanem igazán otthonosan mozog e térségben. Alapos, sok gondolatot felvető írásában mégis korunk jellegzetesen furcsa jelenségei tapasztalhatóak. Némiképp Karinthy Frigyes „übecápája” juthat az olvasó eszébe, amikor a szerző a Vörös Bécs szellemi nagyjain, elsősorban a szociáldemokrata pártvezetőkön „veri el a port”, amiért valami mást akartak megalkotni, mint amire Gruber szerint lehetőségek kínálkoztak.

Gruber kritikája elsősorban arra irányul, hogy szerinte a szociáldemokrata pártvezetés polgári és értelmiségi nagyjai – itt elsősorban nyilván Otto Bauerre, mint a legfőbb stratégára gondol – valamiféle „új munkás” s új nőtípust akartak kialakítani. Erről sokat írtak, kritizálták az alkoholizmust, a szexuális és az olvasási szokásokat. Eddig a szembeállítás a múlttal. A jelen „rámosolygás” azonban több, mint kérdéses érték, mert legalább annyira igaz, hogy az egykor 60–100 000 magyar szervezett munkás más típusú volt. Ugyanúgy ebben a korszakban kelt életre az antialkoholista- és a gyermekbarát-mozgalom (ami Bécsből, az osztrák mozgalomból került át Magyarországra). Minderről kitűnő képet adott az elmúlt évtizedben a sikeres bécsi „remíz munkáskiallítás”, ami most a bécsi városi múzeumban él tovább. A Gruber-féle megközelítés így tehát aligha pontos, és számos kérdésben vitatkozni lehet vele, nem mellőzve a kritikai észrevételeket. Ám Gruber hatalmas témát dolgozott fel, és sok meglátása, ill. a tényanyag feltárása új információkat hordoz. A könyv tartós értéket képvisel.

Jemnitz János

ÚJ ESSZENCIALIZMUS?

Leo Sweeney: Authentic Metaphysics in an Age of Unreality.

New York, Peter Lang Publishing, 1992.

Ismerjük *Jean-Paul Sartre* alapítéletét: az egzisztencia megelőzi az esszenciát, a létezés a lényegyet. A század nagy egzisztencialista hulláma után – úgy tűnik – út nyílik ellenkező irányba is. *Leo Sweeney* amerikai tolista szerint a létezés primátusának hangoztatása a valóság eltűnéséhez, irrealitáshoz vezet. Könyve egyik zárófejezetében igazolja, hogy a nagy kortárs rendszerek – *Husserl, Heidegger, Gadamer, Wittgenstein, Whitehead, Russel, Moore, Sellars* és mások irányzatai – végső soron ahhoz vezetnek el, hogy lehetetlenné válik a valóság megismerése.

Egyetlen kivezető utat lát: a *lényegi rend újralfedezését*. *Aquinói Szent Tamás* nyomán abban látja a lényegfogalom elsőségének igazolását, hogy a lét-aktust csak *valamiről* állíthatjuk, ami az egzisztenciát is hordozza, amellet valaminek – pl. a főnixnek – a fogalmát ismerhetjük akkor is, ha maga a dolog (a főnix) nem létezik. S hogy az általános lényegtől eljusson az egyedig, a *reális különbség* új formáját állítja fel: mint amilyen a lényeg és az egyed között fennáll, vagy ahogy más dolog azt mondani: ez az ember létezik, és más ki mondani a tényt, hogy épp X. Y. az az ember. Ezzel – más tolistákkal ellentétben, akik a lényeg helyett a létezés, a létezők helyett a lét, egyszóval a metafizika helyett az ontológia elsőségét hangoztatják – *Sweeney* újra felfedezi a metafizikát, a létezőt, a lényegyet – egyfajta új *esszencializmus* kapujáig jut el.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem tudna meglepően újat mondani az egzisztenciáról is. Számunkra, akik olyan világgrészen nőttünk fel, ahol fél évszázadig lét és anyag azonosságáról esett szó, különösen újnak hathat *Sweeney* vallomása. Felfogása szerint a *létezés anyagtalan*, nem anyagi. Hiszen valamely anyagi valóság nem azért létezik, mert anyagi, hanem mert van lét-aktusa, maga az egzisztencia tehát nem az anyag síkján helyezhető el, és így nyitott a megismerés felé, sőt metafizikailag is megragadható. S hogy miért anyagi, az inkább a lényeg korlátozottságával magyarázható, így az esszencializmus érdekes módon az anyagiség síkján kap szerepet. A létező transzcendentális kategóriáinak – lét, egység, egyediség, igaz, jó, szép – gyökerét viszont *Sweeney* épp az egzisztenciában látja, s így abban, hogy a létezés *intelligibilis*, értelmileg megragadható, a szellem öntőformáiba gyúrható.

Csatlakozik ahhoz az irányzathoz is, amely a *relációt*, a viszonyt a létező alaptulajdonságai közé sorolja: ti. nem egyszerűen külsődleges viszony ez, amelyet tudatunk teremt, hanem a dolgoknak arra az alapsajátságára épül, hogy mindig viszonyulni akarnak más dolgokhoz, viszonyrendszerekbe szövédnék, amint ez legmagasabb síkon alany és tárgy, szubjektum és objektum egymásráirányultságában – az alany tárgy felé fordulásában, *intencionalitásában* – is megmutatkozik.

Egzisztencia-fogalmát jól hasznosítja az *okság* értelmezésében is. A modern természettudományok csak hatások végeláthatatlan rendszerét ismerik, ahol az összekapcsolódás külsődleges, a hagyományos metafizika a mozgást lehetőségből ténylegességbe való átmenetnek látja, ahol a lehetőség bizonyos fokú passzivitás. *Sweeney* szerint ez nem passzív folyamat. A létező *létében* növekszik, ha ok hat rá, az ok maga is lét vonalán fejt ki erejét, és a befogadó létlehetőségeit aktivizálja. Az embernél már tudatos okságról beszélhetünk, ahol a létező – az ember – tudatosan valósítja meg a lényegébe írt célokat, itt tehát az általános célosság tudatos célkitűzéssé válik. Az esszencializmus újabb sarkköve éppen ez: az ember csak azt tudatosíthatja és valósíthatja meg, ami lényege szerint, mint lehetőség, adva van számára.

Cselényi István Gábor

DIE DEUTSCHE OSTSIEDLUNG IM MITTELALTER

(A német keleti kolonizáció a középkorban)

München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1990. 451 p.

A német keleti kolonizáció és a „Drang nach Osten” jelentése közhely, bizonyos előítéletek is tapadnak hozzá. Vannak, akik tudni vélik, hogy a „Drang nach Osten” németek részéről történő analízise többnyire nosztalgikus ábrándozás. Többen állítják, ha a középkori településtörténetet egy német írja meg, ez egy fasisztoid jelenség a tudomány és a történetírás területén. E kötet esetében ez a lehetőség ki van zárva: egy francia vállalkozott a német keleti kolonizáció történetének megírására olyan formában, hogy nem csak a német nyelvű irodalmat, és így a klasszikusnak tekinthető Lamprechtet használja, hanem a korai történészek közül tanulmányozta a lengyel Oswald Balzert, s munkájában hivatkozott lengyel régészek és történészek munkásságára is, például Witold Henselére és Aleksander Gieysztorára.

A szerző a déli és északi német területeken lezajló településtörténeti folyamatokat vizsgálja a 6–8. századtól kezdődően. A korai időszakokra vonatkozóan jelzi, hogy ekkor a szlávok olyan városban éltek, mint Hamburg, s jelenlétük például a Maina felső folyam völgyében és Thüringiában is kimutatható. A szerző hangsúlyozza a szláv település kontinuitását a korai neolitikus földműves kultúrák esetében, majd bemutatja az ún. protoszláv településeket, amelyek a korabeli avar településekkel együtt nem csak a Nagy-Morva Birodalom területén, hanem még a német–lengyel síkságon is előfordultak. A német kolonizációnak két forrása volt. Az egyik a 8–9. század óta tartó német hódítás, amit mindenekelőtt Nagy Károly idejétől számítanak. Az expanzióval együtt sajátos települési formák alakultak ki: elsősorban az eredeti irtások telkeiből sarjadó falvak, a *Waldhufendorfok* vagy *Hagenhufendorfok*, továbbá az *Anger* (orsó alakú falvak) és az utcás falvak, a *Strassendorfok*, amelyekből a legtöbbit alapították a középkorban. Az eredeti irtások következményeként olyan településnév-végződések jelentek meg, mint a -reuth, -rent, -riet vagy -schlag, -stock és -schwand.

A 8. és 9. században a déli és északi területeken német katonai terjeszkedés figyelhető meg, ami a későbbiekben általános vándormozgalommá alakult át. Flamand és holland telepesek is megjelenhettek Friesland területén és másutt, még a Keleti-tenger mellékén is. Ez a kolonizáció másik forrása. A falurendtartás, a *Villika-tionsverfassung* szabályozza a korai allodiális munkát, a robotszolgáltatásokkal (Fronverband) egyetemben.

A kötet további része azt mutatja be, hogy a vándormozgalom kiterjedésében milyen etnikai átalakulás ment végbe a korábban szlávok által lakott területeken, miként németesedtek el az itt élők. Hamburg, Lübeck és Berlin német városokká alakultak át. A német kolonizáció virágkorában olyan területek németesedtek el, mint Mecklenburg, Brandenburg, Pomeránia, nem is beszélve Magdeburg városának kolonizációjáról. A mozgalom velejárója a német városjog elterjedése volt. Ezt a problémát tárgyalva a szerző arra is rámutat, hogy a németek korábbi szláv mocsári és palánkvárakra és protóvárosokra telepedtek rá, amelyek a német városi jog alapján rövidesen virágzásnak indultak és igazi városokká lettek, lakóik pedig polgárokká váltak.

A klasszikus, 12–13. századi német telepítési korszakban a város- és falualapítások jelentős gazdasági és társadalmi változásokkal jártak együtt. A falvak alapításakor a *Lokator*, a telepítő kialakítja a telket, a *Hufét*, az adózás alapját. Egy *Hufe* nagysága 16,5 hektár, szélessége 103,7, hosszúsága pedig 2332 méter volt. Ez után kellett dinarius, illetve solidus pénzegység alapján adózni. A kolonizációs telepítésekkel együtt nagyon sajátos telekformák és falvak (*Waldhufendorfok*) alakultak ki. Az elszórt tanyás jellegű telepítéseken és a halmazfalvakon túl elterjedhettek az utcás, és *Anger*-falvak is. A szerző szláv eredetű telepek körébe sorolja az ún. kör alakú falvakat, a *Rundlingeneke*t, melyeket *villa slavonicae* terminus alatt tüntet fel. A falusi telepítésekkel kapcsolatban Higounet figyelemmel kísérté az urbáriumok elterjedését, a robot szerepét. Bemutatja, hogy a túróékén (*Hackenpflug*) túl a taligás fordítóke (Räderpflug) is elterjedt. A 12–13. századi német telepítések virágzásának korszakában megfigyelhető gazdasági, társadalmi folyamatok a következő terminusokkal jellemezhetők. Az adózást is megkövetelő üzemek és szolgáltató népeinek neve *mansio*. A német városjog alkalmazásának elterjedésével egyetemben megfigyelhető a *lokator* szerepe is. A forrásokban a *locatio civitas* terminus tűnik fel. Ugyanakkor a *suburbiumban* kézművesek élnek. A városok földjeiről is megemlíkezik a források; az utóbbiak mezővárosokhoz tartoznak: a *Feldmarken* vagy *civitas agros colentes* terminus jelzi meglétüket.

A 14–15. századi események és a lengyel állam megerősödése – a Német Lovagrend visszaszorításával egyetemben – vetett véget a keleti terjeszkedésnek. A tanulmány befejező része az expanzió és telepítési poli-

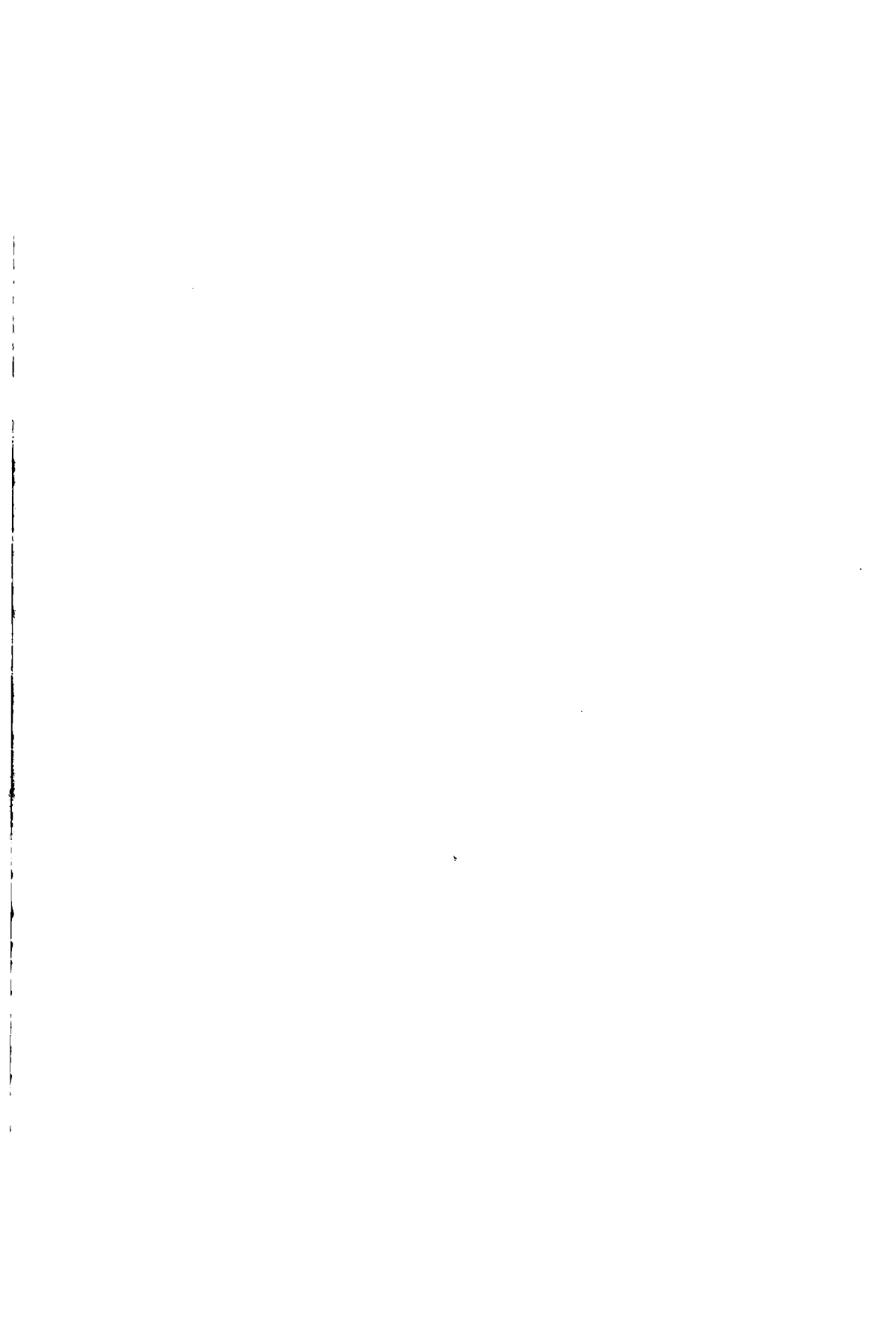
tika folytatásaként értelmezi a cisztercita rend tevékenységét ezen a tájon, amely nyugati kulturális javakat közvetített keletre.

A francia szerző szerint a nagyméretű német telepítés és vándorlási mozgalom aláhanyatlott a Német Lovagrend visszaszorulása következtében. Ezt a német szakirodalomban nem szokás elismerni, nem így a lengyel, orosz stb. publikációkban. A munka nagyon figyelemreméltó mozzanata, hogy a szláv történeti irodalom és lengyel kutatások alapján is vállalkozik a feltett kérdések megválaszolására. Talán éppen ezen kérdésekkel kapcsolatosan merülhet fel néhány polemikus gondolat. Az elemzés kiindulási pontja a 6–8. század, amikor is egyes nyugati német területeken szlávok laktak. Ezzel kapcsolatban aligha hanyagolható el az a tény, hogy az 5. században a szlávok még nyugat felé terjeszkedtek. Erről a lengyel történeti irodalom is megemlékezik. A korai telepítésekkel kapcsolatban a francia történész szól az irtásos *Waldhufendorfok*ról és ezen irtásos települések helynévképzőiről, de nem tér ki arra a közismert tényre, hogy a szlávok falunév szuffixek nagyon sokáig fennmaradtak a mai német területeken. Emiatt Hitler egy történészekből és nyelvészekből álló bizottságot állított fel, amelynek feladata a Berlin környéki szláv hangzású falunévek germanizálása volt. Szintén igen figyelemreméltó a könyvnek az az álláspontja, miszerint *Rundling*okat, a kör alakú falvakat a *villa slavonicae* név alatt mutatja be, sokáig ugyanis vitás volt, hogy a *Rudling*ok szláv vagy német eredetűek. A munka további figyelmet érdemlő mozzanata a német városalapítások folyamatának bemutatása, valamint annak jelzése, miként telepedtek rá, illetve hozzá ezek a falvak a már meglévő szláv földvárakra vagy mocsári várakra. A korai szláv városképződményekre vonatkozóan a szerző említi a *grod*, illetve *gorody* terminust. A lengyel irodalomban például találhatunk azonban egy sajátos terminust ezekre az erődítményekre vonatkozóan (*ostrów*), e név eredetét – nyilván nyelvi nehézségek miatt – nem ismerte az érdekes történeti munka szerzője. A német telepítési mozgalmak ellenére megemlékezik az északi területeken fellelhető szorbok maradványairól is, de nem szól dél-német analógiáikról. Alfons Dopsch kutatásai alapján (is) tudjuk, hogy a 12–13. században a Keleti-Alpokban is élt még szláv népesség.

Tagányi Zoltán

E számunk szerzői:

- Cselényi István Gábor, főiskolai tanár, Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza
- H. Haraszi Éva, a történettudomány doktora, London
- Harsányi Iván, a történettudomány kandidátusa, egyetemi tanár, Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs
- Incze Miklós, a történettudomány doktora, a Világtörténet főszerkesztője
- Kaló Ferenc, főiskolai tanár, Esterházy Károly Tanárképző Főiskola, Eger
- Láng Imre, a történettudomány doktora
- Niederhauser Emil, az MTA rendes tagja, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézete
- N. Szabó József, a történettudomány kandidátusa, főiskolai tanár, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza
- Szász Erzsébet, középiskolai tanár, Kempelen Farkas Gimnázium, Budapest
- Székely Gábor, az irodalomtudomány kandidátusa, főigazgató, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza
- Tagányi Zoltán, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja
- Vadász Sándor, a történettudomány doktora, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem
- Varga Beáta, egyetemi adjunktus, József Attila Tudományegyetem, Szeged



100,- Ft